कविकुलगुरु कालिदास संस्कृत विश्वविद्यालय, रामटेक

हस्तलिखित संग्रह

दाखल क्र. M2377-(2) विषय रामायण

नाव आध्यात्मरामायण

लेखक/लिपीकार ....

पृष्ठ .... काळ .... पूर्ण/अपूर्ण

स्वस्मत्पाश्शरीरं वै व्रतेलकुच्छ्रेनसंशयः। अर्जितं वै मया सर्वं लोकं कायक्लेशेन तत्त्ववित्।३९। न दत्तमनतदानं दिये
नष्टं त्रिपुरा भवेत्। एवं ज्ञात्वा मया ब्रह्मन् सत्यलोकमुपागतः। कपिलरूपमास्थाय भिक्षापात्रेण याचिता। कस्मै।
त्वया दित्तो ब्रह्मन्नेवं कुयचाभिवागतः।३०। पुनरेव मया प्रोक्ता देहि भिक्षां वसुंदरि। तयाकोपेनमदत्ताम्श्च
उत्तान्न भोजने।४०। लोभं यावन्न या ब्रह्मन् पुनः स्वर्गं गतः स्ततः। ततकालेन महता तापसिसु महाव्रती।४१॥
स्वदेहात्स्वर्गमायाता व्रतव प्रभावतः। हृदपिडप्रभावेन हृष्ट्वा सतं मनोरमं।४२। स जातश्चैव विविधे धान्यरा
शिविवर्जितं। दृष्ट्वा यावन्तिराश्रेतन किंचित्तत्र पश्यति। तावङ्हा दिनि कातां ममातिकगताद्विजः। क्रोधेन महता
विष्टाश्र दं वचनमब्रवीत्॥४३। मयाव्रतैश्च कृच्छ्रैश्च उपवासैरनेकशः। पूजयाराधितो देवः सर्वलोकस्य भावनः।
न चात्र दृश्यते किंचिद्दृष्टे भमजनार्दन। ततश्चोक्तं मया तस्यात् दृष्टं गच्छ महाव्रते।४४। आगमिष्यति सुवरां कौड
सलसमन्विताः। देवपत्न्यो हि त्वां दृष्टुं विस्मयान्निसमन्विता।४७। द्वारं नो घाटनीयं हि घटतिलाः पुण्यवायतः॥
वमुक्ता मया सा तु गता वै मानुषी तदा।४८। अत्रान्तरे समायाता देवपत्न्यश्च नारद। तानिश्च कथितं तत्र त्वां
दृष्टुं हि समागताः।४९॥ द्वारमुद्घाटयाद्य श्च त्वां हि पश्यामि शोभने॥ मानुषीउ॥ यदिदं द्रष्टुं मया कार्यं सस्यव
श्चिम विशेषतः।५०। घटतिलादहतः पुण्यद्वारो घाटनकारणात्। एकापिदेवतत्त्रैव न ददाति महाव्रतं॥

५१

अन्यथा कथितं तत्र दृष्ट्वा मानुषी मया। ततो घोरं समुद्रघाय दृष्टा नानिश्च मानुषि।५२। न देवि न च गंधर्वे नासुरे
न च पन्नगी। दृष्टपूर्वा मया नारी याद्दशी सा द्विजर्षभः।५३। रूपकांतिसमायुक्ता लावण्ये न समपद्यतः। धनधान्ये
च वस्त्राणि सुवर्णं रूपमेव च।५४। सर्वं नवनवं संपन्नं षट्तिलाख्यव्रतावत्तः। अतिक्रांतेनकर्तव्या वित्तशाठ्यं
विवर्जयेत्।५५। आत्मवित्तानुसारेण तिलान्वस्त्राणि दापयेत्। लभते चैवमारोग्यं नरो जन्मनि२।५६। न द
रिद्रं न कष्टं च। न च दौर्भाग्यमेव च। नवनवैव द्विजश्रेष्ठ षट्तिलाख्यमुपोषणात्।५७। अनेन विधिदा तत्त्प
तिलदाता न संशयः। मुच्यते पातकैः सर्वैः। अनायासेन मानवो।५८। दानं च विविधं च सर्वं सर्वपातकनाशनं॥
नार्थम्रूतोन आयासशरीरेषु निसत्तमः॥५९॥ ॥इति श्री पद्मपुराणे श्री कृष्णयुधिष्ठिरसंवादे पौषकृष्णाष
ट्तिलामाहात्म्यं नाम॥ ॥४॥ ॥युधिष्ठिर उ॥ साधु कृष्ण त्वया प्रोक्तो आदिदेवो भवान्प्रभुः॥ स्वेदजांडजउ
द्भिज्जाश्च जरायुजाः।१। तेषां कर्ता विकर्ता त्वं पालकः क्षयकारकः। माघस्य शुक्लपक्षे उपद्यति
कथिता त्वया। माघस्य शुक्ले का स्वपा कथयस्व प्रसादतः॥ किं नामा को विधिस्तस्याः को देवस्तत्र पूज्यते॥
श्रीकृष्ण उ। कथयिष्यामि राजेंद्र शुक्ले माघस्य या भवेत् जया नामेति विख्याता सर्वपापहरा परा॥ पवि
त्रा पापहंत्री च कामदा मोक्षदायिनी॥ ब्रह्महत्यापहंत्री च पिशाचत्वविनाशिनी। नैव तस्यां व्रते प्रे
ते

प्रेतत्वं तु प्रजायते। नातःपरतरा काचित् पापघ्नी मोक्षदायिनी॥ ६॥ माघे कामप्रदा शुक्ले पक्षे माधवदेवता
रुक्मिणी पोषमहिता देवकृत्य बकैः पूजयेत् सुमनैः॥ ७॥ बीजपूरं ददेद् धूपं नैवेद्यमउकामता॥ द्विजाय तिलद्रो
णं च कथितं दानमुत्तमं। नैतस्मात्कारणं राजन् कर्त्तव्यासा प्रयत्नतः॥ श्रूयतां राजशार्दूल कथां पौ
राणिकीं शुभां॥ ९॥ पंकजस्य पुराणस्य माहिमा कथितो मया। एकदा नागलोके वै इंद्रो राज्यं चकार ह॥ १०॥
देवास्तत्र सुखेनैव निवसंति मनोरमे। पीयूषपाननिरता अप्सरोगणसेविताः। नंदनं च वनं तत्र पारिजातो
पशोभितं। रमणार्थं समायांति अप्सरोभिर्दिवौकसः। एकदा रममाणोऽसौ पंचाशत्कोटिनायकः। गंधर्वास्तत्र गा
यंति पुष्पदंतपुरोगमाः॥ १३॥ चित्रसेनास्तु तत्रैव चित्रसेनसुता तथा। मालिनीति च नाम्ना तु चित्रसेनस्य यो
षिता। मालिन्यास्तु समुत्पन्ना पुष्पवंतीति नामतः॥ पुष्पदंतस्य पुत्रो वै माल्यवान्नामनामतः॥ १५॥ पुष्पावति
उतेनैव माल्यवानातिमोहिता। मदनस्य शरैस्तीक्ष्णैर्विद्धांगी सा बभूव सा॥ १६॥ हावभावकटाक्षैश्च माल्य-
वांश्च वशीकृतः॥ लावण्यरूपसंपन्ना तस्या रूपं शृणु नृप॥ १७॥ बाहू तस्याः सुकांमेन कंठपाशकृताविव॥
कर्णायतौ तौ नयनौ रक्तांतप्रतिशोभनौ। कर्णौ तौ तु शोणितौ तस्याः कुंडलाभ्यां नृपोत्तमः। कंबुग्रीवा सु
ता सैव दिव्याभरणभूषिता॥ १८॥ पीनोन्नतौ कुचौ तस्या तौ हेमकलशाविव। अतिःक्षामा कटि तस्या मुष्टि

आलमनुत्तमं।२०।नितंबो विपुलस्तस्या विस्तीर्णं जघनस्थलं। चरणौ च शोभनौ मांसौ नैव क्रतौ तलसमद्युती।२१
दृष्ट्वा पुष्पवत्या माल्यवान्तिमोहिताः। शक्रस्य परितोषार्थं नृत्यार्थं तु समागतौ।गायमानौ तु तत्रैव तत्र
अप्सरोगणसंवृतौ।मदनाग्निपरीतांगौ पुष्पवंती च माल्यवान्।२३।परस्परानुरागेन व्यामोहावशमागतौ।
वक्रदृष्टि तयान्योन्यं कामबाणवशंगतौ।२४।एवं ज्ञात्वा तु शक्रेण वै तयो रागसमाहितः। ताउरवकृउभ्रनावन
गीतं चैवाथ विरागतः।२५।चिंतयित्वा तु मघवा न वेज्ञातं तथात्मनः। कुपितः प्रत्युवाचेदं माल्यवंतौ तु रागि
णौ।२६।तयोश्च मघवा तत्र स शापं पुरंदरमब्रवीत्।धिग्मां पापदुराचारौ आज्ञाभंगकरौ मम।२७।युवां पिशाचौ
भवतां दंपती रूपधारिणौ।मर्त्यलोकमनुप्राप्तौ भुंजानौ कर्मणः फलं।एवं मघवता शप्तावुभौ दुःखित
मानसौ।हिमवंतं गिरिं प्राप्तौ विंद्रशापविमोहितौ।२९।उभौ विशमनं प्राप्तौ दारुणं दुःखमेव च।संतप्तमनसौ
तत्र महाकष्टगतावुभौ।गंधर्वं न स्मरस्त्वेव न जानाते विमोहितौ।परस्परं तु पापान्नौ दंपती चैव संस्थितौ।३१॥
शीतार्त्तौ पीडितौ तत्र दंतैर्दंति निपीडयेत्। रात्रौ च पिशाचस्तु पतिं चैव पिशाचीं किं।३२।किं मयावाभ्यां कृतं पापं
दारुणं लोमहर्षणं।येन प्राप्ता पिशाचत्वं स्वेन दुःकृतकर्मणा।३३।नरकं दारुणं मत्वा पिशाचत्वं च दुःखदं।।न
स्मात्सर्वप्रयत्नेन पातकं न समाचरेत्।३४॥इति चिंतापरौ तत्र तावास्तां दुःखकर्षितौ।।दैवयोगात्तयोः प्राप्ता

माघस्यैकादशी सिता ॥३५॥ जया नामेति विख्याता तिथीनामुत्तमा तिथिः। तस्मिन्दिने तु संप्राप्ते आहारेण विव
र्जितौ ॥३६॥ निःश्वासोच्छ्वासपैशाचौ वै नश्याप्तं च तथा मिथः। न कृतं जीवघातं च न पत्रफलभक्षणं ॥३७॥ अश्वत्थ
स्य समीपे तूपविष्टौ दुःखसंस्थितौ। रविरस्तंगतो राजन्स्तथैव स्थितयोस्तयोः ॥३८॥ प्रावर्त्तत निशा घोरा दारु
णा शीतधारिणी। वेपमानौ ततस्तौ तौ मुखमेन जडीकृतौ ॥३९॥ परस्परेण संलग्नौ गात्रयोस्तु जयोरपि ॥
न निद्रां न रतिं तत्र न तौ सौख्यमविंदतौ ॥४०॥ एवं तौ राजशार्दूल शापेन दुःखपीडितौ। दुःखितयोर्दुःखितयो
र्निर्जगाम निशा तदा ॥४१॥ मार्तंडस्योदयं प्राप्तौ द्वादशी दिवसागमे। मयाद्राजशार्दूल तयोर्भक्तिः कृ
ता कृदि ॥४२॥ जयायास्तु व्रते चीर्णे रात्रौ जागरणे कृते। तस्मात्तद्व्रतप्रभावेन यथा जातं सो तथा शृणु ॥४३॥
द्वादशी दिवसे प्राप्ते तयोश्चीर्णे जयाव्रते। विष्णोः प्रभावान्नृपते पिशाचत्वं तयोर्गतं ॥४४॥ पुष्पवती माल्य
वंतौ सर्वरूपौ बभूवतुः। पुरा स्नेहमनुप्राप्तौ पुराष्टंकारधारिणौ ॥४५॥ विमानं समधिरूढौ तु अप्सरोगणसे
वितौ। स्तूयमानौ तु गंधर्वैस्तुंबरुप्रमुखैस्तदा ॥४६॥ हावभावसमायुक्तौ गतौ नाके मनोरमौ। देवेंद्रस्याग्र
तो गत्वा प्रणामं चक्रतुर्मुदा ॥४७॥ तथाविधौ तु तौ दृष्ट्वा मघवा विस्मितोऽब्रवीत् ॥ इंद्र उ० ॥ वदतं केन पुण्ये
न पिशाचत्वं गतं हि वां ॥४८॥ मम शापवशं प्राप्तौ केन देवेन मोचितः। माल्यवानुवाच ॥ नासुदेवप्रसादे

न जयायास्तु व्रतेन च। पिशाचत्वं गतं स्वामिन् तव भक्तिप्रसादतः॥ इति श्रुत्वा वचस्तस्य प्रत्युवाचामरेश्वरः।
५०॥ इंद्र उ०॥ पवित्रपावनौ जातौ वंदनीयौ ममापि वां। हरिवासरकर्त्तारौ विष्णुभक्तिपरायणौ।५१। हरिभ
क्तिपरा ये च विष्णुव्रतपरास्तथा। अस्माकमपि ते मान्याः पूज्या वध्या न संशयः।५२। रमस्व पुष्पवत्या त्वं॥
यथासौख्यं सुरालये। एतस्मात्कारणाद्राजन् कर्त्तव्यं हरिवासरं।५३। जया तु राजशार्दूल ब्रह्महत्यापहारिणी
सर्वदाना निदत्ता नियज्ञास्तेन कृता नृप।५४। सर्वतीर्थेषु यः स्नातः कृतं येन जयाव्रते। यः करोति नरो भक्त्या
श्रद्धायुक्तो जयाव्रतं।५५। कल्पकोटिशतं यावद्वैकुंठे मोदते ध्रुवं। पठनाच्छ्रवणाद्राजन्नग्निष्टोमफलं ल
भेत।५६॥ ॥इति श्रीभविष्योत्तरपुराणे श्रीकृष्णयुधिष्ठिरसंवादे माघशुक्ला जयामाहात्म्यं नाम॥५॥ ॥
श्रीनारद उ०॥ पप्रच्छ देवदेवेशं ब्रह्माणं पुरुषोत्तमः॥ माघस्य कृष्णपक्षे तु किंनामैकादशी भवेत्।१। माघ
स्य कृष्णपक्षे तु विजया नाम या भवेत्॥ तस्याः पुण्यं तु मे देव कथयस्व प्रसादतः।२। मया एतत्कृतं सर्वं महा
पुण्यफलप्रदा। ब्रह्मो०॥ जया एकादशी ब्रह्मन् महापापप्रणाशिनी।३। कथयिष्यामि ते पुत्र कथां पापहरां
परां। यन्न कस्यचिदाख्यातं मया एतत्त्वं तं शृणु।४। एकादशी जया कृष्णे अश्रुतं सर्वजयेच्छुरं। धात्र्या च सलि
तं देव्या स्नजयेत्तु लक्ष्मी दलैः।५। सौमालिकां वने वेद्यं जंबीराण्यघ्रमुत्तमं। उपानहौ दीयते दानं भक्तिजाय विंशे

२५

वत्सलः॥ जयं ददाति सर्वेषां नृणां चैव न संशयः॥ पुरा रामवने प्राप्त वर्षाणि च चतुर्दश॥७॥ रामस्य वसते तत्र
सीता सहलक्ष्मणः। पंचवट्यां वसन् रामवने राज्यमिव स्वयं।८। इत्येवं वसते तस्मिन् रामस्य विदितात्मनः॥
रावणेन हृता नार्या श्रीता चैव यशस्विनी।९। तेन दुःखेन सो रामो मोहमभ्यागतो यथा। जटायुमरणं चैव वाली
ले चैव वधो यथा॥१०॥ सुग्रीवेण सहावादौ मैत्रत्वं समजायत। वानराणामनीकानि रामार्थे संगतानि च।११। विचि
न्वते न तेनैव प्राप्ता सीतामनुत्तमा॥ रामस्याग्रे ततः सर्वं सीतया संगमं वदन्।१२। इति श्रुत्वा वचो रामो वाक्यं चा
रुहनुमंतं सुग्रीवानुमता नैव रुणालयसमीपतः।१३। जगाम वानरैः सार्द्धं यत्रैवापि त्रपां निधिः। दृष्ट्वा चैव स
र्पोऽरा श्रीरामानुविस्मितोऽभवत्।१४। तत्फवाक्यस्तु नं वाक्यं लक्ष्मणः श्रुत्वा लक्ष्मणं। केन व्रतप्रभावेन तीर्यते वरु
णालयात्।१५। अगाधमतलं स्पर्शेन नैः जषसमाकुलं॥ उपायं चैव नास्ति वयेन त नुमहाराणवालयात्।१६। ल।
क्ष्मण उ॥ आदिदेवो त्वमेवस्या पुराणपुरुषोत्तम। वकदाल्भ्यमुने वर्त्तते द्वीपमध्यतः।१७। अतस्त्वयोजना
र्द्धे भवतते च मुनीश्वरा। तेनैव मुनिना राम व्रतमेणे दृष्टतावदुः। तस्मात्राम मुनिश्रेष्ठं गच्छमे काकिनोऽयं।
था। इति वाक्यं ततः श्रुत्वा लक्ष्मणस्य शुभं वचः।१८। जगाम स मुनिस्तत्र बकदाल्भ्य मुनीतथा। प्रणाममकरोत्तं
वै मुनि विष्णुरिवास्थितः।२०। मुनिरामं ततो ज्ञात्वा पुराणपुरुषोत्तमं। कारणार्थे त्रिसमाप्तं। प्रविष्टमानुषीं तनुं॥२॥

कस्माद्राम त्वमत्रैव मम सान्निध्यमागतः ॥ श्रीराम उ० ॥ विप्रप्रसादाद्विप्रेंद्र वरुणालयसंनिधौ ॥२२॥ आगतो वानरैः
सार्द्धं लंकायाज्जयकारिणे । भवतश्चानुकूलेन यथा तीर्यते करुणाजय ॥२३॥ तदेव कथितं ब्रह्मन् येनैव तीर्यते निधि
एतस्मात्कारणाद्देव प्रपन्नस्त्वां समागता ॥२४॥ मुनिरुवाच ॥ कथयिष्यामि ते राम व्रतानामुत्तमं व्रतं । येन व्रतप्र-
भावेन जयं लब्ध्वा चमूं वेष्टक्ष्यवे ॥२५॥ उदधिश्चैव अगाधश्च तीर्यते व्रतमुत्तमं मान् । एतद्व्रतं त्वं राजेंद्र कुरु एकाग्रमानसः ।
माघस्य कृष्णपक्षे तु व्रतानामुत्तमं व्रतं । एकादशीति जानीहि विजयं च भवेद्ध्रुवं ॥२६॥ दशम्या दिवसे प्राप्ते
कुंभमेकं तु कारयेत् । हेमं च राजतं वापि ताम्रं वापि मृन्मयं । कारयेत्सोभितं चैव शुभं चैव जलेन च । तस्यो-
परि न्यसेद्देवं विष्णुं नारायणं प्रभुं । एकादश्यां तु तत्रैव प्रातः स्नानं तु कारयेत् ॥ निश्चलं स्थापयेत्कुंभं कंठे
माल्यानुलेपनैः ॥२७॥ उत्तमेनालिकेरैश्च सृजयेच्च विशेषतः ॥ पुष्पैः संपूजयेत्तत्र कोमलैस्तुलसीदलैः ॥२८॥
धूपैर्दीपैस्तथा चैत्रै नैवेद्यैर्विविधैस्तथा ॥ ऊर्ध्वायेत दिने राम भक्ती यंते भक्तिरुचये ॥२९॥ रात्रौ जागरणं चैव तत्-
स्याग्रे कारयेद्बुधः ॥ द्वादश्यां दिवसे प्राप्ते रवेरुदयते तथा ॥३०॥ ततडागे नियते वापि अक्रोधे विनयान्वितं ॥ दि-
यते चैव तत्कुंभं ब्राह्मणे वेदपारगे ॥३१॥ कुंभेन सह राजेंद्र महादानानि दापयेत् ॥ अनेन विधिना राम ॥
सर्वैः कर्तव्यमेव तत् ॥ कर्तव्यं च प्रयत्नेन विजयं च भवेद्ध्रुवं ॥ इति श्रुत्वा ततो रामः यथोक्तमपि कारयेत् ॥३२॥

२६

तं नरे

कृते व्रते उरामतरित्वा वरुणालयं। जानकिउ वशं कृत्वा पातयित्वा उरावणं॥१७॥ अनेन विधिना पुत्र ये कुर्वंति
नरोत्तमा। इहलोके उ विजयं परलोके त्वयं भवेत्॥१८॥ एतस्मात्कारणात्तत्र कर्तव्या उ तथा पुन्हि। पठनात् श्रवणा
च्चैव वाजपेयफलं उलभेत॥१९॥ ॥इतिश्रीस्कंदपुराणे श्रीकृष्णयुधिष्ठिरसंवादे माघे कृष्णा विजयैकादशी समाप्ताः॥
॥६॥ ॥माघ्यातोउ॥ एकादश्याभिमं ब्रह्मन्महत्पुण्यफलप्रदा। कृषियोगसमायुक्ता कथयस्व महामुने॥१॥ वसिष्ठ उवाच॥
जयाच विजयाचैव जयतिपापनाशनी। सर्वपापहरा चैव कर्तव्या फलकांक्षिभिः॥२॥ एकादश्यां शुक्लपक्षेपि यदि कृषिपुन
र्वसु नाम्ना साच जयाख्याता तिथिनामुत्तमा तिथि॥३॥ तामुपोष्य नरः पापात्प्रमुच्यते नात्र संशयः॥ वाजिपेयस्य यत्तस्य
फलं प्राप्नोति मानवः। यदा च शुक्लैकादश्यां नक्षत्रं श्रवणं भवेत्। विजया सा तिथि प्रोक्ता तिथिनामुत्तमा तिथि। फाल्गु
नेकादशी शुक्ले साधात्री नाम नृपते। गोविंदस्य जयेद्देवं च इक्षुतासमन्वितं॥६॥ पूजयेच्चंपकैः पुष्पैः रघोडैना घृतेन तं
कसारकं च नैवेद्यं तिलपात्रं प्रदीयते॥ दानं सेलस्य गुणेतं तथा च विप्रभोजनं॥ होमस्तत्रायवा शास्वसहस्रफल
दः स्मृतः॥७॥ तथा च शुक्लद्वादश्यां प्राजापत्यं च जायते। जयंति नाम सा प्रोक्ता सर्वपापहरा तिथि॥८॥ सप्तजन्मकृतं
पापं स्वल्पं वा यदि वा बहु। तत्क्षालयति गोविंदस्तस्या मभ्यर्च्य भक्तितः॥१०॥ यदा भवति द्वादश्यां पुष्यं भवति क।॥
स्पवित्॥ तदा सा सुमहापुण्या कथिता पापनाशनी॥११॥ ददाति तिलप्रस्थानि नित्यं संवत्सरं नरः। उपवासं च यस्तस्यां

कृते न तिष्ठा वितः॥१४॥ सगरेण ककुस्थेन धुंधुमारेण गाधिना। तस्मामाराधितः कृष्णो दत्तवानखिलं तु वि-
वाचिकां मानसां चैव कायकां च विशेषतः॥ सप्तजन्मकृतं पापं मुच्यते नात्र संशयः। स्नानं दानं जपो होमः स्वा-
ध्यायो देवतार्चनं। यदस्यां क्रियते किंचित् तत्सर्वं चाक्षयं भवेत्॥१५॥ पुरुषैस्तु विशेषेण कर्त्तव्यं व्रतमुत्तमं। फाल्गु-
नस्य सितेपक्षे कर्त्तव्या फलकांक्षिभिः॥१६॥ आमर्दकीव्रतं पुण्यं विष्णुलोकप्रदं शुभं॥ आमर्दकी समधो गत्वा जाग-
रं तत्र कारयेत्॥१७॥ कृत्वा जागरणं रात्रौ गोसहस्रफलं लभेत्। मांधाता उ॥ आमर्दकी कथं लोके संजाता द्विजसत्त-
मः॥१८॥ एतत्सर्वं समाचक्ष्व परं कौतूहलं हि मे। कस्मादियं पवित्रा च कस्मात्पापप्रणाशनी॥१९॥ कस्माज्जागर-
णे कृत्वा गोसहस्रफलं लभेत्। वसिष्ठ उ॥ कथयामि महाभाग यथायं संभवस्थितौ। आमर्दकी महावृत्तं सर्वपा-
पप्रणाशनी। एकार्णवे तदा राजा नष्टे स्थावरजंगमे। नष्टे देवासुरगणे पन्नगे रुगराक्षसे। तदा देवाधिदेवेशः प-
रमात्मा सनातनः॥२२॥ जजाप ब्रह्म परमं आत्मानं परमव्ययं। ततोस्य जायते नित्यं आनंदं सुमहाद्भुतं॥२३॥ ने-
त्रतो बिंदुरुत्पन्नः संस्मृत्यै निपपात ह॥ तस्य बिंदोः समुत्पन्ना स्वयं धात्री तंगो महान्। शाखाप्रशाखा बहुला फलभा-
रेण नामितः। सर्वेषां चैव वृक्षाणां मादिशे ह्यचकीर्तितः॥२५॥ ब्रह्मणा संसृतेत्तस्मात् स सृष्टाश्च इमाः प्रजाः। देव-
दानवगंधर्वयक्षराक्षसपन्नगाः॥२६॥ असृजद्भगवान् देवः देवदानवमानवान्। आजग्मुस्तत्र देवास्ते यत्र धात्रि-

१७

हरेःप्रिया।२७। तां दृष्ट्वा ते महाभागाः परं विस्मयमागताः। न जानीमः स्म हत्वां चिंतयंतोपि संस्थिता।२८। एवं चिंतयतां
तेषां वागुवाचाशरीरिणी। आमर्द्दको नगो ह्येषः प्रवरो वैष्णवो मतः।२९। अस्य संस्मरणाद्देव लभेद्गोदानजं फलं
स्पर्शनाद्द्विगुणं तत्र त्रिगुणं भक्षणात्तथा।३०। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन सेव्या आमर्द्दकी सदा। सर्वपापहरा प्रोक्ता वैष्ण
वी पापनाशिनी।३१। तस्य मूले स्थितो विष्णुस्तदूर्ध्वं च पितामहः। स्कंधे च भगवान् रुद्रः संस्थितः परमेश्वरः।३२। शाखा
सु सन्निधाः सर्वे प्रशाखासु च देवताः। पर्णेषु वसते देवाः पुष्पेषु मरुतस्तथा।३३। प्रजानां पतयः सर्वे फलेष्वव
वस्थिताः। सर्वदेवमया ह्येषा धात्री वै कथिता मया।३४। तस्मात्पूज्यतमा ह्येषा विष्णुभक्तिपरायणैः। ऋषय ऊचुः।
को भवानीह जानीमः कस्मात्कारणतागतः।३५। देवो वाथ दिवा चान्यः कथयस्व यथातथं। वायुरु०॥ यः कर्त्ता सर्व
भूतानां भुवनानां चतुर्दश।३६। विस्मितां विरूपा रघेरूप सोहं विष्णुः सनातनः। तच्छ्रुत्वा देवदेवस्य भाषितं ब्र
ह्मणे स्तुताः।३७। अनादिनिधनं देवं स्तोत्रं तत्र प्रचक्रमुः। नमोस्तु तात्मभूताय आत्मने परमात्मने।३८। अच्यु
ताय नमो नित्यं अनंताय नमो नमः। दामोदराय सुचये यज्ञेशाय नमो नमः।३९। एवं स्तुतस्ततस्तैस्तु तोषयन्
भगवान् हरिः। प्रत्युवाच महर्षींस्तान् तिष्ठ किं ददामि वः।४०। ऋषय ऊ०॥ यदि तुष्टोसि भगवान् अस्माकं हित
काम्यया॥ व्रतं किंचित्समाख्याहि स्वर्गमोक्षफलप्रदं।४१। धनधान्यप्रदं पुण्यं आत्मनः सृष्टिकारणं। आख्याय

सेवक्रतुफलं तस्य नान्यदुत्तमं व्रतं।४२। कृतेनानेन देवेश विष्णुलोके महीयते। विष्णुरुवाच॥ फाल्गुनस्यामले पक्षे पु
ष्ये एकादशी यदा।४३। तदेव ह्यामलकी प्रोक्ता महापातकनाशिनी। विशेषस्तत्र कर्तव्यः शृणु त्वं द्विजसत्तमाः।४४।
आमर्दकीवृक्षसंप्राप्य जागरं तत्र कारयेत्। एतद्वः कथितं विप्र हत्यानामुत्तमं व्रतं। अर्चयित्वा तु तत्रस्थं विष्णुं।
लोकान विच्युतिः। ऋषय ऊचुः॥ व्रतस्यास्य विधिं ब्रूहि परिसर्गं कृतं लभेत्। के मंत्राः के नमस्कारा देवताका च कीर्ति
ताः॥४७। कथं दानं कथं स्नानं का च सज्जा विधिः स्मृताः। अर्घार्चनं च मंत्रं च कथयस्व यथातथं।४८। विष्णुरुवाच॥
श्रूयतां यो विधिः सम्यक् व्रतस्यास्य द्विजर्षभाः। न कस्यचिन्मया स्व्यातो यथावद्धपि हि तेजो।४९। एकादश्यां तु
नियमं कृत्वा तु या द्विजसत्तमः। सर्वपापप्रशमनं सर्वधर्मविवर्द्धनं।५०। एकादश्यां निराहारः स्थित्वा चैव परे ह
नि। भोक्ष्ये हं पुंडरीकाक्ष शरणं मे भवाच्युतः। इति कृत्वा तु नियमं देवध्यानं च पूर्वकं। माजले पतितं चैव तथा पा
खंडितो नरः।५२। उद्वृत्तान्निर्मलमर्यादान् गुरुदाराप्रधर्षकान्। अपराह्ने ततो स्नानं विधिवत्कारयेद्बुधः।५३।
नद्यां तडागे कूपे वा अष्टहे वा नियतात्मवान्। मृत्तिकां चंदनं सर्वं ततः स्नानं च कारयेत्।५४। अश्वक्रांते रथक्रां
ते विष्णुक्रांते वसुंधरे। मृत्तिके हर मे पापं यन्मया दुष्कृतं संचितं।५५। इति मृत्तिकामंत्रः॥ त्वमापः सर्वयोनीनां जी
वनं च यथा रसं। ब्रह्मांडे जीवजातीनां रसानां पतये नमः।५६। स्नातो हं सर्वतीर्थेषु ह्रदप्रस्रवणेषु च। नदीषु।

देवषातेषु रुद्रं स्नानं तु मेनवेत। ५७। स्नानमंत्रः। जामदग्नि तथा चैव कारयित्वा हिरण्मयं। कर्षकस्य सुवर्णस्य तदर्धार्द्ध
मानतः। ५८। चतुर्भिर्व्रीहिभिः गुंजा गुंजाः पंच पलं पलात् अष्टौ धरणं सैव कर्षस्ताः चत्वारः फलं। ५९। तुलाद्वात
पलं शोक्तपलस्या विंशतिस्तुला। प्रतिमा विधिः॥ गृहमागत्य स्नानं च पूजा होमं तु कारयेत्। ६०। ततश्चामर्दकीं गच्छेत्
सर्वोपस्करसंयुतः। आमर्दकी ततो गत्वा परिसाध्य समंततः। ६१। स्थापयेत्स जलं कुंभं निर्व्रणं मंत्रपूर्वकं। पंचर
त्नसमोपेतं दिव्यगंधादिवासितं। ६२। छत्रोपानद्युगोपेतं आमतचंदनचर्चितं। स्रग्मालालंबितग्रीवं सवस्त्रपविधू
पितं। ६३। दीपमालाकुलं कुर्यात्सर्वतः सुमनोहरं। तस्योपरि न्यसेत्पात्रं दिव्यमाज्यप्रपूरितं। ६४॥ पात्रोपरि न्य
सेद्देवं जामदग्निं महाप्रभुं। विशोकाय नमः पादौ जानुनी विश्वरूपिणे। ६५। उग्राय च ततो पूरू कटिं दामोदराय
च। उदरे पद्मनाभाय उरः श्रीवत्सधारिणे। ६६। चक्रिणे वामपार्श्वं च दक्षिणे गदिने नमः॥ वैकुंठाय नमः कंठ
मास्यं यज्ञस्वरूपाय वै। ६७। नासां विशोकनिधने वासुदेवाय चाक्षिणी॥ ललाटं वामनायेति वामायेति ष्टुनं तु वो।
६८॥ नमः सर्वात्मने तुभ्यं शिरश्च प्रपूजयेत्॥ इति पूजामंत्रः॥ ततो देवाधिदेवाय अर्घं चैव प्रदापयेत्। ६९। फला
ना चैव पुष्पाणां नानाभक्तियुक्तेन केशव। नमस्ते देवदेवेश जामदग्न्य नमोस्तु ते। ७०॥ गृहाणार्घ्यमं देवा देवकृपासहि
तो मम॥ अर्घमंत्रः। ततो जागरणं कुर्याद्भक्तियुक्तेन चेतसा। ७१। नृत्यैः गीतैश्च वादित्रैः धर्माख्यानचरैरपि। वे

वैश्वतथाख्यानेस्नापयेत्सर्वरिस्तुमां ॥७२॥ चदक्षिणं ततोकुर्यात् आमर्दकीं विष्णु नामभिः ॥ अष्टाधिकं शतं चैव च अ
ष्टा विंशतिरेव च ॥७३॥ ततः प्रभातसमये कृत्वा निरांजनं हरे ॥ ब्राह्मणा पूजयित्वा तु सर्वं तत्र निवेदयेत् ॥७४॥
जामदग्निघटं छत्रं वस्त्रयुग्मं तुपानहो ॥ जामदग्निस्वरूपेण प्रीयतां मम केशव ॥७५॥ ततश्चामर्दकीं स्पृष्ट्वा ता
चैव प्रदक्षिणा ॥ स्नानं कृत्वा विधानेन ब्राह्मणान् भोजयेत्ततः ॥ ततश्च स्वयमश्नीयात् कुटुंबेन समन्वितः ॥
एवं कृतेन यत्पुण्यं सर्वदानेषु यत्फलं ॥ सर्वयज्ञाधिकं चैव लभ्यते नात्र संशयः ॥ एतद्वः सर्वमाख्यातं व्रतानामुत्त
मं व्रतं ॥७८॥ एतावदुक्त्वा देवेशस्तत्रैवांतरधीयत ॥ ते चापि ऋषयः सर्वे चक्रुः सर्वमशेषतः ॥७९॥ तथा त्वमपि
राजेंद्र कर्तुमर्हसि सत्तमः ॥ व्रतमेतद्दुराधर्षं सर्वपापप्रमोचनं ॥८०॥ कर्ता श्रोता च पापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः
॥८१॥ ॥इति श्रीब्रह्मांडपुराणे श्रीकृष्णयुधिष्ठिरसंवादे फाल्गुनसिता आमर्दकी माहात्म्यं नाम ॥७॥ ॥
मांधातोवाच ॥ लोकानां चैव सर्वेषां हितार्थाय तथैव च ॥ एकादशीं भगवाश्चैव लोमशं मुनिसत्तमः ॥१॥ फाल्गुने कृ
ष्णपक्षे तु का पि एकादशी भवेत् ॥ तस्याश्चैवापि माहात्म्यं कथयस्व प्रसादतः ॥२॥ लोमश उवाच ॥ श्रूयतां राजशार्दूल
का भद्रा सिद्धिदा तथा ॥ कथाश्चैव विचित्राश्च पापहा धर्मदायिनी ॥ पुरा चैत्ररथो देशे अप्सरोगणसेविते ॥ वसं
तसमये प्राप्ते रुसंतो चवनस्पति ॥ यद्यराजति तंतत्र किन्नरेगणसेवितं ॥ दंपति तुंबरा मिश्रहा वक्त्रावसमन्वि
तो ॥५॥ ॥

देवकन्यास्तु तत्रैव निवसंतो मनोरमे॥ ब्रह्मविष्णुमहेशादेर्माधवे क्रमंति वै॥६॥ नापरं पुण्यदं किंचित्त्वि-
ना चित्ररथादपि। तस्मिन्वने तु मुनयो तपंति बहु तं तपः॥७॥ स्वर्देवेषु मघवा रमते माधवे तया। एकोस्तु
निवसत्तत्र मेधाविनाम नामतः॥८॥ अप्सरांतं तु निवसं मोदमानोपचक्रमे। मंजुघोषा तु तत्रैव दृष्ट्वा तं तु निपुंगवं
कोशमात्रस्थिता तस्य चयाद्याश्रमसंनिधौ। गायंति मधुरं साधु पीडयंती विपंचिकां॥१०॥ गायमानं तु तां चैव पुष्प-
चंदनवेष्टितां। कामोपि विजयार्थाय शिवभक्तान्तु निश्वरान्॥११॥ तस्याः शरीरे संस्थाय शिववैरी मनुस्मरन्॥
कृत्वा भ्रूवो धनुःकोटियुगं कृत्वा कटाक्षकं॥१२॥ नयनांतं तु बाणं तं सपत्नांस्तु घातयेत्॥ तपस्तेपे बहुतिथं
आत्मसंयमकारकं॥ तपसा तस्य भीतो सौ मघवा परमेश्वरः। पटवस्त्रकं चेकृत्वा विजयायैव सुस्थिता॥१४॥
मेधाविनं तु निवेव दृष्ट्वा कामेन पीडिता॥ कामोन्वेतेन देहेन मेधाविनं प्रधर्षयेत्॥१५॥ यज्ञोपवीतसूत्रेण राज-
ते हेममालयं। विद्याभिवसमारूढो मेषलातस्य शोचना॥१६॥ मेधावित्राश्रमे चैव वसन्वने तु मुनिपुंगवः। मंजुघो-
षा तु तत्रैव दृष्ट्वा तं तु निपुंगवं॥७॥ मदनेन ससैन्येन नीतो मोहवशं बलात्। मंजुघोषासमागम्य तु निदृष्ट्वा तया
विद्धं। हावभावकटाक्षैस्तं मोहयामास चांगना॥ अथ संस्थाप्य वीणां सा परिरंभं समादधौ॥१९॥ वर्ष्मीव्याकं
तात्तसं वातवेगेन वेपितं। सोपि रेमे तया सार्धं मेधाविसु निमत्तमः॥२०॥ तस्मिन्नेव वनोद्देशे दृष्ट्वा तद्दृढ उत्तमं।

२०

शिवशापं गतं तस्य कामं तत्र वशं गतो। २१। न निशा न दिवा तस्य नजानेरमतस्तथा। बहुकालं गतं तस्य मुनेश्चैवापि
वर्तते। २२। कालेनैतेन पार्श्वे स्ववोमुनेश्चैव गतास्तथा। सा गत्वा देवलोके तु गमनायोपचक्रमे। २३। वरारोहा प्रत्युवाचेदं
तथा च मुनिपुंगवं। आदेशो दीयतां ब्रह्मन् स्वस्थं हं गमनाय मां। २४। मेधावि तु। समायाता वदाम्यहं त्वं चापि वरवर्णि
नि तेसंध्या तु समरे तावत्त्वं च स्थिरो भव। २५। इति श्रुत्वा च तद्वाक्यं नयमाना समाचरेत्। पुनर्वैरमाणा सा मुनि
ना सह संगता। २६। मुनिशापभयाद्भीता बहुसंवत्सरैरपि। पंचाशत्ते च वर्षाणि नवमासदिनत्रयं। २७। अरमन्त
मुदा पाव निशार्ध्व मुनेर्गमनं। मञ्जुघोषा उवाच। प्रसादं कुरु मे विप्र ब्रह्मन् नान्यां च दीयतां। २८। त्वत्सा द्वाश्रमो वि
प्रगत वापस्वप्टे भया। मेधावी उवाच। प्रातःकाले न हेतु अश्वय तां वचनं मम। २९। प्रातः संध्यां करोम्यावत्तावत्त्वस्थि
रा भव। इति वाक्यं ततः श्रुत्वा नयानंद समाकुला। ३०। स्मितं कृत्वा तु सा कि विहस्य वाक्यं सुविस्मिता। अप्सरा उ०।
किं चिंत्यमाने विप्रेन्द्र तव संध्यागमा न घा। ३१। मयि प्रसादं कृत्वा उपश्या चैव विचार्यतां। इति वाक्यं ततः कृत्वा वि
स्मयोत्फुल्लोचनः। ३२। ध्यानं हृदयो विप्र विचारमकरोत्ततः। सप्ताशीतिच वर्षाणि समरे तत्र तानि च। ३३।
क्रुद्धो धसम्मुनिस्तस्या ज्वालामालाजनन्न वह। नेत्राभ्यां तु ततस्येव विस्फुलिंगाययात ततः। ३४। कालरूपा तु तं दृष्ट्वा
तपमाना हृदयं करं। उरवे नमर्जितं यच्च नीतं तद्नया हृदयं। ३५। सकंपोष्ठो मुनिस्तत्र प्रत्फवाना कुलेन्द्रियः। तं

२०

सशापाय मेधावी पिशाची भव दुर्मते।३६। धिक् त्वां पापदुराचारे कर्कशे पातकप्रिये। तस्माद्धैव पिशाचत्वं भवत्वं।
पापदुर्मते।३७। तस्याबापेन सा दग्धा विनयावनता स्थिता। अप्सरा उवाच। प्रसादं कुरु विप्रेंद्र शापानुग्रहकं दरः
।३८। वसतां गौ हि भवति वचोभिः सप्तभिः पदैः। त्वया सह मम ब्रह्मन् गताः स्तु बहवः समाः।३९। एतस्मात्कार
णात्स्वामिन् शापस्यानुग्रहं कुरु। मुनिरुवाच। शृणु वाक्यं तु भद्रे त्वं शापानुग्रहकारकं।४०। किं करोमि त्वया पापे हृत
यं नीतं महत्तपः। फाल्गुने कृष्णपक्षे तु भवेत्तैकादशी शुभा। पापमोचनिका नाम सर्वपापक्षयकरा। तस्याव्रते कृ
ते सुभ्रु पिशाचत्वं प्रयास्यसि।४२। इत्युक्त्वा तां स मेधावी जगाम पितुराश्रमं। तमागतं समालोक्य च्यवनः प्रत्युवाच ह
किं भवता क्षिदितं पुत्र त्वया पुत्र क्षयं कृतः। मेधावी उवाच। पापं वै कृतं तात अप्सरा रमिता तया।४४। छलपराशिकृतं।
यक्षनीतं तपो वृद्धं यं गतं। च्यवन उवाच। फाल्गुने कृष्णपक्षे च नाम्ना वै पापमोचनी।४५। तस्याव्रते कृते पुत्र पापरा
शिः क्षयं भवेत्। इति श्रुत्वा तु तद्वाक्यं कृतं च व्रतमुत्तमं।४६। गतं पापं क्षयं किंचित्ततो भवति तत्क्षणात्। दिव्य
रूपधरा सा वै गता नाके वराप्सरा।४७। लोमश उवाच। सौम्या चैकादशी कृष्णा चैत्रे कृष्णं प्रपूजयेत्। सहितं मित्रवि
दाया कुसुमैर्मधुकुंदकैः।४८। अर्घं चैव नैवेद्यं धूपं सेवकास्तु नां। तिलधेनुश्च दीयते। दानं द्विजाय वि
ष्णुरूपिणे।४९। एवं चैव तु राजेंद्र ये कुर्वंति नरोत्तमाः। तेषां यत्पातकं किंचित् तत्क्षणात्क्षयं भवेत्।५०। काम

कामदा इहलोके च परलोके शुभा सदा। ब्रह्महा देवहारी च सुरापो गुरुतल्पगः॥५१॥ पठनात्श्रवणाद्राजन्
गोसहस्रफलं लभेत्। व्रतस्यास्य करणात्पापमुक्तो भवति ते॥५२॥ बहुपुण्यप्रदं चैव करणाद्व्रतमुत्तमं।
॥५३॥ ॥इति श्रीभविष्योत्तरपुराणे श्रीकृष्णयुधिष्ठिरसंवादे फाल्गुने कृष्णा पापमोचनीमाहात्म्यं नाम॥ ॥
॥छ॥ युधिष्ठिर उ॥ वासुदेव नमस्तुभ्यं कथयस्व ममाग्रतः। चैत्रस्य शुक्लपक्षे तु किं नामैकादशी भवेत्॥१॥
श्रीकृष्ण उ॥ शृणुष्वैकमना राजन् कथामेतां पुरातनीं। वसिष्ठो यामकथयत् पार्श्वे दिलीपाय पृच्छते॥२॥ दिलीप उ॥
॥ ॥भगवन् श्रोतुमिच्छामि कथयस्व प्रसादतः। चैत्रे शुक्लपक्षे तु किंनामैकादशी भवेत्॥३॥ वसिष्ठ उ॥
साधु पृष्टं नृपश्रेष्ठ कथयामि तवाग्रतः। चैत्रे च विमला नाम विख्यातैकादशी नृप॥४॥ विष्णुं संपूजयेद्देवं र।
माख्या च समन्वितं। पूजयेत्तत्पुष्पैश्च चन्दनेनार्घमुत्तमं॥५॥ नैवेद्यं सकुंकुमं चैव दानं सर्वान्नभोजनं। चैत्रे
शुक्लपक्षे तु कामदा नाम नामतः॥६॥ एकादशी पुण्यतमा पापेंधनदवानलः। शृणु राजन् कथामेतां पापघ्नीं
पुण्यदायिनीं॥ पुरा नागपुरे रम्ये हेमरत्नविभूषिते। पुंडरीकमुखा नागा निवसंति मदोत्कटा। तस्मिन् पुरे पुं
डरीको राजा राज्यं करोति च। गंधर्वैः किन्नरैश्चैव अप्सरोभिश्च सेव्यते॥८॥ वराप्सरा च ललिता गंधर्वो ललितस्तथा॥
उभौ रागेण संसक्तौ दंपती कामपीडितौ॥९॥ रेमाते स्वगृहे रम्ये धनधान्ययुते तदा। ललितायाः स हृदये पतिर्व
सति सर्वदा॥११॥

रुदयेतस्य ललिता नित्यं वसति भामिनी। एकदा पुंडरीकाख्ये क्रीडति सदसि स्थिते।२२। गीतगानं प्रकुरुते ल-
लिता दयितेन विना। पदबंधस्खलज्जिह्वो बभूव ललितास्मरन्।२३। गायमानस्य ललितो मोहाद्दाडस्मरंतया।।सा
पितत्रागायेतल ललितां उ बहुस्मरन्।२४। तस्यानावंउजानीत कर्कोटो नागसत्तमः। पदबंधच्युतिं तस्य पुंडरी-
को भुजंगराट्।२५। क्रोधसंरक्तनयनो बभूवातिभयंकरः। शशाप ललितां तत्र गायंतं मदनातुरं। राक्षसो भव दु-
र्बुधे क्रव्यादः पुरुषादकः। त्वं बरस्पतो नावंला त्वातिदुष्टमानसः। रौद्रो भूत्वाउसौ नागदुर्निरीक्ष्यो भयंक-
रः। दुष्टो पापपुरुषाचारो भवदग्रे कामपीडितः।२६। ललितायावशं प्राप्तः किं नजातिउ मंते।। वचनात्तस्य राजेंद्र पा-
पुरुषो बभूव सः।२७। रौद्राननो विरूपाक्षो दृष्टमात्रो भयंकरः। बाहू योजनविस्तीर्णौ मुखं कंदरसन्निभं।।२०
चंद्रसूर्यनिभे नेत्रे ग्रीवा पर्वतसन्निभे। नासारंध्रे तु विवरे अधरौ योजनायुतौ।२१। शरीरं तस्य राजेंद्र उच्छ्रितं
योजनाष्टकं।२२ ईदृशो राक्षसः सोभूत्कर्मजं फलं। ललिता तमथालोक्य स्वपतिं विकृताकृतिं। चिंत-
यामास मनसा दुःखेन महतार्दिता।२३। किं करोमि क्व गच्छामि पतिः पापेन पीडितः। इति संस्मृत्य मनसा न शर्म
लभते तु सा। चचार पतिना सार्धं ललिता गहने वने। विचरंतौ वने तत्र कामरूपि सुरूपिणी।२५। निर्घृणो पा-
पउपाक्ष विरूपः पुरुषो वसरः। न सुखं लभते रात्रौ न दिवा चैव जल्पते।२६। ललिता चिंतया मासमपि तिष्ठति सु

दारुणं। ग्राममांसवने चैव रोदति दारुणेन च॥२७॥ अमामविपिने दुर्गे कामरूपसराक्षसः। निर्घृणः पापनिरतो वि
रूपः पुरुषाकः॥२८॥ न सुखं लभते रात्रौ न दिवा पापपीडितः। ललिता दुःखिता तिष्ठपति दृष्ट्वा तथाविधं॥२९॥
भ्रमति तेन सार्द्धं सा रुदति गहने वने। कदाचिद्दगमद्विंध्यशिषरे वहु कौतुके॥३०॥ ऋषिशृंग मुनिस्तत्र दृष्ट्वाश्रम
पदं स्थितं। शीघ्रं जगाम ललिता विनयावनतः स्थिता॥३१॥ उवाच मुनिर्दृष्ट्वा का त्वं कस्य सुतासुभ्रे। किमर्थमिहमा
गतासि सत्यं वद ममाग्रतः॥३२॥ ललितोवाच॥ वीरधन्वेति गंधर्वसुता तस्य महात्मनः। ललिता नाम मां विद्धि पत्यर्थमि
हागता॥३३॥ भर्त्ता मे शापदोषेण राक्षसो भून्महामुने। रौद्ररूपो दुराचारो तं दृष्ट्वा नास्ति मे सुखं॥३४॥ सांप्रतं शाधि मे
ब्रह्मन् प्रायश्चित्तं वदस्व मे। येन पुण्येन विप्रेंद्र राक्षसत्वाद्विमुच्यते॥३५॥ ऋषिरुवाच। चैत्रमासस्य रंभोरु शुक्लप
क्षेस्ति सांप्रतं। कामदैकादशी नाम सर्वकामप्रदायिनी॥३६॥ कुरुष्व तद्व्रतं भद्रे विधिपूर्वं मयोदितं। अस्य व्रतस्य य
त्पुण्यं तत्स्वभर्त्रे प्रदीयतां॥३७॥ दत्ते पुण्ये क्षणात्तस्य शापदोषः क्षयास्यति। इति श्रुत्वा मुनेर्वाक्यं ललिता हर्षिताभवत्
उपोष्य कामदैकादशीं राजन्द्वादशीदिवसे तदा। विप्रस्यैव समीपे च वासुदेवाग्रतः स्थिता॥३८॥ वाक्यमुवाच ललिता स्वप
तिस्तारणाय वै। मया च यत्कृतं चीर्णं कामदाया उपोषणं॥३९॥ तस्य पुण्यप्रभावेन गच्छत्वस्य पिशाचता। ललितावच
नादेव वर्त्तमाने क्षितक्षणे॥४०॥ गतपापस्सा ललितो दिव्यदेहो बभूव सः। राक्षसत्वं गतं तस्य प्राप्तं गंधर्वता पुनः।

गतपापस ललितो दिव्यदेहो बभूव सः॥ राक्षसत्वं गतं तस्य प्राप्तं गंधर्वतां पुनः॥४२॥ हेमरत्नसमाकीर्णे ललितास
हेरमिरे। विमाने तु समारूढो सर्वरूपधरोधिकं॥४३॥ इति ज्ञात्वा तु राजेंद्र कर्तव्या व्रतयत्नतः। लोकानां च हितार्थाय क
थितं यमयातव॥४४॥ इह लोके यशोवती परत्र मोक्षदायिनी। ब्रह्महत्यापहरणी महापापप्रणाशिनी॥ नातः पर
तरा काचित् त्रैलोक्ये सचराचरे। पठणात् श्रवणाद्राजन् वाजपेयफलं लभेत्॥४६॥ एतस्मात्कारणाद्राजन् हि लि
पोराजसत्तम। श्रोतव्यं चैव कर्तव्यं मम वाक्यप्रसादतः॥४७॥ ॥इति श्रीवाराहपुराणे श्रीकृष्णयुधिष्ठिरसंवादे चैत्रशु
क्ल ललितामाहात्म्यं नाम॥९॥ ॥युधिष्ठिर उ०॥ भगवन् लोकनाथेश सृष्टिकर्ता जगत्प्रभो। चैत्रे तु कृष्णपक्षे तु कापि स्य
चैकादशी भवेत्। किंनामा को विधिस्तस्याः को देवस्तत्र पूज्यते॥१॥ किमाचैव देवेश कथयस्व प्रसादतः॥२॥ श्रीकृष्ण उ०॥
स्य चैत्रे तु कृष्णपक्षे तु नाम्ना चैव वरूथिनी। कथयिष्यामि ते राजन् सावधानोवधारय॥३॥ बहुवाकृष्णपक्षे तु वासुदे
प्र वं तु पूजयेत्। अर्घं पुष्पानि तिफलं चैव नैवेद्यं वटकानि च॥४॥ दीयते भूमिदानं च द्विजाय विष्णुरूपिणे। सौभाग्यप्रदायिनि नि
राजन् इह लोके परत्र च। वरूथिन्या व्रते नैव सौख्यं भवति सर्वदा। लोकानां चैव सर्वेषां भुक्तिमुक्तिप्रदायिनी। ६ सर्वपापप्र
हरणी गर्भवासनिकृंतनी। वरूथिन्या व्रतेनैव मांधाता त्र्यम्बकं गतः॥७॥ धुंधुमारो महाराजा गतो मोक्षं व्रतादितः॥ वरू
थिन्या व्रतेनैव गतो मोक्षं पुरूरवा॥८॥ दशवर्षसहस्राणि तपस्तपति यत्फलं। तत्फलं समवाप्नोति वरूथिन्या व्रताद

पि।२॥

योगाभ्यासेन यत्पुण्यं गोमत्यां कृष्णसंनिधौ । कुरुक्षेत्रे गते चैव स्वर्णभारं ददाति यः ॥१०॥ ब्रह्मकपालनिर्मुक्तो बभूव भ
गवान् भवः । तत्पुण्यफलमाप्नोति वरूथिन्याव्रतान्नरः । यश्चैवान्नं यस्तु कुरुते वरूथिन्याव्रतं नरः । वांछितं लभ
ते सोपि इह लोके परत्र च । भुक्तिमुक्तिप्रदा चैव कर्तॄणां नृपसत्तम । अश्वदानात् नृपश्रेष्ठ गजदानं विशिष्य
ते ॥१२॥ गजदानाद्भूमिदानं तिलदानं ततोधिकं । ततः सुवर्णदानं च अन्नदानं ततोधिकं ॥१३॥ अन्नदानात्प
रं दानं न भूतं न भविष्यति । पितृदेवमनुष्याणां तृप्तिरन्नेन जायते ॥१४॥ तत्सर्वं कविभिः प्रोक्तं कन्यादानं नृपोत्त
म ॥ धेनुदानेन च तत्तुल्यं इत्याह भगवान् स्वयं ॥१६॥ प्रोक्ते भूम्यसवरी नेत्यो विद्यादानं विशिष्यते । तत्फलं समवाप्नो
ति नरः कृत्वा वरूथिनीं ॥१७॥ कन्यादानसमं दानं न भूतं न भविष्यति । अश्वदानं भूमिदानं तिलदानं तथैव च ॥१८
हेमदानं रत्नदानं गोदानं च तथैव च । सर्वेभ्यश्चैव दानेभ्यो गजदानं विशिष्यते ॥१९॥ सर्वेषामपि दानानां कन्या
दानं विशेषतः । कन्यादानात्परं दानं विद्यादानं विशिष्यते ॥२०॥ कन्यायाश्चैव वित्तेन वर्तते चैव यो नरः । नरके ग
च्छते सोपि कल्पकोटिशतैरपि ॥२१॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन कन्याशुल्केन दीयते । कन्यादानेन तत्पुण्यमस्य विवाहे च प्रयत्नतः
॥२२॥ तस्य पुण्यस्य संख्या वै चित्रगुप्तो न वेत्ति च । तत्पुण्यफलमाप्नोति नरः कृत्वा वरूथिनीं ॥२३॥ कांस्यं मांसं म
सूरांश्च चणकान्कोद्रवांस्तथा । शाकं मधु परान्नं च पुनर्भोजनमैथुनं ॥२४॥ वैष्णवो व्रतकर्ता च दशम्यां दश वर्जयेत् ॥

२३
मार्गल ३

घृतकिंउं च निशं च तांबूलं दंतधावनं। परापवादं पैशुन्यं स्तेयं हिंसा तथा रतं। क्रोधाद्यं नृतवाक्यं च एकादश्यां वि
वर्जयेत्।२६॥ कांसं मांसं सुरां क्षौद्रं तैलं वितथभाषणं व्यायामं च प्रवासं च पुनर्भोजन मैथुनं।२७। स्पृष्टास्पृष्टि
मसूरांश्च द्वादश्यां परिवर्जयेत्। अनेन विधिना राजन् विहिता वै वरूथिनी। रात्रौ जागरणं कृत्वा पूजयेत् म
धुसूदनं। सर्वपापविनिर्मुक्तो कौंतेयो याति परमां गतिं।२८। वापीकूपतडागादि तिलधेनुशतानि च। मातापित्रोश्शु
श्रूषणं चैव नित्यं पुण्यं त्वया कृतं।३०। एकांतरोपवासेन नयेन वाचा शरीरिणि। वाराणसी प्रयागेनां तीर्थकोटिनवे
दिने।३१। तस्य जन्म त्वया गतं न कृतं जागरं कृतं। पठनात् श्रवणाद्राजन् गोसहस्रफलं लभेत्। सर्वपापविनि
र्मुक्तो विष्णुलोके महीयते।३२॥ ॥इति श्रीभविष्योत्तरपुराणे श्रीकृष्णयुधिष्ठिरसंवादे चैत्रेकाला वरूथिनी
माहात्म्यं नाम॥ ॥१०॥ ॥छ॥ युधिष्ठिर उ०॥ वैशाखस्य शुक्लपक्षे च किंनामैकादशी भवेत्। किंफलं को विधिस्तस्य
कथयस्व जनार्दन।१। श्रीराम उ०॥ भगवन् श्रोतुमिच्छामि व्रतानामुत्तमं व्रतं॥ सर्वपापक्षयकरं सर्वदुःखनिवा
रणं।२। मया दुःखानि भुक्तानि सीताविरहजानि वै। ततोहं भयभीतोस्मि पृच्छामि त्वां महामुने।३। वसिष्ठ उवाच॥
साधु पृष्टं त्वया राम तवैषा नैष्ठिकी मति। त्वन्नामग्रहणेनैव पूतो भवति मानवः। तथापि कथयिष्यामि लोकानां॥
हितकाम्यया। पवित्रं पावनानां च व्रतानामुत्तमं व्रतं॥ वैशाखस्य सिते पक्षे द्वादशी राम या भवेत्। मोहनी नाम सा

प्रोक्ता सर्वपापहरा परा॥६॥ मोहजालात्प्रमुच्येत पातकानां समूहतः। अस्या व्रतप्रभावेन सत्यं सत्यं वदाम्यहं॥७॥
एकादशी नरश्रेष्ठ वैशाखे मधुसूदनी। मधुसूदनो देवस्तु माधव्यां च समन्वितः॥८॥ एजये दमणके पुष्पैरर्घं उ
पनसंस्मृतं। द्विजाय दीयते शय्या नैवेद्यं पायसं स्मृतं॥९॥ अतः कारणतो राम कर्त्तव्यैषा त्वयादृशैः। पातका
नां क्षयकरी महादुःखविनाशनी। शृणुध्वेकमना राम कथां पापहरां परां। यस्याः श्रवणमात्रेण महापापविनाशनं
॥ सरस्वत्यास्तटे रम्ये पुरी भद्रावती शुभा। द्युतिमान्नाम नृपतिस्तत्र राज्यं करोति च॥११॥ सोमवंशोद्भवो राम धृ
तिमान् सत्यसंगरः। तत्र वैश्यो निवसति धनधान्यसमृद्धिमान्॥१२॥ धनपाल इति ख्यातो पुण्यकर्मप्रवर्त्तकः। प्रपा
सत्राद्यायतनतडागारामकारकः॥१३॥ विष्णुभक्तिरतः शांतः तस्यासन् पंचपुत्रकाः। सुमना द्युतिमांश्चैव मेधावि
सुकृतिस्तथा॥१४॥ पंचमो धृष्टबुद्धिश्च महापापरतः सदा। वारस्त्रीसंगनिरतो विटगोष्ठीविशारदः॥१५॥ द्यूतादिव्य
सनासक्तः परस्त्रीरतिलालसः। न देवान्नर्चति कश्चिन्न पितॄन्न द्विजानपि॥१६॥ अन्यायवर्ती दुष्टात्मा पितृद्रव्यक्षयंक
रः। अभक्ष्यभक्षकः पापसुरापाननरतः सदा॥१७॥ वेश्याकंठे क्षिप्तबाहुर्भ्रमन् दृष्टश्चतुष्पथे। पित्रा निःकासितो गे
हात्परित्यक्तश्च बंधुभिः॥१८॥ स्वदेहभूषणान्येव क्षययन् नीतानि तेन वै। गणिकाभिः परित्यक्तो निंदितश्च धनक्षयात्
ततश्चिंतापरो जातो वस्त्रहीनः क्षुधार्दितः। किं करोमि क्व गच्छामि केनोपायेन जीव्यते॥२१॥ तस्करत्वं समारब्धं

२४

२०

पवनात्श्रवणाज्जातं गोसहस्रफलं लभेत्॥४६॥ ॥इति ज्येष्ट कृष्ण एकादशी माहात्म्यं नामम संपूर्णं॥ ॥१४॥॥
युधिष्ठिर उ०॥ किं देवशयनं नाम किं देवस्वपतितपसो। देव किं मर्त्यस्वपिति किं विधानं स्मृतं॥१६॥ श्रीकृष्ण उवाच॥
॥शृणु पार्थ प्रवक्ष्यामि गोविंदशयनीव्रतं। करदातं समुत्थानं चातुर्मास्ये व्रतक्रमं॥२ के मंत्रा के च नियमा व्रता न्यथ
क्रियाश्च कः किं आसं किं च नोक्तवं सुतें देव जनार्दन॥३॥ श्रीकृष्ण उ०॥ एकवार श्रीकृष्ण भद्रारिकामांहा थकी मृ
गया करवा गया हता त्यहां वनमां द्रुत्तलतारएनी शोभा जोतां चाल्या मार्गे नारद मल्या नारद साथ गोष्ठि किधि
गोष्ठी करतां मार्गे रुक्मीपल्ली तीर्थ जरआवतीं दीठां त्यारे श्रीकृष्ण पुछ्युंजे नारद ए रुक्मीपल्लि क्यां हा गई हती त्यारे नार
दे कह्युं ये महाराज तीर्थ गई हती आज शयनी महोत्सव छे ते माटे तीर्थ गई हती तो प्रभु शयनी महोत्सव ते श्रृं
त्यारे नारद बोल्या॥ ॥शृणु पार्थ प्रवक्ष्यामि आषाढे शयनीव्रतं। एकादशी शुक्लपक्षे लाजाठेयुगते पदे॥४॥
आषाढस्य सिते पक्षे एकादश्यामुपोषिता। स्थापयेत्प्रतिमां विष्णोः शंखचक्रगदाधरं॥५॥ पीतांबरधरं सौम्यं सर्व
केशु सितेष्वने। सितवस्त्रसमाछिन्ने सोपधाने युधिष्ठिर। इतिहासपुराणज्ञो ब्राह्मणो वेदपारगः। स्थापयित्वा
दधिक्षीरघृतक्षौद्रजलैस्तथा॥७॥ समालिप्य शुभैर्गंधैर्धूपेनधूपेश्च पूजितं। पुजनं कुसुमैः शुभ्रैर्मंत्रेणानेन॥
पांडवः॥८॥ सुप्ते त्वयि जगन्नाथ। जगत्सुप्तं चराचरं। एवं तां प्रतिमां विष्णोः स्नापयित्वा युधिष्ठिर। तस्यैवाग्रे के

२०

क्षिपेत्। गृह्णीयान्नियमान् नरः। चत्वारो वार्षिका मासा देवस्योत्थापनावधि॥१०॥ गृहीत नियमं देव निर्विघ्नं कुरु मे। न
मो:॥ श्रीवासुदेवाय मन्त्रेणार्घमर्थं सुदृढव्रतः॥११॥ गृह्णीयान्नियमो नेता न दंतधावनं सर्वकं। नेषां फलानि वर्त्तणा मि
कर्तणं तेषृथक् २॥१२॥ मधुरस्वरो भवेद्राजन् पुरुषो गुडवर्जनात्। लभेत संततीं दीर्घां तैलस्य च विवर्जनात्॥१३॥
मद्यक तैलत्यागे न सौभाग्यमवाप्नु लभेत्। पुष्पादिभोगत्यागेन स्वर्गे विद्याधरो भवेत्॥१४॥ योगाभ्यासी भवेद्यस्तु
स ब्रह्मपदमाप्नुयात्। कटुकं तिक्तमधुरकषाया क्षारजान् रसान्। वर्जयेद्रसांश्च विरूपदौर्गंध्यं नाप्नुयात् सदा॥
ताम्बूलवर्जनाद्भोगी रक्तकंठश्च जायते॥१६॥ घृतत्यागात् सलावण्य सर्वस्निग्धतनुर्भवेत्। पादाभ्यंगपरित्यागा
च्छिरोभ्यंगस्य पार्थिव॥१७॥ दीप्तिमान् दीपकरणेऽप्यज्ञो द्रव्यपतिर्भवेत्। दधीदुग्धपरित्यागी गोलोकं लभते नरः॥१८
इन्द्रातिथ्यं समाप्नोति स्थालीपाकविवर्जनात्। नखरोमादिधारी च गंगास्नानं दिने दिने॥१९॥ मौनव्रती भवेद्यस्तु
तस्याज्ञा चलिता भवेत्। भूमौ भुक्तेन नरो यस्तु पृथिव्याधिपतिर्भवेत्॥२०॥ नमो नारायणायेति जपित्वानंतकफलं।
पदाभिवंदनं विष्णोर्जन्मदान जं फलं॥२१॥ विष्णोपादांबुजस्पर्शात् कृतकृत्यो भवेन्नरः॥ विष्णुदेवालये कुर्याद
उपलेपनमार्जने॥२२॥ कल्पस्थायी भवेद्राजन् स नरो नात्र संशयः॥ प्रदक्षिणाशतं यस्तु करोति स्तुति पाठकः॥
हंसयुक्तविमानेन स याति च हरेः पुरी। त्रिरात्रभोजनाश्च वमो दत्ते दिविदेवता॥२३॥ षष्ठे कालभोजना राजन्

२०

देवोवैमानिकोभवेत्। प्राजापत्यचरश्चैवचातुर्मास्यव्रतेनरः।२५। मुच्यतेपातकैःसर्वैस्त्रिविधैर्नात्रसंशयः। तप्तकृच्छ्राति
कृच्छ्राभ्यांयः क्षिपेच्छयनं हरेः।२६॥ सयातिपरमंस्थानंपुनरावृत्तिवर्जितं। चांद्रायणेनयोराजन् क्षिपेन्मासचतुष्ट
यं।२७। दिव्यदेहेनवैश्योथसोमलोकंचगच्छति। प्रकृपस्थेनरोयोवैत्यजेद्दन्तादिभक्षणं।२८। तेनपञ्चोपवासेन
प्रीतिस्त्यांहरिप्रियः। सगच्छेद्धरिसायोज्यंनस्तूयस्तुप्रजायते।२९। मिष्टान्नभोजीनरोयोविसत्यवेदपारगः। रू
पेविश्णोरूपिकेरोसंस्तुस्वमधुसूदने।३०। परान्नंवर्जयेयस्तुरुतकृत्तोपवेशिसः। परान्नवर्जयेनाज्ञातचांद्रा
यणफलंलभेत्।३१। शाकाहारस्त्वेयःकुयत्रिजन्मासचतुष्टयं। सबंधुवर्गसम्मानंलभेतेनात्रसंशयः।३२॥
पयोवृत्तेनयोराजन् क्षिपेन्मासचतुष्टयं॥ सर्वपापविनिर्मुक्तोहरिलोकंसगच्छति।३३॥ फलाहारेणवर्तेतप्रा
प्यमासचतुष्टयं तस्यवंशसमुच्छेदंनकदापिप्रपद्यते।३४। लवणंवर्जयेयस्तुनृपमासचतुष्टयं। त्रिज
न्मोपार्जितपापस्यसर्वनाशायमाप्नुयात्।३५। पंचगव्याशनःपार्थचांद्रायणफलंलभेत्॥ कांसंमांसंघृतान्नंत
व्यायामंक्रोधमैथुनं। हिंसातैलंविवादंचदिवानिद्रांविवर्जयेत्। गीतवाद्यकरोविष्णोर्गांधर्वलोकमाप्नुयात्॥
गीतशास्त्रविनोदेनवैरोयस्तुप्रबोधयेत्॥ सव्यासरूपीविप्रांशेश्रुतेविष्णुपुरंव्रजेत्। पुष्पमालांकृताभुजां॥
कृत्वाविष्णुपुरंव्रजेत्॥ कृत्वाप्रोक्षणंएकदिव्यंलोकमामरसंव्रजेत्।।३९॥ नित्यस्नायीनरोराजन्नरकं

न स गच्छति। भोजनं वर्जयेद्यस्तु स स्नातपोक्फलं लभेत्॥४०॥ यामद्वयं जलत्यागी नरो गैरभिन्नपते। एवमादि
व्रते पार्थ उद्दिमायाति केशव॥४१॥ विवाहव्रतबंधादि चूडासंस्कार दक्षिणे। चोलया मिश्रवेदा दिगोदानातिप
तिष्ठन॥४२॥ पुण्यान्यानि कर्माणि वर्जयेद्दक्षिणायने। असंक्रांतनयामासं दैवे पैत्रे च वर्जयेत्॥४३॥ मलिम्लु
च संज्ञो च चस्त्यसंक्रांति वर्जितः। श्राप्तश्राद्धप्रदे मासि एकादश्यां सिते हनि॥४४॥ कटदानं भवेद्धि होम हास्यं जागृ
वर्त्तयेत्॥ रुक्मरुक्म जगन्नाथयोगगम्य निरंजनं॥४५॥ कटश्रायं करूपाद्य श्राप्तश्राद्धप्रदेस्तु ते। यदेतद्देवशयनं
तत्रेदं कारणं शृणु॥४६॥ पुरा तपप्रभावेन तोषयित्वा हरिं नमुः। भगमापी मानयत्पागं श्राथितं योगनिद्रया॥४७
निरीक्ष्य चात्मनो देहे रुद्धंच समा उरुस्वकं। शंखचक्रासिसारंगे बाहवोपायथ पद्मपमे॥४८ आत्मनो मे निरुद्धे
वैवेन तयेन पक्षिणा। मुकुटेन शिरो रुद्धं कुंडले श्रवणे तथा। दशाम्य हं ततः स्तुष्टो नेत्रयोस्थानमादरात्॥
चतुरो वार्षिकान्मासान्वास भीत्या न विषपति॥५०॥ योगनिद्रापि मघाकं पश्रुत्वा पौरातनं श्रुतं चक्रार लोचना
वासमंतार्थमेयुधिष्ठिरः॥५१॥ ग्रहवनात मिद्धाभिमानया निमन स्विनी। योगनिद्रां महानिद्रा शेषाहिशयने
स्वयं॥५२॥ क्षीरोदतोयधौ बैत्यैधौतपादौ कमाद्दिता। लक्ष्मीकराम्बुजैः श्लिष्टैर्मृद्यमानपदद्वयं। तत्र कालं तु यो मा
सान्मज्ञ क श्रुतरक्षिपेत्। हूतैर नेकै नियमैः पाउवश्रेष्ठ मानवः॥५४॥ कल्पस्थायि विष्णुलोके वसते नात्र संशयः॥ ॥

सो

न विष्णोक्त प्रकारस्तु प्रोच्यते शयनोत्सव। पारणे द्वादशीरात्रौ घंटादीन्वादयन्बहून्॥५५॥ विधाय महतीं पूजां विष्णुं
मभ्यर्च्य वैष्णवान्। शौनकोक्त प्रकारेण तप्तमुद्रांक धारणं॥५७॥ कर्त्तव्यं वैष्णवैस्सर्वैः स्वसंप्रदायानुरोधतः। अग्निहो
त्रं यथा नित्यं वेदस्याध्ययनं तथा॥५८॥ ब्राह्मणस्य तथैवेदं तप्तचक्रांकधारणं॥ ॥इति पद्मपुराणे षोडशोपचारै
र्भगवंतमभ्यर्च्य। सुदर्शन नमस्तुभ्यं पांचजन्य नमोस्तु ते। इत्येताभ्यां चक्रशंख चाभ्यर्च्य स्ववीक्तमंत्राभ्यामष्टोत्तर
ध्यात्वा पुरुषसूक्तेन षोडशधा कृत्वा भगवंतं पुरुषसूक्तेनोपस्तुत्य। उच्छिष्टभोजितेदेवकिंकरत्वारणागतः॥
तप्तचक्रधारादीनितिवांकानीशधारयेत्॥५९॥ इति मंत्रार्थं स्मरतो उद्भवन्त्रियतं भुवि। सुदर्शन महाज्वाल कोटिसूर्यसमप्रभ। अज्ञानांधस्य मे नित्यं विष्णोर्मार्गं प्रदर्शय॥६०॥ ॥इति चक्राधानमंत्रः॥ ॥पांचजन्य निजध्वानध्वस्तपातकसंचय। त्राहि मां पापिनं घोरं संसारार्णवतारकः। इति शंखाधानमंत्रः॥ एवं यः कुरुते विधानं ब्राह्मणः क्षत्रियः शुचिः॥ सर्वपापैः प्रमुच्येत विष्णुलोकं स गच्छति॥६२॥ शयन्यां चैव बोधिन्यां चक्रतीर्थे तथैव च॥ शंखचक्रविधानेन वह्नितो नवेभ्यरा इति मुद्राधारणविधिः॥ ॥ततो बहिः सभायां चामराद्युपचारैः महासिंहासने देवं समुपवेश्य महापूजां कृत्वा वैष्णवानां रूपगंधपुष्पादिना ताम्बूलादिभिः सत्कृत्य गीतनृत्यादिना महोत्सवं विधाय श्रीमहाविष्णुं वैष्णवाश्च परिनीराज्य नरयानेष्वारोप्य सर्वे वैष्णवे गीतवादित्रघोषेण देवं नीत्वा॥

जलाशयं पुष्पांजलिं प्रदायाथ यानात् उत्तारयेत्प्रभुं। ६४। तिरांश्चि न्यासमाशामाप्य दत्वोपवेशयेत्। धौतां किपाणिनाच्चां
त् ऊर्यालि संकल्पमाद्रतः। ६५॥ न्यासं कृत्वा च देवेन्न मूलमंत्रादि मंत्रितः। पंचामृतेन संस्नाप्य सृजामन्त्र पवरूदं। ईहं
श्रीरामेति मंत्रेण जले संस्थापयेत्प्रभुं। शेषपर्यंक चर्ये स्मिन्नक माम णि विभूषिते। ६७। श्वेतद्वीपांतरे देव कुरु निद्रां
नमोस्तु ते। अथ कृत्वा महापूजां गंधस्रक् धूपदीपकैः। ६८॥ अर्घं तांबूलं दत्वाध्ये राश्चपास्या गुग्रहं हरे। स्तुते।
ने पि जगन्नाथ जगत्सुप्तं भवेदिदं। ६९। विबुद्धे च विबुध्येत प्रसन्नो मे च वाच्युतः। इति संप्रार्थ तस्याग्रे
लीया नियमं ततः॥ श्वेतद्वीपे जगन्नाथ योगनिद्रां स्थिते त्वयि। चातुर्मास्य व्रतेनेन्दं ज्ञा द हिल्लहमीपते मम। ७१॥
ल धीनु शाशे घहस्तो यथा प्रोषितभर्तृका। चतुरो वार्षिकान् मासान् देवस्योत्थापनावधि। इमं करिष्ये नियमं॥
निर्विघ्नं कुरु मेच्युतः। इमं व्रतं मया देव गृहीतं पुरतः स्तव। निर्विघ्नं कुरु देवेश प्रसादात्ते महीपते। गृहीतेस्मि
न्व्रते देव पंचत्वं यदि मे भवेत्। ७३। तदा भवतु संपूर्णं प्रसादात्ते रघूद्वह। इत्यभ्यर्च्याथ देवाय शेषेनार्घं निवेदये
त्। ७४॥ ॥इति चातुर्मास्य नियमाः॥ ॥श्रावणे वर्जयेच्छाकं दधि भाद्रपदे तथा। दुग्धमाश्वयुजे मासि कार्त्ति
के चामिषं त्यजेत्। ७५। शाकेसकमते ब्रह्मा दधि विष्णु प्रसर्प्पति। दुग्धे प्रसर्पते शंभु मांसे देवात्रयस्थिता॥ ७६॥
प्राणेग रूंणं च मांसं विजे वीरं बीजशूरकं। अथ सशिष्ट मन्त्राध्यं यच्छिलोर निवेदनं। ७७। दग्धमन्नमसंस्कृतं च मापान्न

मृष्टाभिषः। रुच्यं तद्देशजं फलं मूलादि वर्जयेत्॥ ७०॥ स्कंदपुराणे। नीलिकीं त्रिवापयंति मूलकं भक्षयंति ते। ते
यांति नरकं घोरं यावदाभूतसंप्लवं॥ इति सर्वदा निषेधः॥ निष्पावान् राजमाषांश्च मसूरं संधितानि च। वृंताकं चक्र
लिंगं वस्तु तदेवं न भक्षयेत्॥ ७१॥ वृंताकं तु वैष्णवैः सदा वर्ज्यं॥ यो भक्षयति वृंताकं तस्य दूरतरो हरिः। चतुर्थपि हिमा
सपुह विष्णोः सिंभ पापनाकृ। हैमंतिकं सिता छिन्नधान्यं मुद्गा यवास्तिलाः कालाय कंगुनीवारा वास्तूका हिमलोचि
का। ७२। षष्टिका कालशाकं च मूलकं केमुकेतरत्। कंदं सैंधवसामुद्रं गव्ये च दधिसर्पिषी। ७३। पयोनुद्धृतसारं च प
नसाम्रहरीतकी। पिप्पली जीरकं चैव नागरंगं च तिंतिडीकी। कदलीधात्रिफलान्यगुडमैक्षवं तैलपक्वं मुनयो हवि
ष्याणि प्रचक्षते। ७४। अन्यान्यपि पुराणे उक्तद्रव्याणि हुतानि च। ततस्तु तां महीपाल रात्रिं जागरमंगलं॥ ७५॥
शेषतीर्थं च विसंश्रा रूपगीत नृत्यादिना हरिं। परितोष्याथ संत्यज्य विष्णवा भरनायक। भगवंतं समारोप्य गीतनृत्य
दिवोषितः। आगत्य मंदिरे कृत्वा महानीराजनं ततः॥ ७६॥ विसृज्य विष्णवान् देवमुपवेश्य सुरवंशयेत्॥ अस्या
पवर्तनबोधं तु अरुणकफलमूलं च नोक्तव्यमिति। गरुडपुराणे॥ ॥ततो विबोधयेद्देवं शंखचक्रगदाधरं। का
र्तिके शुक्लपक्षस्य एकादश्यां पृथासुतः॥ ७७॥ मंत्रेणानेन राजेंद्र देवमुत्थापयेत्ततः। उत्तिष्ठोत्तिष्ठ देवेश योगनिद्रां
विहाय च॥ ७८॥ लक्ष्मीं विसृज्य लोकानां मंगलं कुरु केशव। समुत्थिते तदा विष्णौ क्रियाः सर्वाः प्रवर्तिताः॥ २२

तत्रैव देवेशं नगरे पार्थिवस्वयं। शंखतीर्थं च संप्राप्य गीतनृत्यादिनाहरेः। दीपोद्योतकरे मार्गे नृत्यगीतसमाकुले
दीपोद्योतकरं दामोदरं पश्येत्ततः स्थितं धरणीधरं। स सदेशोपि राजेन्द्र सर्वस्वर्गाय कल्पते। रात्रौ जागरणं कार्यं एका
दश्यां सुरालये। प्रभाते समये स्नात्वा द्वादश्यां जुष्म मर्चयेत्। जुहुयात् हव्यवाहं च वेदविद्वैघृतादिभिः। ततो वि
प्रान्सुभानास्नात्वा भोजयेदन्नविस्तरैः। क्षीरघृतदधी त्तोरकसारं गुडमोदकैः। यजमानोग्रतस्थित्वा श्रवदा
स्यविवर्जितः। ९९। एकादश्यां द्वादश्यां द्वौ च भोजयेत् कुरुसत्तमः। अर्चयेच्चंदनैः श्रेष्ठैः पुष्पैर्गंधैः द्विजोत्तमान्। शास्त्रो
क्तविधिना पार्थ भोजयेत् भगवान्स्तितिः। आचांतेभ्यस्ततो दद्यात्तपकं किंचिद्देवच। स्ववाचास्वमनोनिर्दिष्ट
पत्रपुष्पफलादिकं। चत्वारो वार्षिका मासा नियमो यस्य वै कृतः। १००। कथयित्वा द्विजश्रेष्ठे दद्यान्नतपासम
न्वितः। दद्याद्विसर्जयेद्विप्रान्भुंजीत स्वयं। १०१। यस्त्वेकं चतुरो मासान् प्राप्नोति स समाचरेत्। स्वयः कुरु
तपार्थ सितं तफलमाप्नुयात्। अवसाने तु राजेन्द्र व्रतं देवपुरं व्रजेत्। आरवाढस्य कृष्णपक्षे तु एकादश्यां जनार्द
स्थापयेत्पद्मनंदे वं कमलायासमन्वितं। नालिकेरं ददेदर्घं अपामार्गेण पूजयेत्। एषा वै चैव तु नैवेद्यं नृमी तत्र तु
श्रीयते। यस्या विघ्नासमाप्येत चातुर्मास्य व्रतं नृप। सत्रं वेदकृतं तत्तस्य न पुनर्मानुषो भवेत्। द। यो देवशय
नी पार्थ श्रिनु मोद्यासमाचरेत्। उत्थानं चाप्य कुर्वस्य सहरे लोकमाप्नुयात्। अग्नोति ध्यायतिस्तो तिजुहोतारव्या

तियोनरः॥ हरिलोकमवाप्नोति फलं व्रतं कृते नरः॥ ८॥ ॥इति श्रीभविष्योत्तरपुराणे श्रीकृष्णयुधिष्ठिरसंवादे श्री
विष्णुशयनि आरवादिम शुक्लासमा॥ १५॥ ॥ ७॥ युधिष्ठिर उ॥ आषाढे कृष्णपक्षे तु किंनामैकादशी भवेत्॥ १
को विधिस्तस्य को देव किं पुण्यं कथयस्व मे॥ २ ब्रह्मोवाच॥ शृणु नारद ते वक्ष्ये लोकानां हितकाम्यया। आषाढे
कादशी कृष्णा कामिका नामनामतः॥ ३ अस्याः श्रवणमात्रेण वाजपेयफलं लभेत्। एकादशी च विख्याता सुसिता
रिपुनाशनी॥ ४ सहितं विजया देव्या पूजयेत्पुरुषोत्तमं। सुगंधैर्बकुलैः पुष्पैरर्घ्यं बिल्विफलं स्मृतं॥ ५॥ नैवेद्यं
घृतक्षीरैश्च दानं तु मोम हेश्वरं। अस्यां यः पूजयेद्देवं शंखचक्रगदाधरं॥ ६॥ श्रीधराख्यं हरिं विष्णुं माधवं मधु।
सूदनं। यजते ध्यायते यो वै तस्य पुण्यफलं शृणु॥ ७॥ न गयायां न काश्यां वा नैमिषे न च पुष्करे। तत्फलं समवा
प्नोति यत्फलं कृष्णपूजनात्। संसागरवनोपेतां यो ददाति वसुंधरां। कामिकाव्रतचारि च तेनो सम फलो स्मृ
तो॥ ९॥ प्रसूयमानां चैव धेनुं दद्यात् सोपस्करा नरः। तत्फलं समवाप्नोति कामिकाव्रतकारकः॥ १०॥ आषाढे।
श्रीधरं देवं पूजयेद्यो नरोत्तमः। तेनैव पूजिता देवा गंधर्वोरगपन्नगा। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन कामिकादिवसे
हरिः पूजनीयो यथाशक्ति मानुषैः पापभीरुभिः॥ १२॥ ये च संसारार्णवे मग्ना पापपंकसमाकुला तेषामुद्धारणार्थाय
४ तन्मया कृत पूर्वं हि पुराणे बहुविस्तरं॥ १ आषाढ कृष्णपक्षे तु किंनामैकादशी भवेत्॥ ३२

३४

कामिकाव्रतमुत्तमं।नातःपरतराकाचित्पवित्रापापहारिणी।एवंनारदजानीहिस्वयमाहप्रभुर्हरिः।१४।अध्या
त्मविद्यानिरतैर्यत्फलंप्राप्यतेनरैः।ततोबहुतरंविद्धिकामिकाव्रतसेवनात्।कामिकायाव्रतेचीर्णेकैवल्यं।
योगिनेगता।तस्मात्सर्वप्रयत्नेनकर्तव्यानियतात्मभिः।१६।तुलसीप्रसवैःपत्रैर्योनरःपूजयेद्धरिं।नस
लिप्यतिपापेनपद्मपत्रमिवांभसा।१७।सुवर्णभारमेकंतुराजतंचचतुर्गुणं।तत्फलंसमवाप्नोतितुलसीदलद
पूजनात्।रत्नमौक्तिकवैडूर्यप्रवालादिभिरर्चितः।नतुष्यतितथाविष्णुस्तुलसीपूजनाद्यथा।१९।तुलसीमंज
रीभिस्तुपूजितोयेनकेशवः।आजन्मकृतपापस्यतेनसंमार्जितान्यपि।२०।यादृष्टानिखिलाघसंघशमनीस्पृष्टा
ववुपावनी।रोगाणामभिवंदितानिरसनीसिक्तांतकत्रासिनी।प्रत्यासत्तिविधायिनीभगवतःकृष्णस्यसंरोपिता
न्यस्तातच्चरणेविमुक्तिफलदातस्यैतुलस्यैनमः।२१।दीपंददातियोभक्त्यादिवारात्रौहरेर्दिने।तस्यपुण्यस्यसंख्या
नंचित्रगुप्तोनवेत्फलं।२२।कृष्णाग्रेदीपकोयस्यज्वलत्येकादशीदिने।पितरस्तस्यतृप्यंतिअमृतेनदिविस्थिता।। ३४
घृतेनदीपंप्रज्वाल्यतिलतैलेनवापुनः।प्रयातिसूर्यलोकंसदीपकोटिशतैरपि।२४।अनेनविधिनाराजन्कर्तव्या
साप्रयत्नतः।एवंविधामयाप्रोक्तापन्नयोरुग्नयोरपि।२५।एकादश्यांनकर्तव्यमुपवासोनसंशयः।तेयांतिवैष्णवं
लोकंयत्रास्तेगरुडध्वजः।२६।धन्यास्तेमानवालोकेविष्णुभक्तिपरायणाः।एकादश्यास्तुमाहात्म्यंप्रातःप्रातःपठेन्नरः।
२९

ऊला द्वादशी संयुक्ता विष्णुलोके युगं वसेत् । एकादश्याश्च विद्धाश्च नाममात्रमपि स्मरन् । भस्मालयति पापानि बकुं ।
फाल्गुन ॥ विष्णुरेकादशी गीता तुलसी विप्रधेनव । असारे दुःखसंसारे षट्पदी मुक्तिदायिनी । इत्येवं शत्रुहन्ता ते
ये दशा वधमाश्रिता । विस्मृतैरपि न यान्ति समस्तं तद्दशमायुतं । दृष्टा क्षेत्रे यः कुर्वंति गच्छंति परमं पदं दिने ।३२। दुर्दर्पेत्तु ।
द्वा द्वादशी संश्रिता मम वासरे । या त्याज्या मात्रिता पार्थ रचिता मम वासरः ।३३। सर्वसिद्धिप्रदो ह्येष मम भक्तानां
नमस्ताय । यजंतो पि स्तुवंतो पि दहंतस्तीर्थसेवकाः ।३४। ये कुर्वंति दशमी विद्धां न ते मे भक्ति प्रियाः कदाचित् । स्पष्टं नि ।
संशयं पार्थ ज्ञेयास्ते मम वैरिणः ।३५। कुर्वंति मद्दिनं विद्धं शुक्रवाक्ये विमोहिताः । इत्तं वशस्य हि घर्षं विरूढवा
क्या निरूतले ।३६। शुक्रः संस्थापयामास पूर्वं ऋषिमतं छलात् । तद्विचार्य नरैः पार्थ मत्कृतं ज्ञानदायिनी ॥३७॥
दशा विधो न कर्तव्या प्राणैः कंठगतैरपि । जन्मकोटि विघ्नश्यानि मद्भक्तानां धनंजयः ।३८। शुक्रेण निर्मिता माया
बध्यः स्वयमनायुषा ।३९॥ तेन लोके तु लक्ष्मीमात्रा सा त्रिविद्धा तिथि क्वचित् क्वाचित् ।३९। मद्दिनं ये चरिष्यंति दशमीवे
ध वर्जितं । रत्नाकरं महोत्कर्षं संयुतं परमं व्रतं ।४०। अयं तवाये कथितं कामिकं महिमा मया । अतो नरैश्च कर्त
व्या सर्वपापक्षयाणशानि ।४१। ब्रह्महत्यापापहा च भ्रूणहत्यापहारिणी । त्रिदिवस्थाननदाति च महाप्रण्य फलप्रदा २
श्रुत्वा माहात्म्यमेतस्या नरः श्रद्धासमन्वितः । विष्णुलोकमवाप्नोति सर्वपापैः प्रमुच्यते ।४३। ये कुर्वंति व्रतमिदं तेषां

जन्म निरर्थकं। जीवितं सफलं तस्य येनाऽवीति व्रतोत्तमं। ४४। कर्तव्या सुखमीच्छन्निरिहलोके परत्र च। श्रुत्वा माहात्म्यमेत

स्या नरः पापैः प्रमुच्यते। ४५। ॥इति श्रीब्रह्मवैवर्तपुराणे श्रीकृष्णयुधिष्ठिरसंवादे आषाढकृष्णैकादशीमा

त्म्यनामः॥ ॥छ॥ ॥१६॥छ॥ युधिष्ठिर उ०॥ श्रावणस्य सिते पक्षे किंनामैकादशी न वेत्त। कथयस्व प्रसादेन

ममाये मधुसूदन। १। श्रीकृष्ण उ०॥ शृणुष्वावहितो राजन् कथां पापहरां परां। यस्याः श्रवणमात्रेण वाजिपेयफलं लभे

त्। २। द्वापरस्य युगस्यादौ पुरा माहिष्मतीपुरी। राज्ञा महीजिदाख्यातो राज्यं पालयति स्वयं। ३। पुत्रहीनस्य तस्यैव

न तद्राज्यं सुखप्रदं। अपुत्रस्य सुखं नास्ति इहलोके परत्र तथा। ४। यतनोऽस्य सुतप्राप्तौ कालो बहुतरो गतः। न प्रा

प्तश्च सुतो राज्ञा सर्वसौख्यप्रदायकं। ५। दृष्ट्वात्मानं प्रवयसं राजा चिंतापरोऽभवत्। सदोगतप्रजामध्ये इदं वच

नमब्रवीत्। ६। इह जन्मनि नो लोकाः न मया पातकं कृतं। अन्यायोपार्जितं द्रव्यं क्षिप्तं कोशे मया न हि। ७। ब्रह्मस्वं देव

द्रविणं न गृहीतं मया क्वचित्। न्यासोपहारो न कृतः परस्य बहुपापदः। ८। सुतवत्पालिता लोका धर्मेण विजिता मही

दुष्टेषु पातितो दंडो बंधुपुत्रोपमेष्वपि। ९। शिष्टाः संपूजिता नित्यं द्वेष्या अपि मया जनाः। इत्येवं व्रजतो मार्गे धर्मयुक्ते

द्विजा धमा। १०। कस्मात्मम गृहे पुत्रो न जातस्तद्विरूप्यतां॥ इति वाक्यं द्विजाः श्रुत्वा सप्रजाः सपुरोहिताः॥ ११॥

मंत्रयित्वा नृपहितं जग्मुस्ते गहनं वनं। इतश्चेतश्च पश्यंत आश्रमानृषिसेवितान्। १२। नृपतेर्हितमिच्छंतो ददृशु

१ निरामयं॥ निरुद्वर्कं जितात्मानं जितक्रोधं सनातनं॥ १

मुनिसत्तमं। तप्यमानो तपो घोरं निराहारो जितात्मनः। लोमशो धर्मतत्त्वज्ञः सर्वशास्त्रविशारदः। दीर्घायुषं महात्मानं त्र
तैकब्रह्मसंमितं। कल्पे कल्पे गते तस्य एकलोमं व्यशीर्यते। अतो लोमशनामानं त्रिकालज्ञं महामुनिं। विनयावन
तास्ते वै उत्तुष्ठे वै परस्परं। अस्माकं भाग्यवशादेव प्राप्तोयं मुनिसत्तमः।१६। तास्तथा प्रणतान्दृष्ट्वा हृष्ट उवाच ऋषि
सत्तमः। लोमश उवाच। किमर्थमिह संप्राप्ताः कथयध्वं सकारणं।१७। मद्दर्शनगाढादगिरः स्तुवंतश्च वनं किंतु।। अस
शायं करिष्यामि भवतां यद्धितं भवेत्।१८। परोपकृतये जन्म मादृशानां न संशयः। जना ऊचुः। श्रूयतामभिधास्यामि व
यमागमकारणं।१९। संशयच्छेदनार्थाय तव संनिधिमागताः। परमयोनेपरतरस्तत्र श्रेष्ठो न विद्यते।२०। अतः का
र्यविशात्त्वाप्ताः समीपं भवतो वयं। महिष्मत्यां महाराजा सो पुत्रहीनोस्ति सांप्रतं।२१। वयं तस्य प्रजा ब्रह्मन् पुत्रव
त्तेन पालिताः। तं च पुत्ररहितं दृष्ट्वा दुःखस्मा निस्त्वं द्विजोत्तम।२२। मद्भक्तादर्शनेनैव कार्यसिद्धिर्भवेन्नृणां।। उपदेशं
वद मुने राजपुत्रो यथा भवेत्।२३। इति तेषां वचः श्रुत्वा मुहूर्तं ध्यानमास्थितः।। प्रत्युवाच मुनिर्ज्ञात्वा तस्य पूर्वज
न्म पुरातनं।२४। लोमश उवाच।। पुराजन्मनि वैश्योऽभूद्धनहीनो नृशंसकृत्। वाणिज्यकर्मनिरतो ग्रामाद्ग्रामांतरं भ्र
मन्।२५। ज्येष्ठमासि सिते पक्षे दशमीदिवसे तथा। मध्यगे द्युमणौ प्राप्तो ग्रामसीम्नि जलाशयं।।२६। कूपिकां सजलां
दृष्ट्वा जलपाने मनो दधौ। सद्यः प्रसूता सवत्सा धेनुस्तत्र समागता।२७। तृषाकुला निदाघार्त्ता तस्याः पपौ जलं सा। पि पः

५ तस्य दुःखेन दुःखिताः।। तपः कर्तुमिहायाता मतिं कुर्वा मुने श्रेष्ठ॥ तस्मा भाग्यवशाद्दृष्टो ५

३६
राज्य

वंतीं वारयित्वा तां मसौ तोयं स्वयं पपौ ॥२८॥ कर्मणस्तस्य पापेन पुत्रहीनो नृपो भवेत् । कस्यापि जन्मनः पु
ण्यं ज्ञात्वैमं कंठकं ॥२९॥ लोकाऊचुः ॥ पुण्यात्पापक्षयं यांति पुराणे श्रूयते मुने । उपदेशं कथय येन
पापक्षयो भवेत् ॥३०॥ यथा भवेत्प्रसादेन पुत्रो भवति भूपतेः ॥ लोमशउवाच ॥ श्रावणे शुक्लपक्षे पुत्रदानां
मनामतः ॥३१॥ एकादशी वांछितदा कुरुध्वं तद्व्रतं जनाः । यथाविधि यथान्यायं यथोक्तं जागरान्वितं ॥३२॥
श्रावणस्य सितपक्षे पलिताकादशी नृप । श्रीधरस्यापयेद्देवं कांतिमत्पाससमन्वितं ॥३३॥ पूजयेत्तशतप
त्रैश्च अर्घफलसकंवरं । नैवेद्यं घृतरिकाश्रेष्ठं पाडुकादीयते नघ ॥३४॥ तस्य पुण्यं सुविद्धि लं दध्वं नृपतये ज
ना । एवं कृते सुनियतं राज्ञः पुत्रो भविष्यति ॥३५॥ श्रुत्वा ते लोमशस्तस्य प्रणम्य द्विजोत्तमं । व्रजग्मुस्तान्रटत्वार
सर्वे हर्षोत्फुल्लविलोचनाः ॥३६॥ श्रावणे तु समासाद्य स्मृत्वा लोमशभाषितं । राज्ञा सह व्रतं चक्रुः सर्वे श्रद्धा
समन्विताः ॥३७॥ द्वादशी दिवसे पुण्यं दत्तं नृपतये जनाः । दत्ते पुण्ये च सा राज्ञी गर्भमाधत्त शोभनं ॥३८॥ प्राप्ते
प्रसवकाले सा सुषुवे पुत्रमूर्जितं । एवमेषा नृपश्रेष्ठ पुत्रदा नाम विश्रुता ॥३९॥ कर्तव्या सुखमीच्छद्भिरिह
लोके परत्र च ॥ श्रुत्वा माहात्म्यमेतस्या नरः पापैः प्रमुच्यते ॥४०॥ इह पुत्रसुखं प्राप्य परमं स्वर्गतिं लभेत् ॥
पठनाच्छ्रवणाद्वास्य वाजिपेयफलं लभेत् ॥४१॥ ॥इति श्रीभविष्योत्तरपुराणे श्रावणशुक्ले पुत्रदामाहात्म्यं नामः ॥
१७

३६

॥ ॥श्री॥ ॥युधिष्ठिर उवाच॥ श्रावणे कृष्णपक्षे तु किं नामैकादशी भवेत्॥ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं कथयस्व जना-
र्दन॥१॥ श्रीकृष्ण उवाच॥ शृणुष्वैकमना राजन् कथयिष्यामि विस्तरात्॥ अजेति नामतः प्रोक्ता सर्वपापप्रणाशि-
नी॥२॥ पूजयित्वा हृषीकेशं व्रतं तस्याः करोति यः॥ पापानि तस्य नश्यंति महापातकजान्यपि॥३॥ नातः परतरा
राजन् लोकद्वयहिताय वै॥ सत्यमुक्तं मया ह्येतन्नासत्यं मम भाषितं॥४॥ हरिश्चंद्र इति ख्यातो बभूव नृपतिः पु-
रा॥ चक्रवर्ती सत्यसंधः समस्तायाः भुवः पतिः॥५॥ कस्यापि कर्मणः प्राप्तौ राज्यभ्रष्टो बभूव सः॥ विक्रीय वनितां पु-
त्रं स्वकायं विक्रयं ययौ॥ पुल्कसस्य च दासत्वं गतो राजा स पुण्यकृत्॥ सत्यमालंब्य राजेंद्र मृतचेलापहारकः॥६॥
सोऽभवन् नृपतिश्रेष्ठो न सत्याच्चलितस्तथा॥ एवं गतस्य नृपतेर्बहवो वत्सरा गताः॥८॥ ततश्चिंतापरो राजा सब-
भूवातिदुःखितः॥ किं करोमि क्व गच्छामि निष्कृतिर्मे कथं भवेत्॥९॥ इति चिंतयतस्तस्य मग्नस्य वृजिनार्णवे॥ आ-
जगाम मुनिः कश्चित् ज्ञात्वा राजानमातुरं॥१०॥ परोपकरणार्थाय निर्मिता कर्मणा द्विजाः॥ स तं दृष्ट्वा द्विजवरं ननाम नृ-
पसत्तमः॥११॥ कृतांजलिपुटो भूत्वा गौतमस्याग्रतः स्थितः॥ कथयामास वृत्तांतमात्मनो दुःखसंयुतः॥ श्रुत्वा नृप-
तिवाक्यानि गौतमो विस्मयान्वितः॥ उपदेशं नृपतये व्रतस्यास्य ददौ मुनिः॥१२॥ मासे च श्रावणे राजन् कृष्णपक्षे-
ऽतिशोभना॥ एकादशी समायाता अजा नाम्नेति पुण्यदा॥ अस्याः कुरु व्रतं राजन् पापस्यांतो भविष्यति॥ तव भाग्य-

२७

दं वर्गदोषाः सप्तमे श्रीसमागताः ॥१५॥ दशम्यां चैव नक्तं च यत्किंचिद्विष्णुदृढव्रतः । यादश्यामेकभक्तं तु एकादश्यां तु
पोषणं ॥१६॥ एकादशदिने प्राप्ते प्रातः स्नायन्सुव्रती । स्त्रीयानियमतत्रदंतधावनपूर्वकं ॥ कांस्यमांसं मसूरांश्च च
णकान्कोद्रवांस्तथा । शाकं मधुपरान्नं च पुनर्भोजनमैथुनं ॥१८॥ एकादश्यां दंतकाष्ठं तैलस्नानं च भोजनं । दिवास्वापनं
मत्संपातादृक्ते भोगवर्जितं ॥१९॥ असत्कृत्यालापानं च हिंसा द्यूतं तथांजनं । एकादश्यां महाराज एतत् स्त्रीयां नियमांस्त
था ॥२०॥ अधर्मे भोजनं नास्ति स्त्रीसेवा चापि केशवः । धीतर्पयेत वदेवंच नियमांस्तु दिवानिशं ॥२१॥ स्वप्ने जियस्तु वि
फलं भोजनं च ग्राम्यमैथुनं । दंतान्तरविलग्नान्नं हानमस्व परमेश्वरः । एकादश्यां निराहारः स्थित्वा चैव परेहनि । भोक्ष्ये हं
पुंडरीकाक्ष शरणं मे भवाच्युतः ॥२२॥ स्नानं कृत्वा च यत्नेन नद्यादौ विमले जले । तर्पयित्वा पितृन्देवान्पूजयेत्
मधुसूदनं । स्नात्वा दिनांते रुचिरं निःफलकर्मारात्रौ च विष्णु विविधोपचारैः । सात्वा धूपेनैव दीपनैवेद्येनैव नीराजनैर्जा
गरणैश्चैव दीपैः ॥२५॥ एवमस्यादृते विप्रेण तव पापक्षयो ध्रुवं । धर्मश्रिदासुभूपहृषोत्सुक पूजयेत्ततः ॥२६॥ अग्निजि
त्मा च सहितं धुप्ये पाटलजैवरैः । अर्घ्यं पुगीफलैश्चैव नैवेद्यं गुडसूत्रेण यो । मद्भिषी दायते दानं विधायविष्णुरूपिणे
तव पुण्यप्रभावेन आगतो हं नृपात्तमः ॥२८॥ इत्येवं कथयित्वासौ मुनिरंतरत्नैर्भवेत् । अयतो राजशार्दूल प्रत्य
वायस्यव्रतस्य च ॥२९॥ यः कुर्याद्व्रतमिदं सर्वं भाक्तं यं तत्र तया नवेत् । नीत्वा एङः स्वराजासीद्व्रतस्यास्य प्रभावतः ॥३०

३०

दि

पत्न्यास्सह समायोगं पुत्रजीवनमाप सः। देवदुंदुभयो नेदुः पुष्पवर्षमभूद्दिवि। ३१। एकादश्याः प्रभावेन प्राप्य राज्यमकंटकं। स्वर्गं लेभे हरिश्चंद्रः सपुत्रः सपरिछदः। ३२ इत्थंविधं व्रतं राजन् ये के कुर्वंति नरोत्तमाः। सर्वपापविनिर्मुक्ताः। त्रिदिवं यांति ते नृपः। ३३। पठनात् श्रवणाद्राजन्नश्वमेधफलं लभेत्। ३४। ॥इति श्रीब्रह्मवैवर्त्तपुराणे श्रीकृष्णयुधिष्ठिरसंवादे श्रावणकृष्णाधर्मप्रदा एकादशीमाहात्म्यं नाम॥ १८॥ ७॥ युधिष्ठिर उ०॥ ॥नभस्य शुक्लपक्षे तु किंनामैकादशी भवेत्। को देवः को विधिस्तस्या एतदाख्याहि केशव। १। श्रीकृष्ण उ०॥ कथयामि महीपालकथामाश्चर्यदायिनीं। कथयामास तां ब्रह्मा नारदाय महात्मने। नारद उ०॥ कथयस्व प्रसादेन चतुर्मुख नमोस्तु ते। नभस्य शुक्लपक्षे तु किंनामैकादशी भवेत्। एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विष्णोराराधनाय वै। ब्रह्मा उवाच॥ वैष्णवोसि मुनिश्रेष्ठ साधु पृष्टं कलौ युगे। ४। नातःपरतरं किंचित् पवित्रं हरिवासरात्। पद्मानामेति विख्याता नभस्यैकादशी सिता। ५। हृषीकेशः पूज्यते यस्यां कर्त्तव्यं व्रतमुत्तमं। कथयामि तवाग्रेहं कथां पौराणिकीं शुभां। ६। यस्याः श्रवणमात्रेण महापापं क्षयं व्रजेत्। मांधाता नाम राजर्षिर्वैवस्वतवंशसंभवः। ७। बभूव चक्रवर्त्ती स सत्यसंधः प्रतापवान्। धर्मतः पालयामास प्रजाः पुत्रानिवौरसान्। ८। न तस्य राज्ये दुर्भिक्षं नाधयो व्याधयस्तथा। निरातंकाः प्रजास्तस्य धनधान्यसमेधिताः। ९। नान्यायोपार्जितं वित्तं देशे तस्य महीतले। स्वे स्वे मार्गे प्रवर्त्तंते सर्ववर्णा

श्रमास्तथा ॥१०॥ कामधेनुसमा भूमिर्यस्य राज्ये महीतले । तस्यैवं कुर्वतो राज्यं बहुवर्षगणा गताः ॥११॥ अथ कदाचित्
संग्रामे विपिके वलकर्मणः ॥ वर्षत्रयं न चिक्षेप न ववर्ष बलाहकः ॥१२॥ ततो हि याः प्रजास्तस्य बभूवुः क्षुधयार्दिताः
स्वाहास्वधावषट्कारवेदाध्ययनवर्जिताः ॥१३॥ बभूव विषयस्तस्याभावेन परिपीडितः ॥ अथ प्रजास्समागत्य राजा-
नमिदमब्रुवन् ॥१४॥ प्रजा ऊचुः ॥ श्रूयतां राजशार्दूल प्रजानां वचनं त्वया ॥ आपो नारा इति प्रोक्ता पुराणे मुनि-
भिः ॥१५॥ अयनं ता भगवतः तस्मान्नारायणः स्मृतः ॥ पर्जन्यरूपी भगवान् विष्णुः सर्वगतः स्थितः ॥१६॥ स एव कुरुते
वृष्टिं वृष्टेरन्नं ततः प्रजा ॥ तदभावेन नृपते क्षयं गच्छन्ति ते प्रजाः ॥१७॥ तथा कुरु नृपश्रेष्ठ योगक्षेमं यथा भवेत् ॥
राजोवाच ॥ सत्यमुक्तं भवद्भिश्च न मिथ्याभिहितं वचः ॥१८॥ अन्नं ब्रह्मेति प्रोक्तं अन्ने सर्वं प्रतिष्ठितं अन्नाद्भ-
वन्ति भूतानि जगदन्नेन वर्तते ॥१९॥ इत्येवं श्रूयते लोके पुराणे बहुविस्तरं ॥ नृपाणामपचारेण प्रजानां पीडनं भ-
वेत् ॥२०॥ नाहं पश्यामि स्वकृतं दोषं बुद्ध्या विचारयन् ॥ तथापि यतिष्यामि प्रजानां हितकाम्यया ॥२१॥ इति कृत्वा
मतिं राजा परिमेयपरिच्छदः ॥ नमस्कृत्य विधातारं जगाम गहनं वनं ॥२२॥ चचार मुनिमुख्यानामाश्रमांस्तपसै-
धितान् ॥ ददर्शाथ ब्रह्मसुतमृषिमंगिरसं संस्मृतं ॥२३॥ तेजसा द्योतितदिशं द्वितीयमिव पद्मजं ॥ तं दृष्ट्वा ह-
र्षितो राजा अवतीर्य स्ववाहनात् ॥२४॥ ननमश्चक्रेस्य चरणौ कृतांजलिपुटो वशी ॥ मुनिस्तमभिनंद्याथ स्व-

स्तिवाचनपूर्वकं ॥२५॥ पप्रच्छ कुशलं राज्ये समस्तं गेहमागतः । निवेदयित्वा कुशलं पप्रच्छ नामयं नृपः ॥२६॥ दत्ता
सनो ऋषिर्दीप्तार्थः उपविष्टस्य संनिधौ । चतुर्वा च मुनिं राजा पृष्टो योगमकारणं ॥२७॥ राजोवाच ॥ भगवन्धर्मविधिना
मम पालयतो महीं । अनावृष्टिसमुद्भूता नाहं वेद्मि च कारणं ॥२८॥ संशयच्छेदनायात्र आगतोहं तवांतिके । योगक्षे
मविधानेन प्रजानां कुरु निर्वृतिं ॥२९॥ ऋषिरुवाच । एतत्कृतयुगं राजन्युगानामुत्तमं स्मृतं ॥ अत्र ब्रह्मोत्तरा
लोका धर्मश्चात्र चतुःपदः ॥३०॥ अस्मिन्युगे तपोयुक्ता ब्राह्मणा नेतरे जनाः । विषये तव राजेंद्र वृषलोयं तप
स्यति ॥३१॥ अकार्यकरणात्तस्य न वर्षति बलाहकः । कुरु तस्य वधे यत्नं येन दोषः प्रशाम्यति ॥३२॥ राजोवाच ॥
नाहमेवं वधिष्यामि तपस्यंतमनागसं ॥ धर्मोपदेशं कथय उपसर्गविनाशनं ॥३३॥ ऋषिरुवाच ॥ यद्येवं तर्हि
नृपते कुरुष्वैकादशीव्रतं ॥ नभस्यस्य सिते पक्षे पद्मा नामेति विश्रुता ॥३४॥ एकादशी भाद्रपदे शुक्ले च हरिवल्ल
भा ॥ स्नापयेच्च हृषीकेशं अपराजितया सह ॥ पूजयेत्कालपुष्पैश्च कुंकुमाद्यैर्नाघर्मितमं ॥ घृतखांडं च नैवेद्यं
दीनं ब्रह्मपुरीचतं ॥३६॥ तस्या व्रतप्रभावेन सुवृष्टिर्भविता ध्रुवं । सर्वसिद्धिप्रदा ह्येषा सर्वोपद्रवना
शनी ॥३७॥ अस्याव्रतं कुरु नृप सप्रजः सपरिच्छदः । इति वाक्यमृषेः श्रुत्वा राजा स्वगृहमागतः ॥३८॥
प्राप्ते भाद्रपदे मासि पद्माव्रतमथाकरोत् । प्रजाभिः सह सर्वाभिः चातुर्वर्णसमन्वितः ॥३९॥ एवं कृते तु युगेरा

मत्प्रवर्षविच्छारकः ॥ जलेनप्लाविता पृथ्वी रत्नवस्त्रस्य मालिनी ॥ ५० ॥ ऋषिकेशप्रसादेन जोकासोख्यं प्र
पेदिरे। एतस्मात्कारणाद्देव कर्त्तव्यं व्रतमुत्तमं ॥ ५१ ॥ भुक्तिमुक्तिप्रदं चैव लोकानां सुखदायकं। पठनाच्छ्रवणा
दस्यास्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५२ ॥ ॥ इति श्री ब्रह्मांडपुराणे श्रीकृष्णयुधिष्ठिरसंवादे भाद्रपदशुक्लामहात्म्य
नामः ॥ ॥ १९ ॥ ॥ छ ॥ ॥ अथ श्रवणद्वादशीकथा लिख्यते ॥ ॥ ऋषिरुवाच ॥ ॥ कमरूपधरं देवं धरणि
धरमुसंस्थितं। महर्षयो ब्रह्मविदो पप्रच्छुरंजलीपुटा ॥ १ ॥ कथिता नित्वया देवव्रतानि बहू विस्तरात्। सांप्रतं श्रो
तुमिच्छामि व्रतानामुत्तमं व्रतं ॥ २ ॥ ---- विजयाख्यं समीहितफलप्रदं ॥ कृच्छ्रपापनिर्हरं जन्ममृत्युनि
कृंतनं ॥ ३ ॥ कृतेनयेन भगवन्सर्वकामफलं लभेत् ॥ तदस्माकं कुरुणया कथयस्व परं हितं ॥ ४ ॥ श्रीभगवानु
वाच ॥ शृणुध्वं सर्व एवैते सावधाना द्विजोत्तमा। तस्मादत्तं कृतं जन्मसंवलित्सगुणां भवेत् ॥ ५ ॥ अस्याभत्रा वंव
शामि शृणुध्वं द्विजपुंगवाः ॥ महोदयं नाम श्रमंनगरं देवनिर्मितं ॥ तत्र द्विजातिप्रवरो गमस्ति ब्राह्मणे वस
न्। देवद्विजरतो नित्यं हरिभक्तः सदाव्रती। ७। अथाध्ययनशीलश्च अग्निहोत्रक्रियाचकं। तस्याधिवसतो गेहे
लागता द्वादशी तिथि ॥ श्रावणेन समायुक्ता मासि श्रोष्टपदे सिता ॥ नियमस्थो भवत्तस्या मुपवासक्रियापरः ॥ ८
अद्यस्थित्वा निराहारः सर्वभोगविवर्जितः। त्वत्प्रसादादविघ्नेन श्वभ्रोहे हं जनार्दन ॥ १० ॥ एवमनियमं कृत्वा

ब्राह्मणः शंसितः व्रतः। भार्यपुत्रवधुशिष्यैः सहितो व्रतमाचरत्।११। तस्मिनेवदिने पुण्ये वणिक्पुत्रः समागतः। क्षुधा
र्त्तो द्विजश्रेष्ठ क्षुत्पिपासासमन्वितः।१२। प्रक्षाल्य पादौ चाचम्य संस्थितश्चासने वरे। यावत्पश्यत्यसौ तत्र न काचित्या
कसंस्थितः।१३। किमेतदिति मन्वानः पप्रच्छ द्विजसत्तमं। भगवन्ब्रूहि तत्त्वेन किमेतद्वर्त्तते धुना।१४। गर्गस्तमुवाच।
अद्य पुण्यदिनं भद्र विजयाख्यं बभूव ह। सर्वमेतन्महद्दिव्यं व्रतं कार्यं समुद्यतं।१५। कुटुंबं वर्त्तते तत्र निराहारं
परिस्थितः। त्वमप्यद्य कुरु विप्रो व्रतमेतत्सुशोभनं।१६। सर्वपापहरं पुण्यं विष्णोस्तुष्टिकरं परं। श्रुत्वेमं प्रतिबो
ध्याथ गत्नस्तिस्तं वणिक्सुतं॥ स गर्गः प्रतिसंज्ञाय तेनैव सहितो द्विजः। कुटुंबं तं वणिक्पुत्रं महाग्रामनिवा
सिनं। अथ मिष्टं जडं भूर्यं देवब्राह्मणनिंदकं। सोपि स्नातो वणिक्पुत्रो भ्रांतो विमनमानसः।१७। स्नात्वा देवगृहे
रम्ये वेलवेला गतो द्विजः। संभारान्कारयामास व्रतार्थं सुमनोहरान्। ताम्रपात्रं व्रीहियुतं अर्घ्यं कोष्टकरणं
नवं। तथा कृष्णतिलान्विप्रा वस्त्रयुग्मं मनोहरं।२१ हाटकं वामनरूपं समग्रं सपरिच्छदं। ब्राह्मण उवाच॥
भगवन्विस्तरेणेदं मस्माकं कथयाधुना। तिलाः कति प्रमाणास्तु किं पात्रं परिमाणकं। कथं सर्वा मनः कार्या सर्व
मेतद्ब्रवीहि नः। कूर्म उवाच॥ तिलाः पलशतं ताम्राया पात्रं विंशतिसंख्यया॥ पलानां कारयेद्विप्र वामनं पंचसंख्य
या॥२४॥ सुवर्णस्य तदर्द्धेन यथा वित्तानुविस्तरं। कार्यं सर्वं द्विजश्रेष्ठ नात्र कार्या विचारणा।२५। तत्र संस्थ

एककलशं पात्रं चोपरि संस्थितं। सहिरण्यं च कलशं सन्निधानेन संयुतं।२५। पात्रे कृत्वा ततो देवं वामनं स्थापयेत्सुधी
र्गत्युपरि स्थाप्य तिला तत्रैव संस्थितो। वरो वरेण्यो वरदो वाराहो धरणीधरः। अपवित्रः पवित्रो वा करोतु भगवा
न् हरिः।२८। स्नानमंत्रः॥ नमस्ते कमलनाभाय नमस्ते जलशायिने। नमस्ते केशवानंत वासुदेव नमोस्तु ते।२९
कलशस्थापनमंत्रः॥ कदलीगर्भसंभूतं तिलरूपांगसंभवः। कुरु देवं प्रतिष्ठाप्य वामनाय नमोस्तु ते।३०॥ ॥
वामनप्रतिष्ठामंत्रः॥ पादांगुलीकिवो पास्ते हस्तांगुलिश्च उपसका। चंद्रादित्यौ च नयने लौ शिरः सृजितो मया।
पुष्पधूपदीपादिना दत्तमंत्रः॥ स श्रीकः श्रीधरगुरु श्रवणद्वयुतो मम। अर्घ्यं गृहाण भगो गोविंद श्रीदद्वया
महितो मे तु। अर्घमंत्रः। वामनो बुद्धिदाता च द्रव्यस्थो वामनः स्वयं॥ वामनः स्तारको नित्यं तेन विवामनेन नमः
३१॥ दानमंत्रः॥ विधानेन समभ्यर्च्य दत्वार्घं नियतः शुचिः। रात्रौ जागरणं कृत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते॥३२॥ ॥
एवं कृत्वा द्विजश्रेष्ठे दत्तोणं संविसृज्य सर्वदा। प्रभाते तेन सहितो गृहमागात्समन्वितः सकः।३३। दत्वा परिच्छदं सर्वं
विप्राय वामकरं बिने। दक्षिणायुतं तत्र रद्याम करकं वनं।३४। सोपि दाता पितः सर्वं दक्षिणासमन्वितं
कनकेन नमंत्रेण मैत्रीयुक्तेन कामतः।३५। पश्चाच्च पारणं कृत्वा वणिक्सबुभुजे ततः॥ विश्रम्य च सुहृ

५८ असिद देवं देवेशा नमस्ते विश्वभावन। नमस्ते दितिपुत्राय पीतनिर्मलवाससे॥३६॥ चैदनंमंत्रः॥ ५८

५०

हो॰मि

तदुगतं स्वस्थानमुत्सुकः ॥३९॥ ततः कतिपयासो द्विवणि कूपं च खमागतः । तं न्यग्रोधं पुरा तेन बालत्वा वेष्टु शोभ-
नं ॥४०॥ आरोपितं प्रयत्नेन संचितं पालितं द्विजाः । दृष्टः स बकुभिः स्तत्र पिशाचैः कर्मकारकैः ॥४१॥ उत्पतेदेव-
तस्थानं यत्र यत्रास्य रोचते । तेषाम मध्ये समन्नवत् सराजा । गुह्यकेश्वरः । तत्र मध्यगतो नाति देवकन्यासु शोभना
॥ आनयत्कनकं छत्रं जलपूर्णं घटं द्विजाः ॥४२॥ दधिभक्तं शरावेण पिहितं तु मनोहरं । भुजते तेन सहिता ॥
पिशाचास्तत्र गुह्यकाः ॥४३॥ पश्चात्स बुभुजे राजा तदन्नम मृतोपमं । तीर्थयात्राप्रसंगेन स द्विजो मरुमंडले ॥४४॥
भ्रांतो बुभुक्षितो ग्राम्यो न्यग्रोधो शाखिनं नरं । यावत्पश्यति तत्र जंतुस्तत्र विरूपकाः ॥४५॥ एकांतान्नाद्रपि गगनयानात्
दीर्घतुंडभयानका न्यगाद्दृष्ट्वा भयमापन्नो गमनस्थो मुनिसत्तमः ॥४६॥ विलीनो मध्यगे गुल्मे न्यग्रोधस्य ससंभ्रमः ।
अथ परपतिचायां तं करकं दधिसंयुतं । देवजो कच्छर स्त्रीभिः सदृष्टं तं सुमनोहरं । आनीय च ततो गुह्यास्तेन्यस्तास
समापतः ॥४८॥ विभज्य प्रददौ तेषां गुह्यकानां गणैस्तदा । पश्चाच्च श्रद्धभुक्तो रासनातिथ्यविंतमं ॥५०॥ तस्मिंस्तु स-
मये विप्रो गुल्मान्निःसृत्य धैर्यतः । अद्याहमतिथिः प्राप्तेश्चिरकालं बुभुक्षितः । ------ सुस्वादु तदन्नममृत
तुल्यं भुजापितो द्विजवरो महत्या श्रद्धया किल ॥५२॥ पश्चात्सीतं सुगंधं च तथानीयं करे केस्थितं । विश्रांतो निर्ग-
यो जातो स्वष्टहे वर्तते यथा । तु तुल शेषं ततो गुह्यकैस्तेनैव द्विजसत्तमा । रुते तु के तदा सन्ने स्वस्थाने चागमत्तु नः ॥

देवकन्याप्यतेपार्श्वे स्वर्गलोके दुरासदं। सोपितेनैवसहितः कथां चक्रे द्विजोत्तमाः।५५। कस्मात्तस्या नादिहाग
तः किमागमनकारणं। कथयस्व द्विजश्रेष्ठ परं कौतूहलं हि मे।५६। ब्राह्मण उ०। तीर्थयात्राप्रसंगेन त्वागतोम
रुमध्यतः। सार्थेन भ्रष्टो नसदेहो यया तस्तवचाश्रमं।५७। ग्रामस्तीरिति विख्यातं नाम ते कथितं मया। नामसंकी
र्तनात्तत्र युत्पको जातिस्मरन्नृ।५८। उवाच तं द्विजवरं स्वर्वमित्रीसमे द्विजः। स्वर्वसमुद्रगोहं वै उपदेशत्वया
नघ।५९। श्रवणद्वादशीयोगात्कृतस्यास्य प्रभावतः। इदानीं तु गमिष्यामि प्रयागे तीर्थमुत्तमं।६०। समे गेयुत्पके
न्ते त्वेस्त्त्वसाधुसमागमः। यथा समुद्धरस्तस्मात्तथया कुरु न संशयः।६१। एतस्मिन्नन्तरे विप्रास वैतेयुत्पका
किच्छः। विप्रेण सहिता प्राप्ता प्रयागं पापनाशनं। श्राद्धं कृतं तदा तेन सर्वेषां नामगोत्रतः॥ प्राप्तो देवसानिध्यं
ते च सर्वे दिवं गताः।६२। द्वादश्यामुपवासेन त्रयोदश्यां तु पारणं। निषिद्धमपि कर्त्तव्यमाज्ञैषा परमेष्ठि
नः। श्रवद्वीपदानमाहात्म्यं यः शृणोति नरः सुधीः। कृत्वा प्रकुर्वतेन्नूनं सर्वकामफलं लभेत्। विजयाख्यं म
ताद्वादशीं नियतः समुपाश्रयेत्। आदाय पुरुषान्सप्त पितृपक्षे मातृकां तथा। आत्मना सहितो दिव्यैर्विमानैः सर्व
कामिकैः। किंकिणीरवनिर्घोषैर्विष्णुलोकं नयेन्नरः। ततो देववरं कृत्वा द्वादश द्वादशीफलं। तयोस्तु सगमे कु
त्वा द्वादशद्वादशीहरेत्॥ आनाके च सितेपक्षे मे त्वश्रवणे रवति संगमे नैव ज्ञो लब्ध्वं द्वादश द्वादशीफलं॥
६३

॥ ॥इति श्रीभविष्योत्तरपुराणे भाद्रपदस्य कृष्णश्रवणद्वादशीव्रतं नाम॥ ॥युधिष्ठिर उ॰॥ कथयस्व प्रसा
देन मम माधव मधुसूदनः। नभस्य कृष्णपक्षे तु किं नाम का दशी भवेत्॥१ श्रीकृष्ण उ॰॥ नभस्य कृष्णपक्षे तु इंदि
रा नाम नामतः। तस्या व्रत प्रभावेन नश्यते पापं च नरपतिः। २। अधोयोनिगतानां च पितॄणां गतिदायिनी शृणुष्वाव
हितो राजन् कथां पापहरां परां। ३। यस्याः श्रवणमात्रेण वाजपेयफलं लभेत्। पुरा कृतयुगे राजा बभूव रिपुमर्द्द
नः॥ इंद्रसेन इति ख्यातः पुरीमाहिष्मतीं प्रति। सराज्यं पालयामास धर्मेण यशसान्वितः। ५। कालं नयति धर्मेण अध्या
त्मध्यानचिंतकः। एकस्मिन् दिवसे राज्ञि सुखं संस्थिते सदो गते। ६। अवतीर्यागमद्धीमान् अंबरान्नारदो मुनिः। तमा
गतं भक्तिभेदं त्रस्तुः प्रत्युत्थाय कृतांजलिः। ७। पूजयित्वाथ विधिना आसने सन्निवेश्य यत्। सुखोपविष्टं स मुनि
प्रत्युवाच नृपोत्तमः। ८। कुशलं तव राजेंद्र सप्तस्वंगेषु वर्तते। धर्मे मतिर्वर्तते च विष्णुभक्तिरतः सदा। ९। राजा
उवाच॥ त्वत्प्रसादान्मुनिःश्रेष्ठ सर्वत्र कुशलं मम। अद्य क्रतुक्रियाः सर्वाः सफलास्तव दर्शनात्। १०। प्रसा
दं कुरु विप्रर्षे ब्रह्मागमनकारणं। नारद उ॥ श्रूयतां नृपशार्दूल मम ध्यावाविस्मयप्रदं। ११। ब्रह्मलोकादहं
प्राय यमलोकं नृपोत्तमः। यमेनार्चितो भक्त्या उपविष्टो वरासने। १२। धर्मशीलास्सत्यवंतो भास्करासमुपासते॥
बहुपुण्यप्रकर्तारो व्रतवैकल्यदोषतः। १३। सभायां च मया दृष्टः पिता तव। कथितस्तेन संदेशो

तं निबोध युधिष्ठिर ।१४। इंद्रसेन इति ख्यातो राजा माहिष्मतीपतिः । तस्याग्रे कथयन्ब्रह्मन्कथं मां यमसन्निधौ ।१५
केनापि चांतरायेण स्वर्गं जन्मोद्भवेन च । स्वर्गं प्रेषय मां पुत्र इंदिरापुण्यदानतः ।१६। इत्युक्तोऽयं समायातः स
मीपं तव पार्थिव । पितुः स्वर्गे नयेराजन् इंदिराव्रतमाचर ।१७। राजोवाच ॥ कथयस्व प्रसादेन भगवानिंदि
राव्रतं । विधिना केन कर्तव्यं कस्मिन्पक्षेऽथ तिथौ तथा ।१८। नारद उ० ॥ शृणु नारद ते वच्मि व्रतस्यास्य विधिं शुभं
नभस्यस्यासिते पक्षे दशमी दिवसे शुभे ।१९। प्रातः स्नानं प्रकुर्वीत श्रद्धायुक्तेन चेतसा । ततो मध्याह्नसमये ।
स्नानं कृत्वा नदीजले ।२०। पितॄणां कारयेच्छ्राद्धं प्रकुर्यात् श्रद्धयान्वितः । एकभक्तं ततः कृत्वा रात्रौ भौ शयीत वः । रात्री
प्रभाते विमले जाते प्राप्ते चैकादशीदिने । मुखप्रक्षालनं कुर्यात् कुर्याद् दंतधावनं । उपवासस्य नियमं कृत्वा ।
याद्भक्तिभावतः । अद्य स्थित्वा निराहारः सर्वभोगविवर्जितः ।२२। श्वो भोक्ष्ये पुंडरीकाक्ष शरणं मे भवाच्युतः । इत्ये
वं नियमं कृत्वा मध्याह्नसमये तथा ।२३। शालिग्रामशिलाग्रे तु श्राद्धं कुर्याद् यथाविधि । भोजयित्वा द्विजवरान् ४२
दक्षिणाभिश्च पूजितान् ।२४। शेषं चैकादशी कृत्वा संजयेद्वा जनार्दनं । देवं तु भगया सार्धं उपस्करवरांश्चैतान् ।२६
शिवफलं ददेद् धूपं नैवेद्यं पंडमंडकां । विधिवद् दीयते कन्यां स्वजातीयवराननं ।२७। पूजयित्वा हृषीकेशं धूपगंधा
दिभिस्तथा । रात्रौ जागरणं कुर्यात् केशवस्य समीपतः ।२८। ततः प्रभातसमये संप्राप्ते द्वादशीदिने । अर्चयि

त्वा हरिं भक्त्या भोजयित्वा द्विजान् घ ।२९। बंधुदौहित्रपुत्राद्यैः स्वयं भुंजीत वाग्यतः । अनेन विधिना राजा यः करोत्य
तमं तन्द्रितः ।३०॥ विष्णुलोकं प्रयास्यंति पितरस्तस्य भूपते । इत्युक्त्वा नृपतिं राजन् मुनिरंतरधीयत ।३१। यथोक्त
विधिना राजा चकार व्रतमुत्तमं । अंतःपुरेण सहितः पुत्रभृत्यसमन्वितः ।३२। कृते व्रते तु कौंतेय पुष्पवृष्टिरभू
द्दिवि । तत्पिता गरुडारूढो जगाम हरिमंदिरं ।३३ कृते व्रते तु कौंतेय पुष्पवृष्टिरभूद्दिवि । ॥इंद्रसेनोपि राजर्षिर्भु
क्त्वा राज्यमकंटकं ॥ राज्ये निवेश्य तनयं जगाम त्रिदिवं गतः ।३४ इंदिराव्रतमाहात्म्यं तवाग्रे कथितं मया । पठनात्
श्रवणाद्राजन् सर्वपापैः प्रमुच्यते ।३५॥ ॥इति श्रीब्रह्मवैवर्त्तपुराणे श्रीकृष्णयुधिष्ठिरसंवादे भाद्रपदे कृष्णा इं
दिरा माहात्म्यं नामः ॥ ॥२०॥ ॥छ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कथयस्व प्रसादेन भगवन् मधुसूदनः । इषस्य शुक्लपक्षे
तु किंनामैकादशी भवेत् ॥१॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ शृणु राजन् प्रवक्ष्यामि माहात्म्यं पापनाशनं । एकादश्यामुपवासस्य म
हिमानं निबोध मे ।२। एकादशीसमं किंचित् पुण्यं लोके न विद्यते । व्याजेनापि कृता राजन् न दर्शयति भास्करं ॥३॥
स्वर्गमोक्षप्रदा ह्येषा धनपुत्रप्रदायिनी । रात्रौ जागरणं कुर्यात् समुपोष्य हरेर्दिनं ।४। अत्र गयासेन भूपाल प्राप्य
ते वैष्णवं पदं । दशैव मातृके पक्षे दश राजेंद्र पैतृके ।५। प्रियायाः दश पक्षे तु पुरुषानुद्धरेन्नरः । चतुर्भुजो दिव्यरूपा
नागारिकृतकेतनः ।६। स्रग्विणः पीतवस्त्राश्च प्रयाति हरिमंदिरं । बालत्वे यौवनत्वे च वृद्धत्वेपि नृपोत्तमः ।७। उपो

प्रथादशी तु नं नेति पापो पातिदुर्गतिं। पापांकुशा तु पोषेव आश्विनस्य सिते तरे।।१७।। सर्वपापविनिर्मुक्तो हरिलोकं स ग
च्छति। दत्वा हेमतिलान् भूमिं गामन्नमुदकं तथा।।१८।। उपानछत्रवस्त्रादि न पश्यति यमं नरः। यस्य पुण्यविहिता
निदिनान्यायांति यांति च।।१९।। स लोहकारभस्त्रेव स्वसन्नपि न जीवितं। अवध्यं दिवसं कुर्याद्दरिद्रोपि नृपोत्तमः।।२०।।
श्रीकृष्ण उ०।। एवं विधा मया प्रोक्ता पक्षयोरुभयोरपि। एकादश्यां प्रकर्तव्यो वासरो मम पांडव।।२१।। तेषां तु वैष्णवं।
स्थानं यत्रास्ते गरुडध्वजः।। धन्यास्ते मानवा लोके विष्णुभक्तिपरायणाः।।२२।। एकादश्यास्तु माहात्म्यं प्रातः प्रातः पठेच्च यः।।
गोसहस्त्रप्रदानेन तत्फलमवाप्नुयात्।। एकादश्यास्तु माहात्म्य। दिवा वा यदि वा रात्रौ पश्येत शृणुयान्नरः। कुलानि
दशसंयुक्तो विष्णुलोके युगक्षयेत्।।२५।। एकादश्यां च विष्णोश्च नाममात्रमपि संस्मरन्। प्रक्षालयति पापानि सुबहूनि
कृतान्यपि।।२६।। विष्णुरेकादशी गीता तुलसी विप्रधेनवः। असारे दुःखसंसारे षट्पदी मुक्तिदायिनी।।२७।। दैत्यवंशप्र
सुतास्ते दशमीविधमाश्रिता।। विस्मृतैरपि न त्राता भद्रीनंदशीयुतं।।२८।। हठादेव विमर्कुर्वंतिये नराज्मतमोहिता। उ
दर्शी तु दशीदद्यात्। संश्रिता मम वासरे।।२९।। यान्याहि चाश्रिता पार्थ इंद्रलोभमवासरं। सर्वसिद्धिप्रदान् पूर्णान्मनंतका
नां न संशयः।।२०।। जयंतापि स्नुवंतापि दइंथस्त्री वसेव का। ये कुर्युः दशमाविधा नमस्सुप्रियाप्कवित।।२१।। भ्रष्टपुनःसं
श्रयपार्थ ते यस्ते मम वैरिण। कुर्वंति मद्दिनं विधास्तु क्रवाक्यविमोहिता।।२२।। दैत्यवंशसमुद्भूता बालकावा वयानि

४३

निम्नतले। अर्कसंस्थापयामास सर्वंपि मतमेव च। २३। तस्मिंश्चायत्नतो पार्थ मृत्पकाशानि दायिनी दशमी विधानकर्तव्या।
प्राणैकं वक्ष्यते रपि। २४। जन्मकोटि विमुक्तानां मम भक्तानां धनंजय। अज्ञानेन निर्मितामाया बहूनां तथमेवानुयाता। २५। तेक
लेकुर्वन्मामन्तःस्थं विघ्नंति कश्चिदह। मद्दिने ये च रिष्यंति दशमी वेधवर्जितां। २६। समाचरन्नयथा शक्त्या स्नानं दानादिका
क्रियां। एकादशी विशोकाच। असितेपापितासिना। २७। स्थापयेत्पम्पनानं च पञ्चामृतसम्पूर्णितं। स्वयंवृक्ष शमी पुष्पैरर्ध्यं
दमनजं फलं। २८। शालिपिष्टेन नैवेद्यं शर्करासहितं नवं। दीयते मोदकान्पूपखंडेन सर्पिषान्वितं। २९। तडागसमसो
धानां सत्रादि पुण्यकर्मणां कर्तारो नैव पश्यंति घोरां तं यमयातनां। ३०। दीर्घायुषो धनाढ्याश्च कुलीना रोगवर्जिताः॥
दृश्यंते मानवा लोके पुण्यकर्तारि दृशा। ३१। किमत्र बहुनोक्तेन यात्पधर्मेण दुर्गति। आरोहति दिवं धर्मे नात्र कार्या
विचारणा॥ इतिते कथितं राजन्पृष्टोहं यत्त्वयाधुना। पापांकुशाया माहात्म्यं किमन्यत्श्रोतुमर्हसि। ३३॥
इति पद्मपुराणे श्रीकृष्णयुधिष्ठिरसंवादे आश्विनशुक्ला पापांकुशा माहात्म्यं नाम समाप्तं॥ ॥२१॥ ॥छ॥ ॥छ॥॥
युधिष्ठिर उ०॥ कथयस्व प्रसादेन मम मर्त्ये हा जनार्दनः। आश्विनस्यासितेपक्षे किंनामेकादशी भवेत्॥ १॥ श्रीकृष्ण
उवाच॥ शृणुष्व राजशार्दूल कथयामि तवाग्रतः॥ आश्विने कृष्णपक्षे तु रामा नाम सुशोभना॥ ए एकादशी समा
ख्याता महापापहरापरा॥ अस्या प्रसंगतो राजन्माहात्म्यं प्रवदामि ते॥ ३॥ मुचुकुंदेति विख्यातो बभूव नृपतिः पुरा॥

२४

देवेंद्रेण समं यस्य मित्रत्वं समपद्यत ।४। यमेन वरुणेनैव कुबेरेण समं तथा। विभीषणेन यस्यैव सखित्वमभ
वन्नृप ।५। विद्रुमेक्षः स सर्वस्व धीबभूव नृपतिः सदा। तस्यैवं शासितो राज्ये राज्यं निहतकंटकं ।६। बभूव मे
विहगतेन चंद्रभागा सरिद्वरा। शोभनेनाव वत्सा दत्ता चंद्रसेनसुताय वै ।। कदाचित् समये प्राप्त स्वशुरस्य गृ
हे नृप। एकादशीव्रतमिदं समयातं सुपुण्यदं ।७। समागते व्रत दिने चंद्रभागा व्यचिंतयत्। किं नु विधा
दैवैवा मम भर्त्तातिदुर्बलः ।८। क्षुधां न सहते सोऽदं पिताचैवोग्रशासनः। पटहस्ताडितेयस्य सम्प्राप्ते दशमी
दिने ।१०। न भोक्तव्यं न भोक्तव्यं न भोक्तव्यं हरेर्दिने। चंद्रभागा उ०।। मत्पितुर्वेश्मनि विभो भोक्तव्यं नाद्य केन
चित् ।११। गजैरश्वैश्च करिभिः रन्यैपशुभिरेव च। तृणमन्नं तथा वारि न भोक्तव्यं हरेर्दिने ।१२। मां न वेश्म कु
तः कांतः ततो गेहं प्रयास्यसि। एवं विचार्य मनसा सुदृढं मानसं कुरु ।१३। शोभनोवाच। सत्यमेतत्प्रियेवा
क्यं करिष्येऽहमुपोषणं ।१४। दैवेन विहितं यच्चितत्तथैव भविष्यति। इति दृढमतिं कृत्वा चकार नियमं व्रते। क्षुत
ष्णापीडिते तत्र बभूवातिव्याकुलस्तदा। इति चिंतयतस्तस्य आदित्यो स्तमगादिति। वैष्णवानां नराणां सा निशा हर्ष
विवर्द्धनी ।१५। हरिपूजारतानां च जागरासक्तचेतसां। बभूव नृपशार्दूल शोभनस्याति दुःखदा ।१६। रवेरुदय
वेलायां शोभनः पंचतां गतः। दाहयामास राजानं राजयोग्यैश्चदारुभिः ।१७। चंद्रभागा न मदेहं दाह

४४

६

पतिं नासदत्॥ कृतौ द्वौ हि किं तस्य तस्यैव जनकवेश्मनि॥१९॥ शोभनेन नृपश्रेष्ठ रमाव्रतप्रभावतः॥ प्राप्ते देवसरोवर
मेघमंदराचलजादपि॥२०॥ अनुपममनाधृष्यामसंस्थो ययगुणान्विता॥ अतस्तत्र मयैः सौधैरुद्यानैर्नंदनोपमैः॥२१
स्फाटिकैर्विविधाकारैर्विचित्रैरुपशोभितं॥ सिंहासनसमारूढो सुखेत छत्रचामरः॥ केयूरकुंडलयुतौ हार
कंकणभूषणैः॥ सुयमा नेच्छमधर्वैरप्सरोगणसेवितः॥ शोभनः शोभते॥ तत्र देवराजपुरो यथा॥ सोमशर्मे
ति विख्यातो मुचुकुंदपुरे वसन्॥ तीर्थयात्राप्रसंगेन भ्रमन् विषदर्शितं॥ नृपनामंतरं ज्ञात्वा ततः समीपं
जगाम तः॥२५॥ शोभनोपि ततो ज्ञात्वा तत्समीपजगाम सः॥२५॥ शोभनोपि ततो ज्ञात्वा सोमशर्माणमागतः॥ आ
आसनादुत्थितं शीघ्रं नमश्चक्रे द्विजोत्तमं॥२६॥ चकार कुशलं प्रश्नं श्वसुरस्य नृपस्य च॥ कांताया चंद्रभागाया॥
नगरस्य तथैव च॥२७॥ सोमशर्मोवाच॥ कुशलं वर्त्तते राजन् श्वसुरस्य तव गृहे॥ चंद्रभागा कुशलिनी सर्वतः कु
शलं पुरे॥२८॥ सुवृत्तं कथ्यतां राजन् नाश्चर्यपरमं मम॥ पुरं विचित्रं रुचिरं न दृष्टं केन चित् क्वचित्॥२९॥
एतदाचक्ष्व नृपते कुतः प्राप्तमिदं त्वया॥ शोभन उवाच॥ अस्मिन्स्यासिते पक्षे या नाम्नैकादशी रमा॥ एकादशी च वि
ख्याता हसिते सुखलभ्या॥ कृतं स सज्जये देवं देव्या जांबुवतीसह॥३१॥ मुचुकुंदेश्वरनैः पुष्पैरर्घैर्नानाफलै
र्वरैः॥ नैवेद्यैर्गुडसर्पिर्भ्यां घृतकुंभेन दापयेत्॥३२॥ तामुपोष्य मया प्राप्तं चिन्नेदं मम ध्रुवं भवति यनेतर॥

२

ध्रुवं

गुरुश्च ऋषिर्द्विजोत्तमः ।३३। द्विज उ० ॥ कथमध्रुव नेत्रायि कथं हि भवति ध्रुवं । तत्वं कथय राजेंद्र तत्करिष्यामि नान्य
था ।३४। राजोवाच ॥ मयि चित्त द्विहितं विप्र श्रद्धा हि नं व्रतोत्तमं । येनाहं अध्रुवं मन्ये ध्रुवं भवति तन्नु कुरु ॥३५॥
मुचकुंदस्य उहिता चंद्रभागा सुशोभना । तस्यै कथय वृत्तांतं ध्रुवमेतन्न भविष्यति ।३६। इति तस्य वचः श्रुत्वा
गतो विप्रस्य वेश्मनि । कथयामास वृत्तांतं राजकन्यां प्रति द्विजः ।३७। श्रुत्वा यस्मा द्विजवचः विस्मयोत्फुल
लोचनः । पतत्त्वमथ वा स्वप्नस्त्वयैव कथ्यते द्विजः । द्विजोवाच । पतत्सत्य दयितः कांतः स्तत्व दृष्टो मया स्व
मे । इंद्र तुल्यमया दृष्टं पुरं तस्य सुशोभनं । अध्रुवं तेन तत्त्वोक्तं ध्रुवं भवति तत्कुरु ॥ चंद्रभागा उवाच ॥
तत्र मानय विप्रर्षे पति दर्शन लालसा ।४०। आत्मनो व्रतपुण्येन करिष्यामि पुरं ध्रुवं । आवयोर्द्विज संयो
गो यथा भवति तत्कुरु ।४१। प्राप्यते हि महत्पुण्य कृत्वा योगं वियुक्तयोः । इति श्रुत्वा सह तया सो मंदराचलं जगा
म ह ॥ आश्रमं वामदेवस्य मंदराचलसंनिधौ । वामदेवः श्रुत्वा सर्वं वृत्तांतं कथितं तयोः । अभ्यषिंचत चंद्रभा
गां वेदमंत्रैर्यथोर्जितैः । ऋषिमंत्रप्रभावेन विष्णुवासरसेवनात् । दिव्यदेहा बभौ या सो दिव्यां गतिमवापसा ॥
पत्युः समीपमगमत्स्व हर्षोत्फुल्ललोचना ।४५। जहर्ष शोभनो निवेद्य कांतां समागतां ॥ समारुह्य स्वकं वामे
पार्श्वे तां संन्यवेशयेत् ।४६। अथोवाच प्रियं हर्षाच्चंद्रभागा सुभं वचः । श्रृणु कांत हितं वाक्यं यत्पुण्यं विद्यते म
यि ।४७।

५५

अष्टवर्षाधिका जाता याद्दाहं पितृवेश्मनि। मया ततः प्रभृति चरुतमेकादशीव्रतं॥४९॥ यथोक्तविधिना राजन्श्रद्धा
युक्तेन चेतसा। तेन पुण्यप्रभावेन त्वविष्पतिश्रुकवपुरा॥४८॥ सर्वकामसमृद्धार्थे रमेतो दिव्यविग्रहे। रमा व्रतप्रभावे
न मंदराचलसानुना॥५०॥ चिंतामणिसमा तेषां कांमधेनुसमा यथा समा। रमा निधानां रमते तत्वाग्रे कथिता मया॥ श्री
कृष्ण उ०॥ अश्विने कृष्णपक्षेस्तु रमा वै नाम शोभना। तस्या माहात्म्यमुक्तं नघ श्रुतं सर्वं त्वयानघः॥५२॥ मया तवाग्रे क
थितं माहात्म्यं पापनाशनं। एकादशीव्रतं चैव पक्षयोरुभयोरपि॥५३॥ यथा शुक्ला तथा कृष्णा विभेदं नैव कारयेत्
सेवितैकादशी नृणां भुक्तिमुक्तिप्रदायिनी॥५४॥ ॥इति श्री ब्रह्मवैवर्तकपुराणे श्रीकृष्णयुधिष्ठिरसंवादे आश्विन
कृष्णरमामाहात्म्यः॥ ॥२१॥ ॥छ॥ ॥युधिष्ठिर उ०॥ कार्तिके शुक्लपक्षे तु किं नामैकादशी भवेत्। को देवः किं वि
धानं स्यात्कथयस्व जनार्दन।१। श्रीकृष्ण उ०॥ साधुसामहाप्राज्ञलोकानां हितकाम्यया। प्रबोधिन्याश्च माहात्म्यं महा
पातकनाशनं। मुक्तिप्रदं सुबुधीनां शृणुष्व मुनिसत्तमः।२। तावद्गर्जंति विप्रेंद्र गंगा गंगा गिरस्थितो।३। यावन्नाया
ति पापाग्नि कार्तिके हरिबोधिनी। तावद्गर्जंति तीर्थानि आसमुद्रसरांसि च। यावत्प्रबोधिनी विष्णो तिथिनायाति का
र्तिके। नारद उ०॥ एकभक्तेन किं पुण्यं किं पुण्यं नक्तभोजने।५। उपवासेन किं पुण्यं तन्मे ब्रूहि पितामह॥ श्री ब्रह्मो
वाच॥ एकभक्तेन जन्मोत्तं द्विजन्मा नक्तभोजने। उपवासे सप्तजन्मां तं पापं हरति केशवः। यत्सुलभं यत्प्राप्यं त्रै

लोकेसचराचरे। यद्यत्प्रार्थितंपुत्रददातिद्दरिबोधिनी। ७। मेरुमंदरमात्राणि पापान्युग्राणियानिह। एकोनेको पवासेन ददातिपापहारिणि। सर्वजन्मसहस्राणियः कुःकर्मउपार्जितं। जागरेणप्रबोधन्यांदहतेतुलराशिवत् २
यथोक्तंकुरुतेयस्तु विधिनासुकृतंनरः। स्वल्पंमुनिवरश्रेष्टमेरुतुल्यंफलंलभेत्। विधिहिनंतुयः कुर्यात्सुकृतं मेरुमात्रकं। ११। अणुमात्रमवाप्नोतिफलंधर्मस्यनारदः। संध्याहीनेव्रतभ्रष्टेनास्तिकेदेवनिंदके। १२। नैतेषांतिष्ट तेदेहेधर्मशास्त्रविदूषके। परदाररतेमूर्खेकृतघ्नेवंचकेतथा। १३। धर्मोनतिष्टतेदेहएतेषामपिदेहिनां। ब्राह्मणी वापिमर्त्यो वासेवतेपरयोषितं। ब्राह्मणं चविशेषेणचांडालसदृशावुभौ। समन्त्रीवाविमंत्रीवाब्राह्मणोयदिब्राह्मणी। १४। सेवतेमुनिशार्दूलसान्वयोयातिसंक्षयं। परदाराभिगमनंकुरुतेयोद्विजाधमः। १६। सततिर्न भवेतस्यफ लंजन्मार्जितंनहि। गुरुणासहितिष्ठन्यो हंकारेणवर्तते। ७। सुकृतानश्यतेशीघ्रंधनंनान्नोतिसंततं। आचार भ्रष्टदेहानांदुष्टलोगामिनां युतः। १८। यत्तेनस्वेप्समानोपिधर्मस्तेषांपराङ्मुखः। पतितैसह —— गपतितेसंसर्गक र्षां। १९। यःकुर्वीतिमुनिश्रेष्टतेषांवैनिष्फलाक्रिया॥ साधुनामपमानंचयेकुर्वंतिनराधमाः। २०। अत्रैवफलहीनास्ते दग्धतेनरकाग्निना। तस्मान्नताचरेत्कदापि ब्रह्मन्लोकद्वीतं। २२। सदाधर्मरतास्ताबंयथाधर्मोपनश्यति। बोधयंति मनादृत्वाकरिष्यामःप्रबोधिनी। २३। तेषांविलियते पापंसर्वजन्मकृतोद्भवं। समतीतंनविष्यतिवर्तमानकुलागतं।

४६

ग°

विष्णुलोकेचयात्यास्यजागरेणप्रबोधिनी।वसंतिपितरोहृष्टाविष्णुलोकेत्वलंकृताः।२५।कृत्वाउपातकंघोरं
ब्रह्महत्यादिकंनरः।कृत्वाउजागरंविष्णोर्धौतपापोभवेन्मुने।दुःप्राप्यंयत्फलंविप्रअश्वमेधादिभिर्मखैः।
प्राप्यतेतत्सुखेनैवप्रबोधिन्यांतुजागरे।आप्लुत्यसर्वतीर्थेषुदत्वागाःकांचनंमहीं।सत्फलमवाप्नोतिय
कृत्वाजागरंहरेः।२६।जाताःसएवसुकृतीकुलंतेनैवपावितं।कार्तिकेमुनिशार्दूलकृतायेनप्रबोधिनी
यथाक्रवनृणांश्रुतफधननाशस्तथाध्रुवं॥इतिज्ञात्वामुनिश्रेष्ठकर्तव्यंविप्रवंदिनं।३०।यानिकानिच।
तीर्थानित्रैलोक्येसंभवंतिच।तानितस्यगृहेसम्यक्यःकरोतिप्रबोधिनी।३१।विष्णोःप्रियतरोलेषाधर्म
सारस्पदायिनी।सकृदुपोष्यतान्नुपोष्यैवनक्तंभाक्सन्भवेन्नरः।प्रबोधनीमुपोष्यत्वानगर्भेवसतेनरः।सर्वध
र्मान्परित्यज्यतस्मात्कुर्वीतनारद।३४।एकादशीचविख्याताजानंदाचकार्तिके।न्यसेद्दामोदरंदेवंसप्ति
तंराधयासह।पूजयेत्कुंभिकापुष्पैरर्घंपभिनीफलं।गुग्गुलधूपमैवेद्यंसुखशय्याप्रदीयते।कर्मणा
मनसावाचापापयत्समुपार्जितं।तत्क्षालयतिगोविंदप्रबोधिन्यांतुजागरे।समुपोष्यप्रमुच्यतेपापैस्तेशतजे
महाव्रतमिदंपुत्रमहापापौघनाशनं॥प्रबोधवासरंविष्णोर्विधिवत्समुपोषयेत्।व्रतेनानेनदेवेशःपरितोष्यज
नार्दन॥विराजयन्दिशःसर्वायातिभवनंहरेः।कर्तव्येषाप्रयत्नेननरैःकार्तिकराधिपैः॥४०॥द्वादशी

द्विपदां श्रेष्ठ कार्त्तिके प्रबोधिनी। बाल्ये यदर्जितं पापं यौवने वार्द्धके तथा।४१। शतजन्मकृतं पापं स्वल्पं वाथ यदि
वा बहु। सुप्ते माधवं मुनिश्रेष्ठस्तत्कालमपि नारदः।४२। तत्र जागर्यति गोविंदमस्यां मर्त्त्यं भक्तितः। धनधान्यावहा
पुण्या सर्वपापहरा शुभा।४३। चंद्रसूर्योपरागे तु यत्फलं परिकीर्त्तितं। तत्सहस्रगुणं प्रोक्तं प्रबोधिन्यां तु जाग
रात्।४४। जन्मप्रभृति यत्पुण्यं नरेणोपार्जितं भवेत्। वृथा भवति तत्सर्वं अकृत्वा कार्त्तिके व्रतं। अकृत्वा नि
यमं विष्णोः कार्त्तिकं यः क्षिपेन्नरः। उपासनीयो विप्रेन्द्र सर्वकामफलप्रदः। परान्नं वर्जयेद्यस्तु कार्त्तिके विष्णुतत्प
रः। परान्नवर्जनाद्विप्र चांद्रायणफलं लभेत्।४७। नित्यं शास्त्रविनोदेन कार्त्तिकं यः क्षिपेन्नरः। निर्दहेत्सर्वपापा
नि यज्ञायुतफलं लभेत्।४८। न तथा तुष्यते विष्णुर्यज्ञैर्न दानैर्वा गजादिभिः। यथा शास्त्रकथालापैः कार्त्तिके मधुसू
दनः। ये कुर्वन्ति कथां विष्णोर्ये शृण्वन्ति स्वभावतः। श्लोकार्द्धं श्लोकमेकं वा कार्त्तिके गोशतफलं।५०। सर्वधर्मा
न्परित्यज्य कार्त्तिके केशवाग्रतः। शास्त्रावधारणं कार्यं श्रोतव्यं च महामुने।५१। श्रेयसो लोभबुद्ध्या वा यः
करोति हरेः कथां। कार्त्तिके मुनिशार्दूल कुलानां तारयेत् शतं। नियमेन नरो यस्तु शृणुयात्ते च विष्णवा कथां। का
र्त्तिके तु विशेषेण गोसहस्रफलं लभेत्।५२। प्रबोधवासरे विष्णोः कुरुते यो हरेः कथां। सप्तद्वीपावनीदाने यत्फलं जन्म
तं मुने।५३। श्रुत्वा विष्णुकथां विष्णोर्वैयंति कथाविदां। स्वशक्त्या मुनिशार्दूल तेषां लोकास्तथा स्मृता।५५।

४७

गीतशास्त्रविनोदेन कार्त्तिके यर्चयेन्नरः। न तस्य पुनरावृत्तिर्मया दृष्टा कलिप्रिय।५६। बकुलपुष्पैः बकुलफलै
कर्पूरागुरुकुंकुमैः। हरेः पूजा विधातव्या कार्त्तिकां बोधवासरे।५७। वित्तशाठ्यं न कर्त्तव्यं संप्राप्ते हरिवासरे॥
यस्मात्पुण्यमसंख्यातं प्राप्यते मुनिसत्तमाः।५८। फलैर्नानाविधैर्दिव्यैः प्रबोधिन्यां तु जागरे। शंखे तोयं समादाय
अर्घ्यं देयं जनार्द्दने। यत्फलं सर्वतीर्थेषु सर्वदानेषु यत्फलं। तत्फलं कोटिगुणितं दत्वार्घं बोधवासरे।६०॥
गुरोः पूजा ततः कार्या भोजनाछादनादिभिः। दक्षिणाभिश्च देवेश तुष्यर्थं चक्रपाणिनः।६१। नित्यं भागवतं यस्तु
पुराणं पठते नरः। प्रत्यक्षरं भवेत्तस्य कपिलादानजं फलं॥६२॥ श्लोकार्द्धं श्लोकपादं वा नित्यं भागवतोद्भवं
यः पठेत्प्रातरुत्थाय गोसहस्रफलं लभेत्।६३। यः पठेत्प्रयतो नित्यं श्लोकं भागवतं मुने। अष्टादशपुराणानि
कार्त्तिके फलमाप्नुयात्॥ मालतीमालया विष्णुः पूजितो येन कार्त्तिके। पापान्तरस्त्वमामाला शौरिस्तद्दासमा
जिता।६५। मालतीमालया येन कार्त्तिके पुष्पमंडपं। केशवस्य पृष्ठे हे विप्र न मया विदितं फलं।६६। केतकीपत्र
मेकेन पूजितो गरुडध्वजः। समासहस्रं सुप्रीतो जायते मधुसूदनः। दमनकेनापि देवेशं संप्राप्ते मधुमाधवे। क
पिलागोसहस्रस्य फलं स लभते नरः।६८। मल्लिकाकुसुमैर्देवं वसन्ते गरुडध्वजं। योऽर्चयेत्परया भक्त्या मद
त्तापं प्रमार्जति। विष्णुमुद्दिश्य बिल्वपत्रं शिरसा यो वहेन्नरः॥ अपयुषितपापस्तु स तु न वेत्ति युगचतुष्टयं॥७०

अगस्तिकुसुमैर्देवं यजयेद्यो जनार्दनं। दर्शनात्तस्य देवश्च नरकाग्निं प्रनश्यति। ७१। मुनिपुष्पकृतां मालां योयच्छ
तिजनार्दनं देवेशो पिमुनिश्रेष्ठ करोति करसंपुटं। ७२। विहाय सर्वपुष्पाणि मुनिपुष्पेण केशवं। कार्तिके योर्चयेद
द्विष्णुं वाजिपेयफलं लभेत्। विल्वपत्रैश्च यः कृष्णं कार्तिके कलिनाशनं। हजयंति महाभक्त्या मुक्तिस्तेषां म
यो दित्ता। ७४। तुलसीदलपत्राणि यच्छंति त्रिजनार्दनं। कार्तिके सफलं वत्स पापं जन्मायुतं दहेत्। ७५। दृष्टा स्पृ
ष्टा च वा ध्याता कीर्तितानि सिता स्तुता। रोपिता सिंचिता नित्यं पूजिता तुलसी शुभा। ७६। नवधा तुलसीं भक्तिये
कुर्वंति जनार्दने। युगकोटिसहस्राणि तं वसंति हरेर्गृहे। ७७। रोपिता तुलसी यावत् कुरुते मूलविस्तरं॥ ता
वद्युगसहस्राणि तनोति सुकृतं मुने। ७८। यावत् शाखाप्रशाखाभिः बीजपुष्पदलैः मुनेः। रोपिता तुलसी पुनिव
र्द्धीते वसुधातले। ७९। तावद्युगसहस्राणि हरिलोके वसेन्नरः। पठनाश्रवणाद्यास्य अश्वमेधफलं लभेत्॥ ८०॥
॥ ॥इति ब्रह्मांडपुराणे श्रीकृष्णयुधिष्ठिरसंवादे कार्तिकस्य शुक्लप्रबोधिनीमाहात्म्यनाम॥२३॥ ॥छ॥ ४८
युधिष्ठिर उ॥ कार्तिके शुक्लपक्षे तु किंनामैकादशी भवेत्। को देवः को विधिस्तस्याः तन्मे ब्रूहि जगत्पते। १॥ ॥
श्रीकृष्ण उ॥ उत्तमा वासिते पक्षे तु पूजयेत् ईश्वरं॥ हरिप्रियाव सहितं। तिलपुष्पैश्च पांडवः। २। महाफलं
दद्यं नैवेद्यं गुडसर्पिषि। भूमिदानं च विप्राय विधिवत् कथिता मया। ३। एतानि वाक्यानि संपूर्णे एकादशी वि

पयानि त्रिस्पृशा द्वि विधा यथा। रजस्वलस्पसंगदूषिते। तथा दशमी संयुक्तं मद्दिनं वैष्णवं नृणां। उपोषणे दिने यु

क्तं यथा दैनयद्यान्नवेत्॥५॥ यथा द्रोरुणवे... पां दिने नान्ये नश्यते। तत्वायुत्तरा तं हंति मत्प्रसादेन लभ्यते॥ द

मत्प्रसादविज्ञानानां त्रिस्पृशा जातिजा फवी। एकादशी द्वादशी चरात्रिशेषे त्रयोदशी। त्रिस्पृशा सतु विज्ञेया द

शमी संयुक्ता नहि। सर्वापराधयुक्तस्य ने व्रायश्चित्ते कृते नरा।८। दशमी वेधज दोषं न स्तमामि सुरापगे। विमुक्ति

रहितं स्प्राक्षं यथा विफलतां व्रजेत्॥ मद्दिनं दशमीयुक्तं तथा विफलतां व्रजेत्। युक्तं हा तम्ह लं ते नस्यविसमेत्त

णकृतं।१०। दशमी मिश्रितं येन कृतमेकादशीव्रतं। इति मत्वा न कर्तव्यं मद्दिनं दशमीयुतं॥११॥ जन्मकोटिश

तं पुण्यं स स्वर्गा द्यातिसत्त्वयं॥ पातनं स्वकुलं स्वर्गात्रियने रौरवादिति।१२। घउदेशी धयित्वा तु कर्तव्यं मम वा

सरं। वेधो पोष्या वेध द्दिताश्रवणादि षु संयुक्ता।१३। उपोष्या द्वादशी नन्दे नो पोष्यै कादशी मता। पद्मा द्वावि शेष

णां संदेस मुपस्थिते।१४। ममाज्ञया प्रकर्तव्या वैष्णवा द्वादशी सदा। मद्दिने तद्विज्ञानां याद्दशमी वेधवर्जितं॥१५

गंगोवाच॥ करिष्येहं जगन्नाथ त्रिस्पृशा वचसात्तव। सर्वपापविनिर्मुक्ता प्रसादात्तव माधव।१६ श्री माधव उवाच॥

स्वस्थानं गच्छ भद्रं ते न भीकार्या त्वया शुभे। तव देहे सुरसरित्पापं संचरिष्यति॥१७। स्नात्वा सरस्वती तोयेत्र

चं यित्वा तु माधवं। सा गंगा वचसा तस्य गता स्वाश्रमनुत्तमं।१८। वेदव्यास उवाच। विधानं श्रृ दिमेव्रतान

मुनेयेन करोम्यहं। प्रसादयामि देवेशं परमानंददायिनं।१९। सनत्कुमार उ॥ दामोदरो हेममयो कार्यो विभवसारतः॥
पात्रं ताम्रमयं कार्यं तदुक्तैश्च प्रसरितं।२०। सजलं तु घटं सूत्रं पंचरत्नसमन्वितं। वेष्टितं पुष्पमालाभिः कुंकुमागरु-
संचितं।२१। स्नापयेद्दामोदरं पश्चात्तत्स्नापयित्वा विलेप्य च। परिधानं ततः कार्यं वस्त्रयुग्मेन काञ्चिजः।२२। मंत्रैस्तु
पूजनं कार्यं गुरुणा समुदारितैः। पुष्पैः कालोद्भवैः शुभ्रैः तुलसीदलकोमलैः।२३। छत्रं वै वैणवं दद्या पादुके चो-
पशोभिते। नैवेद्यं निमनोज्ञानि फलानि सुबहून्यपि।२४। उपवीतं तु दातव्यं सोत्तरीयं नवं दृढं। वैणवं दापयेद्दंडं
द्विजाय विष्णुरूपिणे।२५। दामोदराय पादौ तु जानुनी माधवाय च। गुह्यं कामपतये कटिं वामनमूर्तये।२६।
रुद्रयं ज्ञानगम्याय कंठं श्रीकंठसंगिने। सहस्रबाहवे बाहूंच हृषीयोगनायकः। ललाटमुरुगायेति सहस्र-
शिरसे नमः॥ स्वेन नाम्नायुधादीनि सर्वांगं चारुरूपिणे।२७। संपूज्य विधिवद्भक्त्या दद्यादर्घ्यं विधानतः। सूत्रेण
नालिकेरेणार्घ्योपरि स्थितेन हि। सूत्रेण वेष्टिते नैव पाणिभ्यां पुरतः स्थितः। नमो हरसि पापानि सत्यं च द्विजा-
र्दनः।३०। दुःस्वप्नं दुर्निमित्तं च मनसा दुर्विचिंतितं। नरकस्य भयं दुर्गतिसंभवं।३१। सज हित्वं महारवणे दि-
कं परलोकिकं॥ ते नमस्ते नमो रत्नाष्ट ह्राणार्घ्यं जनार्दनः।३२। सद्भक्तिं मम वास्तु दामोदरस्तवोपरि। धूपं दीपं
च नैवेद्यं कुर्यान्निराजनं ततः।३३। ततः शिरापरिभ्रमे। भ्रामयेति निराजनं॥ पूजयित्वा विधानेन पूजयेत्
स्वगुरुं ततः।३४। दद्याद्वस्त्राणि शुभ्राणि सोष्णीषं कंचुकं नवं। उपानहौ च छत्रं च कुंडिकां च कमंडलुं।३५

नयदेव

५९

भोजनं चैव तांबूलं सप्तधान्यसदक्षिणं। गुरुं संपूज्य देवेशं कुर्याज्जा रणं हरे।३५। गीतनृत्यसमायुक्तं कथाशास्त्र
समन्वितं। निशांते देवदेवेशं दत्त्वाचार्ये विधानतः।३७। स्नानादिकक्रियाः कृत्वा भुंजीत ब्राह्मणैः सह। अनेन वि
धिना राजन् त्रिस्पृशा सम्नव व्रतं।। यः करोति कलौ भक्त्या शृणु वक्ष्यामि तत्फलं। गंगा चगाहने व्यास वाराणस्यां
उ यत्फलं।३९। मन्वंतरसहस्रैस्तु त्रिस्पृशा वासरेण तु। कृती द्वियमुनास्नाने वर्षाष्टयुगकोटिभिः।४०। तत्फलंस
मवाप्नोति त्रिस्पृशाव्रतकं नरः। सूर्यग्रहणे जं तेभ्यस्तु यत्फलं कुरुजांगले।४१। हेमभारसहस्रैस्तु यत्फलं त्रिस्पृशा
दिने।। पापकोटिसहस्राणि पापकोटिशतानि च।४२। एकेनैकोपवासेन दह्यते त्रिस्पृशाकृता।। त्रिस्पृशायाव्र
तं कृत्वा दुर्गतिं न प्रयच्छति। गतिं गच्छति विप्रर्षे हित्वा यमयानि च। त्रिस्पृशायास्तु माहात्म्यं शृणोति पठते तथा
४४।। समग्रं फलमाप्नोति व्रतोत्तं वचनात् हरेः। स्वयं कृष्णेन पृष्ठितपाराशर्य समाग्रतः।४५। मुक्तिप्रविष्णपति
न्यासऽरिखित्वायः प्रयच्छति। पुन्यैरवाप्यते व्यास मन्वंतरशतैरपि।४६। त्रिस्पृशा दुर्लभा व्यास द्वापरे हि पु
ण्यकर्मणि। न कुर्वंति व्रतमिदं तेषां जन्म निरर्थकं।। जीवितं सफलं तस्य ये कुर्वंति व्रतोत्तमं। श्रेतस्वंतेनस
विनाश्राद्धे विनासुतैः।४८।। कृता ये त्रिस्पृशा व्यास सम्यक् सा मेक कलौ युगे।। महापापप्रशमनं सर्वदारिद्र्यना
शनं।। अपुत्रा पुत्रिणः संतु अपुत्राः सत्यपौत्रिणः।। निर्धनाः सधनाः संतु [illegible] दुराशदाशतं।।५०।। ।।७।।

च

॥ ॥इति श्रीपद्मपुराणे श्रीकृष्णयुधिष्ठिरसंवादे त्रिस्पृशामाहात्म्यं नाम कार्त्तिके हष्यासमाप्ताः ।२७। ॥छ॥
युधिष्ठिर उवाच ॥ वासुदेव जगन्नाथ भुक्तिमुक्तिप्रदायक । त्वयोक्ता विविधा धर्माश्चतुर्वर्गफलप्रदाः ॥१॥ एतान्नि
विविधा नैव गंगाफलप्रदायिनी ॥ उक्तानि पुत्रपौत्रादि सर्वाणि सौख्यकराणि च ।२। सांप्रतं श्रोतुमिच्छामि लोके
नयफलप्रदं । व्रतानां उत्तमं किंचित् यन्मोक्षैकसाधितव्यया ।३। श्रीकृष्ण उवाच ॥ उन्मयेकादशी नाम यज्ञकोटिफ
लप्रदा ॥ गयाप्रयागकुरुक्षेत्रादि तीर्थानि सफलान्यपि । उन्मयाव्रतदाराजन्कलां नार्हन्ति षोडशीं ॥ यथा तूल
समूलं च वह्नस्तोऽपि पावकः ॥ एवं पापसमूहं च उन्मयेकादशी हरेत् ॥ अन्या एकादशी सर्वा भुक्तिमुक्तिफ
लप्रदा ।५। विशेषतस्तु उन्मयाकुलकोटिसमुद्धरेत् ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ गोविंद जगदानंद सर्वभूतदयापरः
उन्मयेकादशी नाम कथं कार्या महीतले ॥७॥ यस्माज्जाता वा उन्मयेत । वर्णते भक्तवत्सलः ॥ किं दानं पूजनं
कस्य कथं च नियमो भवेत् ॥८॥ कस्मिन्मासे दशम्यां तु विधिर्वा किं किमुद्भवः ॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ कार्त्तिके तु कृष्णपक्षे
च व्रतं या तु विशेषतः ।१०। दशम्यां तु उलेः पर्कं विषान्नं भनोदरं । द्वादश्यां च तदेवान्नं पारणे च विशिष्यते
एवं च चतुरो मासान् कार्या एकादशी विवा । फाल्गुने मासि राजेंद्र यवैर्दशमिभोजनं । पारणेपि यवाहारो ए
काशनरतः सदा ॥ एवं मासचतुष्कं च कार्यं एकादशीव्रतं ।१२। आषाढे घृतदुग्धादि दर्भादशमि साधनं ॥ घो

५०

ॐ
अ॰रा॰आ॰
१

श्रीगणेशायनमः अथेतिदिनांदिनशेषं १ यत्रचंडकंविपिनंमुनिमंडलमंडितं तत्रगछामहेत्वमाज्ञातुरत्ता
ज्ञंकर्तुं २३ मार्गद्रष्टामागदर्शयिताः लोकानुसारिणः लोकवदहंत्वंनादपतः ४ वारितःनिवर्त्तध्वमितिश्र

श्रीगणेशायनमः अथतत्रदिनंस्थित्वाप्रभातेरघुनंदनः स्नात्वामुनिंसमामंत्र्यप्रयाणा
योपचक्रमे १ मुनेगछामहेसर्वेमुनिमंडलमंडितं विपिनंदंडकंयत्रत्वंमाज्ञातुमिहार्ह
सि २ मार्गप्रदर्शनार्थायशिष्यानाज्ञप्तुमर्हसि श्रुत्वारामस्यवचनंप्रहस्यात्रिर्महायशाः ३
सर्वस्यमार्गद्रष्टात्वंतवकोमार्गदर्शकः तथापिदर्शयिष्यंतितवलोकानुसारिणः ४ इति
शिष्यान्समादिश्यस्वयंकिंचितमन्वगात् रामेणवारितःश्रीसाअत्रिःस्वभवनंययौ ५ क्रो
शमात्रंततोगत्वाददर्शमहतीनदीं अत्रेःशिष्यानुवाचेदंरामोराजीवलोचनः ६ नद्याःसं
तरणेकश्चिदुपायोविद्यतेनवा ऊचुस्तेविद्यतेनौः सुसुदृढारघुनंदन ७ तारयिष्यामहेयु
ष्मान्वयमेवक्षणादिह ततोनाविसमारोप्यसीतांराघवलक्ष्मणौ ८ क्षणात्संतारयामासु
र्नदींमुनिकुमारकाः रामाभिनंदिताःसर्वेजग्मुस्तेत्रेःस्याश्रमं ९ तावत्सविपिनंघोरंझिल्लीझंकार
नादितंनानामृगगणाकीर्णंसिंहव्याघ्रादिभीषणं १० श्री रा म स म र्प

राम

र्यितिः ५ ६ ७ ८ रामाभिनंदिताःरामेणनंदपूर्वकंगछतेतिदत्तानुमातयः ९ झिल्लीझंकारोझिल्लीशब्द १०

११ सहितेनयुवाभ्यां॰ प्रि लितेनगंतव्यमित्युक्तेति शेषः दधत् अदधमित्यर्थः १२ साहित्यप्रकारमेवाहाग्रेइति आत्मपरात्मनोर्जीवेश्वयोर्मध्यगा अत्र पत्नविषयत्वाभ्यांसंबद्धामायेवेत्यर्थः १३ दृष्टं अपशकुनैः सूचितंननुश

राक्षसैर्घोररूपैश्चसेवितंरोमहर्षणं प्रविश्यविपिनंघोरंरामोलक्ष्मणमब्रवीत् ११ इतःपरं प्रयत्नेनगंतव्यंसहितेनमे धनुर्गुणेनसंयोज्यशरानपिकरेदधत् १२ अग्रेयास्याम्यहंपश्चात्त्वमन्वेहिधनुर्द्धरः आवयोर्मध्यगासीतामायेवात्मपरात्मनोः १३ चक्षुश्चारयसर्वत्रदृष्टंरक्षोभयंमहत् विद्यतेदंडकारण्ये अश्रुतपूर्वमरिंदम १४ इत्येवंभाषमाणौतौजग्मतुःसार्द्धयोजनं तत्रैकापुष्करिण्यास्तेकल्हारकुमुदोत्पलैः १५ अंबुजैःसतलोदनशोभमानाव्यदृश्यत तत्समीपमथोगत्वापीत्वातत्सलिलंशुभं १६ ऊषुस्तेसलिलाभ्यासेक्षणंछायामुपाश्रिताः ततोददृशुरग्रेयंतंमहासत्त्वंभयानकं १७ करालदंष्ट्रावदनंभीषयंतंस्वगर्जितैः वामांसेन्यस्तशूलाग्रग्रथितानेकमानुषं १८ भक्षयंतंगजव्याघ्रमहिषंवनगोचरं आरोपितंध

टी.रामायण ४९

कुनादिसूचकोविश्वासस्तत्राहश्रुतपूर्वमितिदंडकारण्ये पूर्वं ऋषीणांमुखात् श्रुतंरक्षोभयंविद्यतेशकुनैश्चतन्निश्चितमित्यर्थः १४ कल्हारसौगंधिकादियुक्ताएकापुष्करणीतत्रास्ते १५ साशोभमानातैर्व्यदृश्यतेत्यर्थः १६ महासत्त्वंमहाशरीरंप्राणि १७ करालदंष्ट्रायुतंवदनंयस्यततं वामांसेवामस्कंधेन्यस्ताःशूलाग्रग्रथिताअनेकमानुषायेनततं गजव्याघ्रमहिषमितिसमाहारद्वंद्वः इत्यां आरोपितायस्मिन्ततं १८

उं०

श्रा०रा०श्रा०
२

आग्रेसंमुखदेशेवर्तमानोऽस्मदभिमुखमापातिभीरूणांभयमावहन्नित्यनेननास्माकंभयमितिध्वनितं २०
अचलइवरामःस्थितइत्यन्वयः २३ २२ वक्रप्रतिष्ठकवलेपमावित्यनेनसुकरवधत्वंध्वनइतिग्रालादुष्टाहिंस्रजी

पश्चाभ्रातर्महाकायोराक्षसोयमुपागतः आयात्यभिमुखंमोग्रेभीरूणांभयमावहन् २० स
जीवसधनुस्तिष्ठमाभैर्जनकनंदिनि इत्युक्तावाणमादायस्थिरोरामइवाचलः २१ सुतुदृष्ट्वा
रमानाथंलक्ष्मणंजानकींतदा अट्टहासंततःकृत्वाभीषयन्निदमब्रवीत् २२ कौजवांचापतूणी
रजटावल्कलधारिणौ मुनिवेषधरौवालौस्त्रीसहायौसुदुर्मदौ २३ सुंदरौवत्तमेवक्रप्रविष्टक
मलोपमौ किमर्थमागतौघोरंवनंव्यालनिषेवितं २४ श्रुत्वारक्षोवचोरामःस्मयमानउवाच
तं अहंरामस्वयंभ्रातालक्ष्मणोममसंमतः २५ एषासीताममप्राणहृद्भावयमागता पितृ
वाक्यंपुरस्कृत्यशिक्षणार्थंभवादृशां २६ श्रुत्वातद्रामवचनंमट्टहासमथाकरोत् व्यादायवक्त्रं
वाहुभ्यामुल्लमादायसत्वरः २७ मांनजानासिरामत्वंविराधोविश्रुतं मत्त्यान्मुनयःसर्वेवि
स्मावमितोगताः २८ इत्युक्त्वाराक्षसःसीतामादातुमभिदुद्रुवे ३० रामश्चिच्छेदतद्वाहूशरेण
प्रहसन्निव ततःक्रोधपरीतात्माव्यादायविकटंमुखं ३१ राममभ्यद्रवद्रामश्चिच्छेदपरि
धावतः पदद्वयंविराधस्यतदद्भुतमिवाभवत् ३२ ततःसर्पइवाद्रूपेनग्रसितुंराममापतत्
ततोर्धचन्द्राकारेणनास्यमहच्छिरः ३३

मरिजीवितमिच्छामि निर्यास्यामि ततो
पुरुषौ पद्मपत्राक्षौ

रामः

वाः २४ २५ २६ २७ २८ जीवितुमिच्छास्तिपुवयोरितिशेषः शीघ्रंपलायतंनचेद्भक्षयामीत्यन्वयः २९ ३० ३१ ३२

२

रुधिरौघेणसहतच्छिरौघेणसहतच्छिरोभूतलेपातेसन्वयः ३४ ३५ विराधकायान्निःसृतइतिशेषःविमलांबरंनि
र्मलवस्त्रंतेनाचृतःचामीकरंसुवर्णं ३६ भवप्रवाहस्यसंसारप्रवाहस्योपरमोनाशोयस्मात्तंघृणायाःदयायाःआकर

चिच्छेदरुधिरौघेणपतातधरणीतले ततःसीतासमालिंग्यप्रशशंसरघूत्तमं ३४ ततोदुंदुभयो
नेदुर्दिविदेवगणेरिताः ननृतुश्चाप्सरोहृष्टाजगुर्गंधर्वकिंनराः ३५ विराधकायादतिसुंदराकृ
तिर्विभ्राजमानोविमलांबरावृतः प्रतप्तचामीकरचारुभूषणोव्यदृश्यताग्रेगगनेरविर्यथा ३६
प्रणम्यरामंप्रणतार्तिहारिणंभवप्रवाहोपरमंघृणाकरं प्रणम्यभूयःप्रणनामदंडवत्प्रपन्न
सर्वार्तिहरंप्रसन्नधीः ३७ विराधउवाच श्रीरामराजीवदलायताक्षविद्याधरोहंविमलप्रका
शः दुर्वाससाकारणकोपमूर्तिनाशप्तःपुरासोद्यविमोचितस्त्वया ३८ कथामृतंपातुकरद्वयंते
पादारविंदार्चनमेवकुर्यात् शिरश्चतेपादयुगप्रणामंकरोतुनित्यंभवदीयमेव ४० + इतःपरं
त्वच्चरणारविंदयोःस्मृतिःसदामेस्तुभवोपशांतये त्वन्नामसंकीर्तनमेववाणीकरोतुमेकर्णपु
टत्वदीयं ३९

णकोपमूर्तिनानिनिमित्तकोपवन्मूर्तिना: ३८ मेकर्णपुटंत्वदीयंकथामृतंपातुइत्यन्वयःपिवत्वित्यर्थःसादरंश्रणोत्वि
त्यर्थः पिवादेशाभावश्चार्षः ३९ एवंमदंगजातंसर्वंभवदीयमेवास्तुभवत्सेवास्त्वित्यर्थः ४० श्री रा म ७२

आत्मनिस्वरूपेआरमंतेतस्मैसर्वदातदनुसंधानवतेइत्यर्थः ४१ इत्यंतीप्रार्थितमायेसादि ४२ ४३ अशेषामा
यादोषरूपालोकेगुणास्तैस्तैर्नलोकप्रसिद्धास्त्वयामद्दर्शनाजिताः अथत्वंज्ञानवतांवरोभूत्वामुक्तोभविष्यसीति

नमस्तुभ्यंभगवतेविभुद्धज्ञानमूर्तये आत्मारामायरामायसीतारामायवेधसे ४१ प्रप
न्नंपाहिमांरामयास्यामित्वदनुज्ञया देवलोकंरघुश्रेष्ठमायामांमावृणोतुते ४२ इतिवि
ज्ञापितस्तेनप्रसन्नोरघुनंदनः ददौवरंतदाप्रीतोविधायमहामतिः ४३ गच्छविद्या
धराशेषमायादोषगुणाजिताः त्वयामद्दर्शनात्सद्योमुक्तोज्ञानवतांवरः ४४ मद्भक्ति
र्दुर्लभालोकेजाताचेन्मुक्तिदायतः अतस्त्वंभक्तिसंपन्नःपरंयाहिममाज्ञया ४५ रामेणर
क्षोनिधनंसुघोरंशापाद्विमुक्तिंवरदानमेवं विद्याधरत्वंपुनरेवलब्धंरामंगृणन्नेतिनिरा
खिलार्थान् ४६ इतिश्रीआरण्यकांडेप्रथमसर्गः १ विराधस्वगतेरामोलक्ष्मणेन
चसीतया जगामशरभंगस्यवनंसर्वसुखावहं १ शरभंगस्ततोदृष्ट्वारामंसौमित्रिणास
ह आयांतंसीतयासार्द्धंसंभ्रमादुत्थितःसुधी २

शेष ४४ परंमाक्षंयाहिप्राप्नुहि ४५ रामेणरक्षोनिधनंकृतंतेननिधनेनतस्यरक्षसः शापाद्विमुक्तिःकृता
तस्मैवंवरदानचकृतंयतस्तेनपुनरेवविद्याधरत्वंलब्धंअतोरामंगृणन्नराखिलार्थान्नेतिप्राप्नोति ४६ इतिटीकाप्र

आयांतं आगतं आगतं अभिगम्य: संमुखगमनपूर्वकं तमानीय उपवेशयत् अउभाव आर्षः ३ आसंस्थितः तप सेतपः कर्तुं कृतनिश्चयः ४ तवदर्शनाकांक्षाऽइहैवासमितिपूर्वेणान्वयः यतः त्वंयमेश्वरः मोक्षदः ५ विरक्तः सन्

अभिगम्यसुमंपूज्यविष्टरेषूपवेशयत् आतिथ्यमकरोत्तेषांकंदमूलफलादिभिः ३ श्री साहशरभंगोपिरामंभक्तपरायणं बहुकालमिहैवासंतपसे कृत निश्चयः ४ तवसंदर्श नाकांक्षीरामत्वपरमेश्वर अद्यमत्तपसासिद्धं यत्पुण्यंबहुविधंते तत्सर्वंतवदास्यामि ततोमुक्तिं व्रजाम्यहे ५ समर्प्यरामस्यमहत्सुपुण्यफलंविरक्तःशरभंगयोगी चितिंस मारोहयदग्रमेयंरामंससीतंसहसाप्रणम्य ६ ध्यायन्नुचिरंराममशेषहृत्स्थंदूर्वादल श्यामलमंबुजाक्षं चीरांबरंस्निग्धजटाकलापंसीतासहायंसहलक्ष्मणंतं ७ को वादयालुःस्मृतकामधेनुरन्योजगत्यांरघुनायकाद्धौ स्मृतोमयानित्यमनन्यभाजा लामृतिमस्वयमेवयातः ८ पश्यत्विदानींदेवेशोरामोदाशरथिःप्रभुः दग्ध्वास्वदे

शोभनंपुण्यं हिंसारहितत्वात्तपस्तत्फलंरामस्यसमर्प्यदत्वासरुसातत्क्षणमेवचितिंसमारोहयत्समारूढ तत्वतप्रेषणाणिच ६ अशेषहृत्स्थसर्वेतर्यामिणं सहलक्ष्मणंसमस्तलेपिवापसर्जनसमितिसादशाभावः ७ स्मृतकामधेनुःस्मृतःसन्कामधेनुस्ततुल्यासर्वमनोरथपूरकत्वात् यतः आगमनः ८ ब्रह्मलोकं उपासकत्वान्मोक्षदा

टीका ८ श्रीरामः

उँ०
अ॰रा॰आ॰
४

१० पुरतः स्थितं दृष्ट्वा तादृशमेव हृदये ध्यातवांश्च ११ लोकपतेः कार्यं ब्रह्मणः हिरण्यगर्भस्य शरभंग निवेशनं तदाश्र
ममाजग्मुरित्यन्वयः १२ भूमौ दंडवत्पतिताः प्रणेमुः १३ १४ लक्ष्मणं शेषं शंसामि इत्यन्वयः १५ अतः भूमिदुःखहरणार्थ

अयोध्याधिपतिर्मेस्तु हृदये राघवः सदा । यद्वामांके स्थिता सीता मेघस्येव तडिल्लता १० इति
रामं चिरं ध्यात्वा दृष्ट्वा च पुरतः स्थित प्रज्वाल्य सहसा वह्निं दग्ध्वा पंचात्मकं वपुः ११ दिव्यदेहध
रः साक्षाद्ययौ लोकं तपः परं ततो मुनिगणाः सर्वे दंडकारण्यवासिनः आजग्मू राघवं द्रष्टुं शरभंग
निवेशनं १२ दृष्ट्वा मुनिसमूहं तं जानकीरामलक्ष्मणाः प्रणेमुः सहसा भूमौ मायामानुषरूपिणः
१३ आशीर्भिरभिनंद्याथ रामं सर्वहृदिस्थितं ऊचुः प्रांजलयः सर्वे धनुर्बाणधरं हरिं १४ भूमेर्भा
रावताराय जातोसि ब्रह्मणार्थितः जानीमस्त्वां हरिं लक्ष्मीं जानकीं लक्ष्मणं तथा १५ शेषांशं शंख
चक्रे द्वे भरतं सानुजं तथा अतस्त्वां दारुणीं त्वं दुःखमोक्तुमिहार्हसि १६ आगच्छ यामो मुनिसे
विर्वाणि रघूत्तमक्रमात् द्रष्टुं सुमित्रासुतजानकीभ्यां तदा दयासा सुदृढा भविष्यति १७ इति विज्ञा
पितो रामः कृतांजलिपुटैर्विभुः जगाम मुनिभिः सार्द्धं द्रष्टुं मुनिवनानि सः १८ श्री राम

राम॰

मवतीर्णत्वात् आदौ दारादिवधेनास्मद्दुःखं मोक्तुमर्हसि १६ सुमित्रा सुमित्रासुतजानकीभ्यां सह वनानि द्रष्टुमागच्छ
तदातद्दर्शनसति १७ १८

अस्थिभूतानिअतिस्थुरूपाणि १९ २० समाधितसमाधिनाप्रमत्तानांतद्दर्शनेपलायनाद्यसमर्थानां अंतरायं
समाधिताः अप्रमत्तानाहीनानांसत्तसमाधीनामित्यर्थः अपायत्वंसमाधिसागरूपंसमाधोहिभगवदेकरूपत्वाद्
दर्शनितत्रपतितान्यनेकानिशिरांसिसः अस्थीभूतानिसर्वत्ररामोवनमब्रवीत् ॥ १९ ॥ रा
अस्थीनिकेषामेतानिकिमर्थंपतितानिवै तमचुर्मुनयोरामऋषीणांमस्तकाणिहि २०
राक्षसैर्भक्षितानीशप्रमत्तानांसमाधितः अपायत्वंमुनीनांतेपश्यंतोनुचरंतिहि २१
श्रुत्वावाक्यंमुनीनांसभयदैन्यसमन्वितं प्रतिज्ञामकरोद्रामोवधायाशेषरक्षसां २२ पू
ज्यमानःसदातत्रमुनिभिर्वनवासिभिः जानक्यासहितोरामोलक्ष्मणेनसमन्वितः २३
उवासकतिचित्रवर्षाणिरघुनंदनः एवंक्रमेणसंपश्यन्नृषीणामाश्रमान्विभुः २४
सुतीक्ष्णस्याश्रमंप्रागात्प्रख्यातमृषिसंकुलं सर्वर्तुगुणसंपन्नंसर्वकालसुखावहे २५
राममागतमाकर्ण्यसुतीक्ष्णःस्वयमागतः अगस्त्यशिष्योरामस्यमंत्रोपासनतत्परः
विधिवत्पूजयामासभक्त्युत्कंठितलोचनः २६ सुतीक्ष्णउवाच त्वन्मंत्र

कार्यस्वमनंतगुणाश्रमेयपमीताय
तदिच्छिविदिर्मिममाशिमांति

क्षांसिनास्कंदंतीतिभावः २४ सर्वैर्ऋतुगुणैःसंपन्नत्वादेवसर्वकालेसुखजनकं २५ भक्त्याप्रेम्णाउत्कंठितेराम
स्यपुनःपुनर्दर्शनेछावतीलोचनेयस्यसः २६ हेभिरामपरमसुंदररामत्वंमंत्रजापीअहंसततंतवदासोभूयामि

ॐ॰

अ॰रा॰अ॰

५

अप्रमेयदेवाकालापरच्छेद्यशिवब्रह्मसमाश्रितचरणसंसारसमुद्रतरणे अमलपोतरूपौ पादौ यस्य तच्चरणा
श्रितानां संसारोत्तरणमकिंचित्कर एवेति भावः २७ सर्वजगतामगोचरोपि त्वं मलमूत्रादिपुद्गलपिंडः शरीरं तत्र यो
मोहः अहंगौर इत्याद्यहंतावधिस्तद्रूपपाशेनानुबद्धं चित्तं यस्य तं मां अघत्वन्मायया सुतकलत्रगृहरूपांधकूपे निमग्नं निरी

संसारसिंधुतरणीमलपोतपातस्त्वामाभिरामसततं तव दासदासः २७ मामघस
र्वजगतामविगोचरस्त्वं त्वन्मायया सुतकलत्रगृहांधकूपे मग्नं निरीक्ष्य मलपुद्ग
लपिंडमोहपाशानुबद्धहृदयं स्वयमागतोसि २८ त्वं सर्वभूतहृदयेषु कृतालयो
पि त्वन्मंत्रजाप्यविमुखेषु तनोषि मायां त्वन्मंत्रसाधनपरेष्वपया
ति माया सेवानुरूपफलदोसि यथा महीपः २९ विश्वस्य सृष्टिलयसंस्थितिहेतुर
कस्त्वन्मायया त्रिगुणया विधिरीशविष्णू भासीस मोहितधियो विविधाकृतिस्त्वं
यद्वद्रविः सलिलपात्रगतो ह्यनेकः ३० प्रत्यक्षतो ह्यभवतश्चरणारविंदं पाद्यपामिरा तमसः
परतः स्थितस्य दृग्रूपतः रूपतस्त्वमसतामविगोचरोपि त्वन्मंत्रपूतहृदयेषु सदा प्रसन्नः ३१

क्ष्य स्वयमागतोसीत्याश्चर्यं ते करुणावत्त्वमित्याशयः २८ जाप्यं जपस्तद्विमुखेषु यथा महीमो राजा सेवानुरूपफलदस्तथा त्वमसी
त्यर्थः २९ विश्वसृष्ट्यादिहेतुस्त्वमेक एव त्रिगुणया मायया विभक्तया त्वमेव विधिरिति द्रुशः शिव इति विष्णुरिति भासीत्यन्वयः
विविधाकृतिस्त्वं ननु तद्ध्यानादौ प्रसिद्धमेव तत्त्वात्तथात्वं तच्च दृष्टमेतत्कत्वं तत्त्वमिथ्यैवेत्याह यद्वदिति ३० तमसः परतः तद्भिन्नं शुद्धसत्व
प्रधानं चित्तं स्थितं स्थितस्येत्यर्थः दृग्रूपतः दृग्रूपस्य दृष्टिरित्यर्थः सर्वविभक्तिकस्तसिः प्रसन्नः दृगविषयो भवसीति शेषः ३१

राम॰

५

अरूपिणः अरूपस्यापि छद्मरूपस्य इति मायाविडंबनेन मायाव्यवहारेण स्तुतं स्पष्टमन्यत ३२ नियतसेवितेति नियमेन सेविते सर्वथः मन्भाग धेयं मदृष्टस्य रथ्य शरीर मितियावत् अनेन निशशरीराणां पराह स्पष्टं मात्रजन्यत्वसूचितं ३३ जानेत्वत्र

पश्यामि राम तव रूपमरूपिमायाविडंबनकृतं सुमनुष्यवेषं कंदर्पकोटिसुभगं कमनीयचापबा णं दयार्द्रहृदयं स्मितचारुवक्रं ३२ सीतासमेतमजिनांवरमप्रधृष्यं सौमित्रिणा नियतसेवि तपादपद्मं नीलोत्पलद्युतिमनंतगुणं प्रशांतं मद्भागधेयमनिशं प्रणमामि रामं ३३ जाने तु राम तव रूपमशेषदेशकालाद्युपाधिरहितं घनचित्प्रकाशं प्रत्यक्षतोद्य ममगोचरमे तद्रूपं विभातु हृदये न परं विकांक्षे ३४ इत्येवं स्तुवतस्तस्य रामः सस्मितमब्रवीत् मु ने जानामि ते चित्तं निर्मलं मदुपासनात् ३५ अतोहमागतो द्रष्टुं मदृते नान्यसाधनं मन्मंत्रोपासका लोके मामेव शरणंगताः ३६ निरपेक्षा नान्यगतास्तेषां दृश्योहमन्व हं स्तोत्रमेतत्पठेद्यस्तु त्वत्कृतं मत्प्रियं सदा ३७ श्री राम समर्थ

न्येया गिनइति शेषः देशोसा दिदेश कालाद्यपरिछिन्नमित्यर्थः घनेति चैतन्यमात्ररूपमित्यर्थः प्रत्यक्षतइति म मतु परिदृश्यमानेंत्रैव प्रीतिर्नतु परेवाङ्मनसागोचरेइत्यर्थः ३४ ३५ मदृते मद्भक्तिं विनेत्यर्थः नान्यसाधनेनान्यत्साध

ॐ·
अ·रा·श्री·

६

तत्तमेमप्यसद्भक्तिर्भवेत् ३८ ३९ चिराद्दृष्टोमयाप्रीतिशेषः ४० अगस्त्यसंभाषणेलोलमनुत्कंठेछावन्मानसंयस्य
इत्यर्थः ४१ इतिश्रीआरण्यकांडेद्वितीयःसर्गः २ अथेतिअगस्त्यानुजोऽग्निजिह्वनामाऋषिः १ अगस्त्यमंडलेतदाश्र

सद्भक्तिर्मेभवेतस्यज्ञानंचविमलंभवेत् त्वंममोपानादेवविमुक्तोसीहसर्वतः ३८ देहांतेम
मसायुज्यंलब्धासेनात्रसंशयः गुरुंतेद्रष्टुमिछामिह्यगस्त्यंमुनिनायकं किंचित्कालंतत्र
वस्तुंमानोमेत्वरयत्फलं ३९ सुतीक्ष्णोपितथेत्याहश्वोगमिष्यसिराघव अहमप्याग
च्छामिचिराद्दृष्टोमहामुनिः ४० अथप्रभातेमुनिनासमेतोरामःससीतःसहलक्ष्मणेन
अगस्त्यसंभाषणलोलमानसःत्वग्निरगस्त्यानुजमंदिरंययौ ४१ इतिश्रीआरण्यकांडेद्वि
तीयःसर्गः २ अथरामःसुतीक्ष्णेनजानक्यालक्ष्मणेनच अगस्त्यानुजस्थानंमध्याह्नेस
मपद्यत १ सर्वर्तुफलपुष्पाढ्यंनानामृगगणैर्युतं पक्षिसंघैश्वविविधैर्नादितंनंदनोपमं
डलं २ तत्रसंपूजितःसम्यक्भुक्त्वामूलफलादिकं परेद्युःप्रातरुत्थायजगामागस्त्यमंडलं

वर्षिभिः

२ ब्रह्मर्षिभिर्देवसेवितंमुनिमंदिरैः सर्वतोलंकृतंसाक्षाद्ब्रह्मलोकमिवापरं ४ बहिरेवा
श्रमस्याथस्थित्वारामोब्रवीन्मुनिं सुतीक्ष्णगच्छत्वंशीघ्रमागतंमांनिवेदय ५ श्री ५

राम·

मं २ ३ देवर्षिभिरितिछेदे भंगआर्षः मुनिमंदिरैःसर्वतोलंकृतमित्यन्वयः ४ ४ ५ ६ ६

६

व्याख्यातोराममंत्रार्थोयेन तेनत्रपष्योमुनेःसमीपमितिशेषः ७ ८ कांक्षमाणस्तमेवेसनुकर्षः ८ १० ११ सीतये

अगस्त्यमुनिवर्यायसीतयालक्ष्मणेनच महाप्रसादइत्युक्त्वासुतीक्ष्णप्रययौगुरोः ५
आश्रमंत्वरयातत्रऋषिसंघसमावृतं उपविष्टंराममंत्रैर्विशेषेणसमायुतं ६ व्याख्यांतंरा
ममंत्रार्थंशिष्येभ्यश्चातिभक्तितः दृष्ट्वागस्त्यंमुनिश्रेष्ठंसुतीक्ष्णप्रययौमुनिः ७ दंडवत्प्र
णिपत्याहविनयावनतःसुधीः रामोदाशरथिर्ब्रह्मन्सीतयालक्ष्मणेनच आगतोदर्शना
र्थंतेवहिस्तिष्ठतिसांजलिः ८ अगस्त्यउवाच शीघ्रमानयभद्रंतेरामंममहृदिस्थितं तमे
वध्यायमानोहंकांक्षमाणोत्रसंस्थितः ९ इत्युक्त्वास्वयमुत्थायमुनिभिःसहितोद्रुतं अभ्य
यात्परयाभक्त्याआगत्वाराममथाब्रवीत् १० आगच्छरामभद्रंतेदिष्ट्यातेद्यसमागमः प्रिया
तिथिर्ममप्राप्तोसयद्यमेसफलंदिनं ११ रामोपिमुनिमायांतंदृष्ट्वाहर्षसमाकुलः सी
तयालक्ष्मणेनापिदंडवत्पतितोभुवि १२ द्रुतमुत्थाप्यमुनिराट्रामंमालिंग्यभक्तितः
तद्गात्रस्पर्शजाल्हादस्त्रवन्नेत्रजलाकुलः १३ गृहीत्वाकरमेनकरेणरघुनंदनं जगा

सांदेःसहेतिशेषः १२ तद्गात्रस्पर्शजाल्हादेनस्त्रवत्यन्नेत्रजलंतेनाकुलः १३ रघुनंदनेरघुनंदनस्येसमर्थः १४

वमेभोज्यैर्भोज्यपिवेसन्वयः १५ १७ हेरामतवदर्शनाक्षीतपश्चरन्तदादितत्कालमारभ्यवसामीसन्वयः १८
अथभगवत्स्वरूपंशिष्यान्बोधयितुमन्यथात्वशंकावारणाभगवदग्रएवाहसृष्टेःप्रागितित्वमेवासीःतिर्विकल्पःवि
कल्पस्वरूपसकलप्रपंचहीनःतत्रहेतुरनुपाधिकइति उपाध्यसंबद्धइसर्थः नतुकिंसर्वथोपाधिर्नास्तिचेतिनत्वा

गृहीत्वाकरमेकेनकरेणरघुनंदनं जगामस्वाश्रमंहृष्टोमनसामुनिपुंगवाः १४ सुखोपविष्टं
संपूज्यपूजयाबहुविस्तरं भोजपित्वायथान्यायंभोज्यैर्वन्यैरनेकधा १५ सुखोपविष्टमेकां
तेरामंशशिनिभाननं कृतांजलिरुवाचेदमगस्त्योभगवानृषिः १६ त्वदागमनमेवाहंप्र
तीक्षन्समवस्थितः यदाक्षीरसमुद्रांते ब्रह्मणाप्रार्थितःपुरा १७ भूमेर्भारापनुत्त्यर्थंराव
णस्यवधायच तदादित्वद्दर्शनाकांक्षीतवराममपश्चरन् वसामिमुनिभिःसार्द्धंत्वामे
वपरिचिंतयत् १८ सृष्टेःप्रागेकएवासीर्निर्विकल्पोनुपाधिकः त्वदाश्रयात्वद्विषयामा
यातेशक्तिरुच्यते १९ त्वामेवनिर्गुणंशक्तिरावरणोतियदातदा अव्याकृतमितिप्राहु
र्वैदांतपरिनिष्ठिताः २०

हत्वदितिअस्येवसापरंतुस्वकल्पितत्वत्संबंधहीनाःतत्त्वमनुपाधिकइसाशयः १९ अथसृष्टिमुपक्रमतेत्वा
मितित्वांनिर्गुणमेवसंतंयदासाशक्तिःस्वकल्पितसंबंधेनत्वामावरणोतित्वत्संबद्धमात्मानंमनुतेनतुकदावि
दपित्वंतत्संबद्धमात्मानंमनुषेतोनिर्गुणमेव
सक्ततदातांमायामयावृतमिसाहुः २०

तस्यास्तदवस्थायां नामांतराण्याह मूलप्रकृतिरिसादि तदुक्तं ववेिलेन मूलप्रकृतिरविकृतिरित्यादिना २१ सा त्वसंवद्ध
मात्मानं मन्वाना अत एव त्वया संक्षोभ्यमाना संक्षोभ्यत्वात्तत्कल्पितसंबंध एव बोध्यं महत्त्वमिति स विकारः प्रधानात्तु महत्
तत्त्वमजायत महानिति यतः ख्यातिर्लोकानां ज्ञायते सदेति स्मृतेः निम्नयोस्यासाधारणी वृत्तिः एतदभिमानिनि हिरण्यग
र्भेपि महानिति शब्दः सर्वेषां स्वबुद्धिरूपाः प्रतिनियतोपाधयस्त्वासैव महत्त्वस्यांशाः अस्यानेक बुद्धिमंडलरूपत्वादिवा

मूलप्रकृतिरित्येके प्राहुर्मायेति केचन अविद्या संसृतिर्बंध इत्यादि बहुधाख्यते २१ त्वया संक्षोभ
माणायाम्महत्तत्त्वं प्रसूयते महत्तत्त्वादहंकारः त्वया संचोदितादभूत् २२ अहंकारो महत्तत्त्वसंवृतस्त्रि
विधोभवत् सात्विको राजसश्चैति भण्यते २३

धं त्वया संचोदितात्प्रेरितान्महतत्त्वादहंकारोभूत् स चाहं ममेसभिमानवृत्तिकमंतःकरणद्रव्यं अहंकारोभिमान
श्च कर्त्रमिताच सस्मृत इति कौर्मोक्तेः अभिनोभिमानवृत्तिक इत्यर्थः २२ महत्तत्त्वसंवृतस्तदुपादानकत्वात् यथा घ
टो मृदासत्वाद्युपाधिवत्केन त्रैविध्यं मूलप्रकृतेस्त्रिगुणत्वेन तत्कार्य महत्त्वस्य त्रिगुणत्वे सात्विको राजसश्चैवतामसश्च
त्रिधा महानिति स्मृतेः तत्कार्यत्वाच्चाहंकारस्य त्रैविध्यं एवमग्रेपि बोध्यं २३

८

सूक्ष्मतन्मात्राणि शब्दस्पर्शरूपरसगंधतन्मात्राणि अतः सूक्ष्मतन्मात्रेभ्यः स्थूलानि भूतानि तत्र शब्दतन्मात्रादाकाशः स्पर्शतन्मात्रात्सर्वसहिताद्वायुः ताभ्यां सहिताद्रूपतन्मात्रात्तेजः तैः सहिताद्रसतन्मात्राज्जलं एतैः सहिताद्गंधतन्मात्रात्पृथिवी सा चैवं समुद्भूतसांख्यसूत्रवृत्तौ विस्तरः तदेवाह क्रमोत्तरगुणानि तिक्रमेणाधिकगुणानि आकाशं शब्दमात्रगुणं वायुः शब्दस्पर्शगुणः तेजः शब्दस्पर्शरूपगुणं जलं शब्दस्पर्शरूपरसगुणं भूः शब्दस्पर्शरूपरसगंधगुणेति २४ राजसादहंकारादिंद्रियाणि राजसादहंकारोपादानकानीत्यर्थः तानि च वाक्पाणिपादपायूपस्थरूपाणि कर्मेंद्रिया

तामसात्सूक्ष्मतन्मात्राण्यासन्भूतान्यतःपरं स्थूलानि क्रमशो राम क्रमोत्तरगुणानि हि
२४ राजसानींद्रियाण्येव सात्विका देवता मनः तेभ्योऽभवत्सूत्ररूपं लिंगं सर्वगतं महत् २५

णि राजसादहंकारोपादानकानीत्यर्थः तानि च वाक्पाणिपादपायूपस्थरूपाणि कर्मेंद्रियाणि पंच चक्षुःश्रोत्रत्वग्रसनघ्राणात्मकानि पंच ज्ञानेंद्रियाणि पंचैते सवदश्राव्वचनादानविहरणानंदोत्सर्गाख्यकर्मेंद्रियाणां वृत्तयः ज्ञानेंद्रियाणां च सविकल्पकनिर्विकल्पकेति विकल्पकोभयरूपज्ञानरूपा वृत्तिः तत्र निर्विकल्पकं किंचिदिदमिति ज्ञानं देवता मनश्च सात्विकाः सात्विकाहंकारोपादानात्यर्थः देवता इंद्रियदेवताः ताश्च चक्षुषो रविः श्रोत्रस्य दिक् त्वचो वायुः रसनस्य वरुणः घ्राणस्याश्विनौ वाचोऽग्निः पादयोरुपेंद्रः पादयोर्मित्रः उपस्थस्य ब्रह्मेति मनः इंद्रियमपि आंतरत्वात्स्थेयुक्तं सूत्ररूपं प्राणादिक्रियाशक्तिः प्राणादेरेव सत्वं तत्त्वव्यवहारात् तदात्मकं हिरण्यगर्भरूपं लिंगं सर्वकार्यव्यापकत्वात् सर्वसूक्ष्मसमष्टिरूपमभवदिति

घ्राण

८

ततो विराट्स्थूलसमष्टिरयं तदाह स्थूलात्मुतकदेवादिति इदमिंद्रियादरणुपलक्षणं तस्माद्देवविराजः पुरुषात्सर्वस्थावरजंग
ममभिव्यक्तमित्यर्थः २६ तत्र जंगममाह स्वेस्पादि काल कर्मक्रमेश्रेणयथा हेमंते व्रीहयो वसंते यवादि कर्मक्रमेण कालसह
कृतेन तिर्यङ्मनुष्यदेवत्वप्राप्तिः उपाधिभेदेन व्रत्यादिरूपोपि त्वमेवेत्याह रजोगुणानस्तद्रूपोपाये ः तत्र ततः सर्वकारणं सर्वस्यज

ततो विराट्समुत्पन्नः स्थूलात्मुतकदेवकान् विराजः पुरुषात्सर्वजगत्स्थावरजंगमं २६ देवतिर्यङ्म
नुष्याख्यकालकर्मक्रमेणतु त्वंरजोगुणतोब्रह्माजगतःसर्वकारणं २७ सत्वाद्विष्णुस्त्वमेवास्यपाल
कःसत्भिःस्मृत्यते लये रुद्रस्त्वमेवास्य त्वन्मायागुणभेदतः २८ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्याख्यावृत्तयोबुद्धि
जागुणे तासांविलक्षणोरामस्त्वंसाक्षीचिन्मयोव्ययः २९ सृष्टिलीलांयदाकर्तुमीहरघुनंदन
अंगीकरोषिमायांत्वंतदावैगुणवानिव ३० राममायाद्विधाभातिविद्याविद्येतितेसदा प्रवृत्ति
मार्गनिरत्ताविदांतार्थविचारकाः ३१

गतः कारणमित्यर्थः २७ अस्यलये नाशातिमित्तं त्वमेवरुद्रस्तमउपाधिकइत्यर्थः एवं त्वन्मायागुणभेदैःसत्वरजस्तमो
भिरेवतत्तस्त्राधान्येन वुधि जाग्रदाद्यावृत्तयइत्यर्थः त्वंत्वेतदवस्थात्रयरहितइत्याह तासामिति स्वप्नसुषुप्तोरभावातस्य
तिहृद्रि जाग्रदवस्थायावस्याथाप्यभावः २८ २९ सृष्टिलीलामित्युपलक्षणं स्थित्यादेरपि यदाग्राहसेइच्छसितदामाया
मंगीकरोषितत्कल्पितं ततस्तत्संबंधमन्यसेतदावस्तुतोगुणोपिगुणवानिवभासीतिशेषः ३० तवमायैवसंसारस्यमोक्ष
स्यचदातेसमर्थेत्याहरामेति विद्यातत्वज्ञानं अविद्यासंसारस्थूलकारणंतदुक्तं मार्कंडेयेन सा विद्यापरमामुक्तेहेतुभूतासनातः

गीतासारंचेदिहतुश्रमममममेति ३३

५

९

विद्यामायाः तत्वज्ञानप्रधानाः सत्सपि प्रारब्धकर्मतो विक्षेपे पुनः पुरस्तदनुसंधानवंत इत्यर्थः ३२ विद्याप्राप्तावसाधार
णं हेतुमाह लोक इति ३३ मुक्ता एव तेषां तत्वज्ञानस्यावस्यंभावित्वादिति भावः अतिरेकमप्याह तद्भक्तीति ३४ मद्भक्तिरे
व कथमिति चेत्तस्या अपि किंचिद्धेतुं कारणमस्तीत्याह किं रामेति इत्यस्याग्र इति शेषः स्वशिष्यविश्वासार्थं भगवदग्रतु

वद्भक्तिनिरता ये चैते वै विद्यामायाः स्मृताः अविद्यावशगा ये तु नित्यं संसारिणश्च ते ३२ विद्याभ्या
सरता ये तु नित्यमुक्तास्त एव हि लोके तद्भक्तिनिरतास्तन्मंत्रोपासकाश्च ये विद्या प्रादुर्भवेत्तेषां ने
तरेषां कदाचन ३३ अतस्त्वद्भक्तिसंपन्ना मुक्ता एव न संशयः त्वद्भक्त्यमृतहीनानां मोक्षः स्व
प्नेपि नो भवेत् ३४ किं राम बहुनोक्तेन सारं किंचिद्ब्रवीमि ते साधुसंगतिरेवात्र मोक्षहेतुरुदाहृ
ता ३५ साधवः समचित्ता ये निस्पृहा विगतैषणाः दांताः प्रशांतास्त्वद्भक्ता निवृत्ताखिलका
मनाः ३६ इष्टप्राप्तिविपत्त्योश्च समाः संगविवर्जिताः संन्यस्ताखिलकर्माणः सर्वदा ब्रह्म

त्तिः ३५ साधुस्वरूपज्ञाने एव संगतिः शक्येत ततस्तल्लक्षणमाह साधव इति समचित्ताः शत्रुमित्रयो रागद्वेषहीनचित्ताः
अत एव निस्पृहाः रागद्वेषकरणीभूतस्पृहाहीनाः विगतैषणाः सुतपुत्रवित्तादीच्छाः दांता बहिरिंद्रियजितः प्रशांताः अंतरि
द्रियांतःकरणनिग्रहवंतः विगतैषणा इत्यस्यैव व्याख्यानं निवृत्ताखिलकामना इति ३६ इष्टेति समाः हर्षविषादरहिताः
संगविवर्जिताः संगरहिताः संन्यस्तानि त्यक्तानि कामनिसस कर्माणि तदेवाह सर्वदा ब्रह्मतत्पराः ३७ श्री राम ७

रामगीता

यमायोपमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारध्यानधारणासमाधयोयोगशास्त्रोक्ताःपरिहियदातेषांसंगमोभवेत
त्वत्कथाश्रवणेरतिःममसुदेतीसन्वयः ३८ ततोभक्तिस्त्वयिममभूयात्लब्धमानसप्तिसाकारश्चितवृत्तिविशेषः
प्रेमाख्यःतथाप्रेमवतस्त्वज्ञानंस्फुटमेवोदेतीसन्वयः ३९ अयमाद्योमुरभिश्चतुरैःकुशलैःसवितोमुक्तेमार्गःतस्मा

यमादिगुणसंपन्नाःसंतुक्षायेनकेनचित् सत्संगमोभवेद्यर्हित्वत्कथाश्रवणेरतिः ३८ समु
देतिततोभक्तिस्त्वयिरामसनातने त्वद्भक्तावुपपन्नायांविज्ञानंविपुलंस्फुटं ३९ मुदेति
मुक्तिमार्गोयमाद्यश्चतुरसेवितः तस्माद्राघवसद्भक्तिस्त्वयिमेप्रेमलक्षणा ४० सदाभूयाद्
रेसंगस्त्वद्भक्तेषुविशेषतः अद्यमेसफलंजन्मवत्संदर्शनाभूत् ४१ अद्यमेक्रतवःसर्वेवभ
वुःसफलाःप्रभो ४२ दीर्घकालंमयातप्तमनन्यमतिनातपः तस्यहतपसोरामफलंतवपदा
र्चनं ४३ सदामेसीतयासार्द्धंहृदयेवसराघव गछतस्तिष्ठतोवापिस्मृतिःस्यान्मेसदातवपि
४४ इतिस्तुत्वारमानाथमगस्त्योमुनिसत्तमः ददौचापंमहेंद्रेणरामार्थेस्थापितंपुरा ४५
पदर्थमवतीर्णोसिमायया मनुजाकृतिः इतोयोजनयुग्मेहिपुण्यकाननमंडितः ४७ अस्ति
पंचवटीनाम्नाआश्रमोगौतमीतटे नेतव्यस्तत्रतेकालःशेषोरघुकुलोद्वह तत्रैववहुकार्या

तहेराघवत्वयिप्रेमलक्षणासद्भक्तिर्मेसदाभूयात्हेहरेत्वद्भक्तेषुविशेषतःसंगोभूयादित्यनुषंगः ४० ४१ क्रतवः
सफलावभूवुःतत्प्रीतिरेवक्रतूनांमुख्यंफलंसाचमदाश्रमेआगमनात्तयायतोजाता ४२ उक्तमेवार्थंभंग्यंतरेणहदयेति

१०

अशेषविदपिमानुषंनाट्यन्प्रदर्शितंमार्गंययौ ४९ इतिअरण्यकांडेटीकातृतीयःसर्गः ३ मार्गइतिददर्शेद

श्रुत्वातदागस्त्यसुभाषितंवचःस्तोत्रंचतत्सार्थसमन्वितंविभुः मुनिंसमाभाष्यमुदान्वितो
ययौप्रदर्शितंमार्गमशेषविद्धरि ४९ इतिआरण्यकांडेतृतीयःसर्गः ३ मार्गेव्रजन्ददर्शा
थशैलशृंगमिवस्थितं गृध्रंजटायुषंरामःकिमेतदितिविस्मितः १ धनुरानयसौमित्रे
राक्षसोयंपुरःस्थितः इत्याहलक्ष्मणंरामोहनिष्यामृषिभक्षकं २ तच्छ्रुत्वारामवचनं
गृध्रराट्भयपीडितः ३ वधार्होहंनतेरामःपितुस्तेहंप्रियःसखाजटायुर्नामभद्रंतेगृ
ध्रोहंप्रियकृत ४ पंचवट्यामहंवत्स्येतवैवप्रियकाम्यया मृगयायांकदाचित्तुप्रयाते
लक्ष्मणेपिच ५ सीताजनककन्यास्तेरक्षिताप्रयत्नतः श्रुत्वातद्गृध्रवचनंरामःस
स्नेहमब्रवीत ६ साधुगृध्रराजतथैवकुरुमेप्रियं अत्रैवमेसमीपस्थोनातिदूरेव
नेवसन् ७ इत्यामंत्रितमालिंग्यययौपंचवटीं लक्ष्मणेनसहभ्रात्रासीतयारघुनं

घ्राचकिमेतदितिविस्मित १ २ ३ ४ वत्स्येचसामित्यर्थःआर्षःप्रयोगः ५ ६ गृध्रमहाराजेति
षष्ठीतत्पुरुषःअत्रैववनेसन्मेप्रियंकुर्वितिसंबधः ७ आमंत्रितंसम्यक्बोधितंगृध्रमालिंग्येत्यर्थः
८

नगौतमीरं गोदावरीतीरं गत्वापंचवट्यांपंचवटसमीपेस्थिताः ततस्तत्ररामोलक्ष्मणेनसुविस्तरं मंदिरं मंदिरंकारया
मास ८ मंगायाः गंगाच्चगोतमेयः १० जनसंबाधोजनसमूहः निष्क्रांजारुपीडायस्मात्तादृशास्थलेलक्ष्मणेनसहत्र

गत्वातेगौतमीतीरंपंचवट्यांसुविस्तरं मंदिरंकारयामासलक्ष्मणेनसुबुद्धिना ९ तत्रतेपरमत्त
वैगंगायाउत्तरेतटे कंदंवपनसाम्रादिफलवृक्षसमाकुले १० विविक्तेजनसंबाधवर्जितेनिरुज
स्थले विनोदयनूजनकजांलक्ष्मणेनविपश्चिता ११ आयुवासमुखंमौरोदेवलोकइवामरः कंद
मूलफलादीनिलक्ष्मणोनुदिनंतयोः १२ आनीयप्रददौरामसेवातत्परमानसः धनुर्बाणधरो
नित्यंरात्रौजागर्तिसर्वतः १३ स्नानंकुर्वन्ननुदिनंत्रयस्तेगोतमीजले उभयोर्मध्यगासीताकुर्वते
चगमागमौ १४ आनीयसलिलंनित्यंलक्ष्मणःप्रीतमानसः सेवतेहरहःश्रीसाएवमासन्नृपोत्र
यः १५ एकदालक्ष्मणोसममेकांतेसमुपस्थितं विनयावनतोभूत्वापप्रच्छपरमेश्वरं १६ भ
गवन्श्रोतुमिच्छामिमोक्षस्यैकांतिकागतिं त्वत्तःकमलपत्राक्षसंक्षेपाद्वक्तुमर्हसि १७ ज्ञानं
विज्ञानसहितंभक्तिवैराग्यबृंहितं आचक्ष्वमेरघुश्रेष्ठवक्तानान्योस्तिभूतले १८ श्रीरामउवाच

धुवासेतिसंबंधः ११ १२ १३ १४ १५ १६ एकांतिकीगतिः अव्यभिकारणमित्यर्थः १७ ननुमोक्षकारणंज्ञा
नमितिप्रसिद्धमेवेतिचेत्तत्स्वरूपमेवप्रश्नविषयस्साह ज्ञानमितिज्ञानंश्रवणमननजन्यंविज्ञानंनिदिध्यासनजंभक्तिरत्र
निविषयेप्रेमउक्तरूपंवैराग्यंतदतिरिक्तेप्रेमाभावरूपं १८

३१

वैकल्पिकं भ्रमं विकल्प एव वैकल्पिकं विनयादि त्वात्कं शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्प इत्युक्तं भ्रमं पथाशाशसृङ्गा
दिर्यद्यपि तस्ली कमेव तथापि शशा गादिष्य योगस्तेतावो धम्यभवत्सेवतद्देव सर्वोपि व्यवहार: संसाररूपस्तत्पज्ञाने
नजह्यात तद्गुह्यं वक्ष्यामीत्यन्वय: १९ तदुपयोगीतया वक्ष्यामाणान्यन्यानि नाममात्रेण क्रमात् तूद्दिशति आदावि

शृणु वक्ष्यामि ते वत्स गुह्यतरं परं यद्विज्ञाय नरो जह्यान्सद्यो वैकल्पिकं भ्रमं १९ आदौ माया
रूपं ते वक्ष्यामि तदनंतरं ज्ञानस्य साधनं पश्चात् ज्ञानं विज्ञानसंयुतं २० ज्ञेयं च परमात्मानं य
ज्ञात्वा मुच्येत भयात् अनात्मनि शरीरादावात्मबुद्धिस्तु या भवेत् २१ सैव माया तयैवासौ संसार: प
रिकल्प्यते रूपे द्वे निश्चिते पूर्वं मायाया: कुलनंदन २२ विक्षेपावरणे तत्र प्रथमं कल्पयेज्जगत् लिं
गाद्या ब्रह्मपर्यंतं स्थूलसूक्ष्मविभेदत: २३ अपरं त्वखिलं ज्ञानरूपमावृत्य तिष्ठति मायया क
कल्पितं विश्वं परमात्मनि केवले २४

नि २० तत्र मायास्वरूपमाह नात्मनि तिअनात्मबुद्धिरहमिति बुद्धि: २१ परिकल्प्यते अवस्तुभूत एव दृश्यते अ
यता द्वशाशक्ति मत्वमायाया: दर्शयति रूपे इति पूर्वमित्यनेन तयोरूपयोरनादित्वं दर्शयति २२ के ते रूपे तत्राह
विक्षेपत्वरणे इति विक्षेपशक्तिरावरणशक्तिश्चेत्यर्थ: प्रथमं विक्षेपरूपं लिंगं महतत्त्वमाद्यं यस्य तच्च तत् ब्रह्मप
र्यंतं चतुर्मुखब्रह्मांतमित्यर्थ: २३ अपरमावरणरूपं तस्यान्वर्थत्वमाह आखिलमिति सर्वज्ञानरूपावरकत्वात्
आवरणव्यवहारस्तत्रेति भाव: तनु मायाकुत्राधिष्ठाने इदं
जगत्कल्पितवती तत्राह परमात्मनीति तद्रूपं च तन्मायाया जे
गद्रूपं दर्शितामित्यर्थ: २४ ६ ५

५

३३

तत्र दृष्टांतमाह रज्वाविति रज्जु ज्ञानं यथा रज्जुमाश्रित्य घटत्वं गं कल्पयति तद्वत्तु विचारे विचारजेधिष्ठान
तत्वज्ञाने २५ सर्वस्य मिथ्यात्वे दृष्टांतोस्वप्नमिति यथा स्वप्ने दृष्टं स्मृतं च सर्वं मिथ्या जागरेनुभवात्

रज्जौ भुजंगवद्भ्रांत्या विचारे नास्ति किंचन श्रूयतेदृश्यते यद्यत्स्मर्यते वा नरैः सदा २५
असद्देव हि तत्सर्वं यथा स्वप्नमनोरथौ देह एव हि संसारवृक्षमूलं दृढं स्मृतं २६
तन्मूलः पुत्रदारादिबंधः किं तेन्यथात्मनः देहस्तु स्थूलभूतानि पंचतन्मात्रपंचकं अ
हंकारश्च बुद्धिश्च इंद्रियाणि तथा दश २७ चिदाभासो मनश्चैव मूलप्रकृतिरेव च
एतत्क्षेत्रमिति ज्ञेयं देह इत्यभिधीयते २८ एतद्विलक्षणो जीवः परमात्मा निरामयः
तस्य जीवस्य विज्ञाने साधनान्यपि मे शृणु २९

तत्र देह एवेति तस्यैव सर्वसंसारकारणकर्मोत्पादकत्वादिति भावः २६ तदाह तन्मूल इति अन्यथा देहाभा
भावे ते पुत्रादय आत्मनः किं भवंति न किमपीत्यर्थः तत्र सूक्ष्मस्थूलदेहौ एकीकृत्याह देह इति स्थूलभूतप
चकं स्थूलदेहः अहंकारबुद्धिर्दशेंद्रियाणि चात्मनः पंचतन्मात्राणि चात्मनः पंचतन्मात्राणि इत्येतावानष्टा
दशात्मको लिंगदेहः सूक्ष्मः २७ चिदाभास इति तस्य विशेषणं चिताभासते अहमिति बुद्ध्या विषयी क्रियते इ

त्यर्थः मूलप्रकृतिस्तेभ्यः परो देहः एतस्य संघस्य जड १
उत्वात् देहक्षेत्रादिसंज्ञा २८ जीवस्तु एव परमात्मनि २९

१२

अत्रजीवेपरमनि च थात्रमानाभावः देशतः कालतस्य परिच्छेदभावः अथतद्विज्ञानसाधनान्याह दंभेत्यादि॥
३० परेपरकृताक्षेपादिर्निंदादिस्तत्सहनंमनोवाक्कायकृतसभ्दक्तमाश्रेमणासद्गुरोःवनं ३१ बाह्याभ्यंतरसं

जीवस्यपरमात्माच पर्यायोनात्रभेदधीःमानाभावस्तथादंभहिंसादिपरिवर्जनं ३० परा
क्षेपादिसहनंसर्वत्रावक्रतातथा मनोवाक्कायसभ्दक्त्यासद्गुरोःपरिसेवनं ३१ बाह्या
भ्यंतरसंशुद्धिःस्थिरतासत्क्रियादिषु मनोवाक्कायदंडस्यविषयेषुनिरीहता ३२ निरहं
कारताजन्मजराद्यालोचनंतथा अशक्तिःस्नेहशून्यत्वंपुत्रसारधनादिषु ३३ इष्टानिष्टा
गमेनित्यंचित्तस्यसमतातथा मयिसर्वात्मकेरामेह्यनन्यविषयामतिः ३४ जनसंबाधरहित
शुद्धदेशनिषेवनं प्राकृतेजनसंघेच्याहरतिःसर्वदाभवेत् ३५ ६

शुद्धिः उक्तरूपैवसत्क्रियादिषुस्थिरताअवश्यकर्तव्यताबुद्धिःपतिनिष्ठाचिंतनं मनोदंडःपरोक्षपाकरणंवाक्यदंडप
राहिंसाकायदंडनिरीहताइच्छाराहित्यं ३२ जन्मजराद्यालोचनंपरेषांतदालोचनमूलकंवैराग्यंपुत्रादिष्वशक्तीः
वव्याख्यानंस्नेहशून्यत्वं ३३ चित्तस्यसमाहर्षविषादराहित्यंअनन्यविषयातन्मात्रविषया ३४ जनसंबाधोजन
समूहःप्राकृतैःसांसारिकैःअरतीःअप्रीतिः ३५ श्रीराम जयराम प्रसंन ७ ६ ॰

आत्मज्ञानेतत्साधने तत्साधनेश्रवणादावुद्योग आदरपूर्वकोयत्नः वेदांतार्थस्यावलोकनंश्रवणंविचारश्चविपर्ययः
संसार ३६ बुद्ध्यादिभ्योविलक्षणोहमिदिनिश्चयं ३७ येनज्ञानेनयथाशास्त्रजन्यात्संवितिलेनतज्ज्ञानमितिमेनि
श्चितंनिश्चयःतदैवेततद्यदासाक्षादनुभवेत निदिध्यासनपरिपाके अपरोक्षमनुभवेतदाविज्ञानमित्युच्यते ३८

आत्मज्ञानेसदोद्योगोवेदांतार्थविलोकनं उक्तेरेतैर्भवेतज्ज्ञानंविपरीतैर्विपर्ययः ३६ बुद्धिप्रा
णमनोदेहाहंकृतिभ्योविलक्षणः चिदात्माहंनित्यशुद्धोबुद्धएवेतिनिश्चयं ३७ येनज्ञानेन
संवेत्रितज्ज्ञानंनिश्चितंचमे विज्ञानंचतदैवैततसाक्षादनुभवेद्यदा ३८ आत्मासर्वत्रपू
र्णःस्याच्चिदानंदात्मकोव्ययः बुद्ध्याद्युपाधिरहितःपरिणामादिवर्जितः ३९ स्वप्रकाशेनदेहा
दीन्भासयन्ननपावृतः एकएवाद्वितीयश्चसत्यज्ञानादिलक्षणः ४०

आत्मनउक्तंबुद्ध्यादिभ्योवैलक्षण्यंदर्शयति आत्मेतिचिदेवानंदस्तदात्मकंयस्यचित आनंदःसमृद्धिस्तदात्मकःबु
द्ध्याद्युपाधिभिस्तद्धर्मैरागादिभिरहितःहीनःपरिणामोरूपांतरापत्तिस्तद्वर्जितः आदिपदेजडत्वभास्यत्वादि
३९ सएवसर्वभासकइत्याह स्वप्रकाशेनेतिसत्यज्ञानादीनिसत्यंज्ञानमानंदंब्रह्मेत्यादिश्रुत्युक्तलक्षणः ४०

१३

स्वप्रभः स्वभासने इतरभासकानपेक्षः द्रष्टा सर्वसाक्षी विज्ञानेन नागुत्ते तावगम्यते षष्पीत्रिपंतेतस्य ज्ञानस्य मुखं
कारणमाह आचार्येति आचार्यस्तत्त्वमस्यादिशास्त्रोपदेशात् जीवपरयोरात्मतायदैक ज्ञानं तदपरोक्षानुभवात्तत
देवमूलाविद्याकार्यस्थूलेककरणमिंद्रीयैः तैः सह परात्मनि लीयते ४१ ४२ सैवावस्था मुक्तिर्मूलाविद्यालय एव मुक्ति

असंगः स्वप्रभो द्रष्टा विज्ञानेनावगम्यते आचार्यशास्त्रोपदेशादैक्यज्ञानं यदा भवेत् ४१
आत्मनो जीवपरयोर्मूलाविद्या तदैव हि लीयते कार्यकरणैः सहैव परमात्मनि ४२ सा
वस्था मुक्तिरिसुक्ताह्यूपचारोयमात्मनि इदं मोक्षस्वरूपं ते कथितं रघुनंदन ४३ ज्ञा
नवैराग्यसहितं मे विज्ञानं परात्मनः किं त्वेतद्दुर्लभं मन्ये मद्भक्तिविमुखात्मनां ४४

रित्यर्थः आत्मनः शुद्धस्य सर्वथाविद्यासंपृष्टस्य भेदरहितस्य रोक्षज्ञानमविद्यालय इस पिव्य वहारः कंठचामीकर
न्यायेनगौणमित्यर्थः यथा कंठस्थं चामीकरं भ्रमत्रानिष्पत्तिनष्टं तदविबुद्धा अरे कंठ एवास्ति इति केन चित् उत लब्धं तदिति
व्यवहारंति तद्वत् एवं ज्ञानादिसहितं मे परात्मनो मोक्षस्वरूपं ते कथितं या मोक्षावस्थोक्ता तदेवं मे स्वरूपमित्यर्थः म
द्भक्तिविमुखात्मनां मत्प्रेमहीनानां ४३ ४४

यथासनेत्राणामपिरात्रौपदंचोरादिपदंनदृश्यतेनदृग्विषयोभवतिदीपसमेतानांतुतेषांततदृग्विषयोभवति
४५ एवंभक्तियुक्तानांसम्यक्मत्प्रकाशोभवति ४६ अथप्रतिज्ञाताभिभक्तिभक्तिकारणान्याह मद्भक्तेतिम

चक्षुष्मतामपियथारात्रौसम्यक्नदृश्यते पदंदीपसमेतानांदृश्यतेसम्यगेवहि ४५ एवंम
द्भक्तियुक्तानामात्मासम्यक्प्रकाशते मद्भक्तेःकारणंकिंचिद्वक्ष्यामिशृणुतत्वतः ४६ मद्भ
क्तसंगोमेसेवामद्भक्तानांनिरंतरं एकादश्युपवासादिममपर्वानुमोदनं ४७ मत्कथाश्र
वणेपाठेव्याख्यानेसर्वदारतिः मत्पूजापरिशीचमनामोनुकीर्तनं ४८ एवंसततयुक्तानां
भक्तिरव्यभिचारिणी मयिसंजायतेनित्यंततःकिमवशिष्यते ४९ अतोमद्भक्तियुक्तस्य
ज्ञानंविज्ञानमेवच वैराग्यंचभवेच्छीघ्रंततोमुक्तिमवाप्नुयात् ५० कथितंसर्वमेतत्तेतव
प्रश्नानुसारतः अस्मिन्मनःसमाधायपस्तिष्ठेत्सतुमुक्तिभाक् ५१ नवक्तव्यमिदंयत्ना
मद्भक्तिविमुखायहि मद्भक्तायप्रदातव्यमाहूयापिप्रयत्नतः ५२

द्भक्तानांनिरंतरमित्यत्रसेवेत्यनुषज्यएकादश्युपवासादितदनुष्ठानमित्यर्थःममायानिपर्वाणिउत्सवदिनानिरा
मनवम्यादीनितेषामनुमोदनंतेषूत्सवकरणं ४७ परिनिष्ठातत्परता ४८ ततोभक्तेरधिकंज्ञानसाधनंकि
मवशिष्यतेनकिमप्यस्तीत्यर्थः ४९ तदेवस्फुटमाहअतइति ५० ५१ ५२

अज्ञानपटलवृतं ध्वांतमित्यर्थः ५३ ममभक्तानां अतएव योगिनां मद्भक्तियोगवतां सुविमलं स्वांतं हृदयं येषां ति
चेतेउतिशांतात्मनः अत्यातिशांतं चित्ताख्यं तेषां मत्सेवाया मभिरतं प्रीतियुतं आत्मान्वितं येषां विमलज्ञानरूप

यइदंतु पठेन्नित्यं श्रद्धाभक्तिसमन्वितः अज्ञानपटलध्वांतं विधूयपरिमुच्यते ५३ भ
क्तानांममयोगिनांसुविमलस्वांतातिशांतात्मनोमत्सेवाभिरतात्मनांचविमलज्ञानात्म
नांसर्वदा संगंयःकुरुतेसदोद्यतमतिःसत्सेवनानन्यधीर्मोक्षस्तस्यकरेस्थितोहमनिशं
दृश्योभवेन्नान्यथा ५४ इतिआरण्यकांडेचतुर्थःसर्गः ४ तस्मिन्कालेमहारण्येरा
क्षसीकामरूपिणी विचचारमहासत्वाजनस्थाननिवासिनी १ एकदागोतमीतीरेपं
चवट्यासमीपतः पद्मवज्रांकुशांकानिपदानिजगतीपतेः २ दृष्ट्वाकामपरीतात्मा
पादसौंदर्यमोहिता पश्यंतीशासनैरायाद्राघवस्यनिवेशनं ३ तत्रसातंरमानाथं
सीतयासहसंस्थितं कंदर्पसदृशंरामंदृष्ट्वाकामविमोहिता ४

आत्मायेषांज्ञानविषयस्तेषांउद्यताज्ञानविषयेउद्यमशालिनीमतिर्यस्यअशःसतांशोवनेउनन्यधीस्तस
रइत्यर्थः तस्मान्निशामहंदृश्योभवेत्आत्मनेपदमार्षं नान्यथादृश्योयोगिविनानमदर्शनेनापिमोक्षइत्यर्थः
५५ चतुर्थसर्गः तस्मिन्निति महासत्वामहाबला १ पद्मेत्यादिचिन्हानितद्युक्तानिइत्यर्थः २ कामप
रीतात्मा कामव्याप्तचित्तापश्यंतीतस्यपतिः तैनैवचिन्हेनराघवाश्रममायात् ४

कर्किंनामाजटावल्कलाद्यैस्तः आश्रमेकिंवससीतिशेषः अत्रवासेनतेकिंसाध्यंतत्साध्यंतत्त्ववद ५ अथतत्प्रश्नविने
वतज्जिज्ञासांसंभाव्यस्वस्यातमकुलत्वादिचबोधयितुंस्वस्वरूपमाहाहमिति ६ खरेणभ्रात्रासहितेत्यन्वयः सर्वंवनमि

राक्षसीराघवंप्राहकस्त्वंकः विमाश्रमे युक्तोजटावल्कलाद्यैःसाध्यंकिंतत्रमेवद ५ अहंशूर्पण
खानामराक्षसीकामरूपिणी भगिनीराक्षसेंद्रस्यरावणस्यमहात्मनः ६ खरेणसहिताभ्रात्राव
साम्यत्रैववकानने राज्ञार्तत्वमेसर्वंमुनिभक्षावसाम्यहं ७ तांतुवेदितुमिच्छामिवदत्वंवर ता
माहरामनामाहमयोध्याधिमतेःसुतः ८ एषामेसुंदरीभार्यासीताजनकनंदिनी सतुभ्राताक
नीयान्मेलक्ष्मणोतीवसुंदरः ९ किंत्वसेतेमयाब्रूहिकार्यंभुवनसुंदरि इतिरामःवचःश्रुत्वाकामा
र्त्तासावब्रवीदिदं १० एहिराममयासार्द्धंमस्यगिरिकानने कामार्त्तांहिनसत्तामित्यक्तुंत्वांकमले
क्षण ११ रामःसीतांकटाक्षेणपश्यन्सस्मितमब्रवीत् भार्यामेमेषाकल्याणीविद्यतेह्यनपायि
नी १२ त्वंतुसापत्नदुःखेनकथंस्यास्यसुंदरि बहिरास्तेममभ्रातालक्ष्मणोतीवसुंदरः १३

तिशेषः ७ ८ ९ तेकिंत्वंमयाकार्यंकरणीयंतद्ब्रूहीत्यन्वय १० गिरिकाननेसमाहारद्वंद्वःगिरिषुकाननेषुचेत्य
र्थः ११ अनपायिसर्वथात्यक्तुमशक्याक्षणमप्यविभक्ताच १२ तदेवाहत्वंत्विति १३

ॐ
अ॰ रा॰ आ॰

३५ तेनैवसहसंचरगिरिकाननेष्विति शेषः १४ संगच्छावःमिथुनीभावप्राप्नुवः १५ १७ क्रोधात्प्रवददिति शेषः

तवानुरूपो भविता पतिस्तेनैवसंचर इत्युक्तलक्ष्मणेनाह पतिर्मे भवसुंदर १४ भ्रातुराज्ञां पु
पुराज्ञां पुरस्कृत्य संगच्छामो ह्यमाचिरं इत्याह राक्षसीघोरा लक्ष्मणं काममोहिता १५ तामा
हलक्ष्मणः साध्वि दासोहं तस्य धीमतः दासी भविष्यसि त्वं तु ततो दुःखतरं नु किं १६ तमेवग
च्छ भद्रं ते सतुराजाखिलेश्वरः तच्छ्रुत्वापुनरप्यागाद्राघवं दुष्टमानसा १७ क्रोधाद्रामवि
मर्थं मां भ्रामयस्यनन्यस्थितः इदानीमेव तां सीतां भक्षयामि तवाग्रतः १८ इत्युक्त्वा विक
टाकाराजानकीमनुधावती ततोरामाज्ञयाखड्गमादाय परिगृह्य ता १९ चिच्छेद कर्णौ
नासां च लक्ष्मणो लघुविक्रमः ततो घोरध्वनिं कृत्वा रुधिराक्तवपुर्द्रुतं २० क्रंदमाना
पपाताग्रे खरस्य परुषाक्षरा किमेतदिति तामाह खरः खरतरक्षरः २१ केनैवं कारितासि त्वं मृत्यो
र्वक्त्रानुवर्तिना वदमेतं वधिष्यामि कालकल्पमपि क्षणात् २२

किमवदत्तदाह रामेत्यादि अनवस्थितः सत्येवचसीति शेषः तां यत्सीत्सामामेवं भ्रामयसि तामिति शेषः १८ तां परि
गृह्य धृत्वा १९ २० परुषाक्षरा खराधिःकृतिबोधककठोरभाक् २१ एवं नासाकर्णविहीनात न्मेवदतमहं वधिष्याभीत्यन्व

पं. ९९ श्रीराम ५ ५

२३ तेनरामेणचोदितःप्रेरितः २४ २५ प्रागात्प्रस्थितः २६ रामस्यसमीपंगंतुंप्रचोदयामासप्रेरयामासवध

तमाहराक्षसीरामःसीतालक्ष्मणसंयुतः दंडकंनिर्भयंकुर्वन्नास्तेगोदावरीतटे २३ मामेवंस्तवांस्त
स्यभ्रातातेनैवचोदितः यदित्वंकुलजातोसिवीरोसिजहितौरिपू २४ तयोस्तुरुधिरंपास्येभक्षयेतोसु
दुर्मदौनोचेत्प्राणान्परिसज्म्यास्यामियमसादने २५ श्रुत्वात्वरितंप्रागातखरःक्रोधेनमूर्छितः चतुर्द
शसहस्त्राणिरक्षसांभीमकर्मणां २६ चोदयामासरामस्यसमीपंवधकांक्षया खरश्चत्रिशिराश्चैव
दूषणश्चैवराक्षसः २७ सर्वेरामंययुःशीघ्रंनानाप्रहरणोद्यताः श्रुत्वाकोलाहलंतेषांरामःसौमित्रि
मब्रवीत् २८ श्रूयतेविपुलःशब्दोनूनमायांतिराक्षसाः भविष्यतिमहायुद्धंनूनमद्यमयासह २९
सितांनीत्वागुहांगत्वातत्रतिष्ठमहाबल हंतुमिच्छाम्यहंसर्वान्राक्षसानघोररूपिणः ३० अत्रकिं
चिन्नवक्तव्यंशापितोसिममोपरि तथेतिसीतामादायलक्ष्मणोगव्हरंययौ ३१ रामःपरिकरंव
ध्वाधनुरादायनिष्ठुरं तूणीरावक्षयशरौवध्वायातोभवद्भिभुः ३२ ततआगत्यरक्षांसिरामस्योपरि
चिक्षिपुः आयुधानिविचित्राणिपाषाणान्पादपानपि ३३ श्री

कांक्षयेतस्यरामस्यवधकांक्षयेत्यर्थःस्ववधेछयेतितत्वार्थः २७ २८ सीतांनीत्वागृहीत्वेत्यर्थः ३० शापितोसिममो
परिमदीयःशपथइत्यर्थः ३२ यतसंनद्धः ३२ ३३

३४ ३६ शस्त्रव्रणानिशस्त्रजव्रणानिमार्जितरुधिराणि पूर्णगर्तेनिसस्तसं कल्पलाद्यकारेत्सर्थः ३७ रावणस्यापा
दसन्निधावुर्व्यांपापातेत्न्वयः ३८ ३९ विरूपकरणंवैरूप्यमित्तियावत् ४० अथवाकुबेरेण कृतंतद्गृहीत्सन्वयः ४१

तानिविद्धेऽद्रामोपिलीलयातिलशः क्षणात् ततोबानसहस्रेणहत्वातान्सर्वराक्षसान् ३४ खरं
त्रिशिरसंचैवदूषणंचैवराक्षसंजघा नप्रहरार्धेनसर्वानिवरघूत्तमः ३५ लक्ष्मणोपिगुहामध्यात्सी
तामादायराघवे समर्प्यराक्षसान्दृष्ट्वाहतान्विस्मयमापयौ ३६ सीतारामंसमालिंग्यप्रसन्न
मुखपंकजा शस्त्रव्रणानिचांगेषुममार्जजनकात्मजा ३७ सापिदुद्रावदृष्ट्वातान्हतान्राक्ष
सपुंगवान् लंकांगत्वासभामध्ये क्रोशंतीपादसन्निधौ ३८ रावणस्यपपातोर्व्यांभागिनीतस्य
रक्षसः दृष्ट्वातांरावणःप्राहभगिनींभयविह्वलां ३९ उत्तिष्ठोत्तिष्ठवत्सेत्वंविरूपकरणंतव
कृतंशक्रेणवाभद्रेयमेनवरुणेनवा ४० कुबेरेणाथवाब्रूहिभस्मीकुर्यांक्षणेनतं राक्षसीत
मुवाचेदंत्वंप्रमत्तोविमूढधीः ४१ पानासक्तःस्त्रीविजितःषंडसर्वत्रलक्षस चारचक्षुर्वि
हीनस्त्वंकथंराजाभविष्यसि ४२

षंडः शत्रुषुपौरुषहीनः चारूपैश्चक्षुभिर्विहीनः अतएवमयोच्यते पानासक्तइत्यादिश्लोकरूपंवाक्यमित्यर्थः ४२

४३ ४४ किमर्थं कस्मै प्रयोजनाय कथं केन प्रकारेणासुराः खरादयो हताः एतेषां रामात्‌ ४५ पंचवटीनाम आश्र

खरश्च निहतः संख्ये दूषणस्त्रिशिरास्तथा चतुर्दश सहस्राणि राक्षसानां महात्मनां ४३ निहतानि शरैर्नैव रामेणासुरशत्रुणा जनस्थानमशेषेण मुनीनां निर्भयं कृतं नजानासि विमूढस्त्वम तएवमपोह्यते ४४ रावण उवाच कोवा रामः किमर्थं वा कथं तेनासुरा हताः सम्यक्कथ यमे तेषां मूलघातं करोम्यहं ४५ जनस्थानादहं याता कदाचिद्द्योतमीतटे तत्र पंचवटीनामपुरा मुनिजनाश्रया ४६ तत्राश्रमे मया दृष्टो राजीवलोचनः धनुर्बाणधरः श्रीमान् जटावल्कमंडितः ४७ कनीयात् तनुजस्तस्य लक्ष्मणोपि तथाविधः तस्य भार्या विशालाक्षी रूपिणी श्रीरिवापरा ४८ देवगंधर्वनागानां मनुष्याणां तथाविधा न दृष्टा न श्रुता राजन् द्योतयंतीव नं शुभा ४९ आनेतुमहमुद्युक्ता तां भार्यार्थं तवानघ लक्ष्मणो नाम तत् भ्राता विच्छेद मम नासिकां ५० कर्णौ च नोदितस्तेन रामेण स महाबलः ततोहमति दुःखेन रुदंती खरमन्वगां ५१ सोपि रामं समासाद्य योद्धुं राक्षसयुथपैः ततः क्षणेन रामेण तेनैव बलशालिना ५२ श्रीराम

मइतिशेषः ४६ ४७ ४८ द्योतयंती शोभयंती ४९ ५० ५१ राक्षसयूथपैः सह युद्धमकरोदितिशेषः ५२

विनष्टाः विनाशिताइत्यर्थः अंत भावितण्यर्थः ५३ ५५ रघूत्तमं मायया मोहयित्वानां आश्नसे इत्यन्वयः ५६ ततः सूर्पणखा वाक्यं सूक्तैर्वाक्यैराश्वासनवाक्यैर्दानादिभिर्भगिनीमाश्वास्य स्वगृहं प्रविवेशेत्यन्वयः ५७ नष्टः

सर्वे ते नष्टा वै राक्षसा भीमविक्रमाः यदि रामो मनः कुर्यात्त्रैलोक्यं निमिषार्धतः ५३ भस्मीकुर्यान्नसंदेह इति भाति मम प्रभो यदि सा तव भार्या स्यात्तत्फलं तव जीवितं ५४ अतो यत्तस्य राजेंद्र रामपुरतः स्थातुं त्वं न क्षमः प्रभो मायया मोहयित्वा तु प्राश्नसे तां रघूत्तमं ५६ श्रुत्वा तस्याः स वाक्यं स्वदानमानादिभिस्तथा आश्वास्य भगिनीं राजा प्रविवेश स्वकं गृहं तत्र चिंतापरोभूत्वा निद्रां रात्रौ न लब्धवान् ५७ एकेन रामेण कथं मनुष्यमात्रेण नष्टः सबलः खरो मे भ्राता कथं मे बलवीर्यदर्पयुतो विनष्टो वत राघवेण ५८ यद्वा न रामो मम नुजः परेशो मां हंतुकामः सबलं बलौघैः संप्रार्थितो यं द्रुहिणेन पूर्वं मनुष्यरूपो घररघोः कुले भूत् ५९ वध्यो यदि स्यां परमात्मना हं वैकुंठराज्यं परिपालये हं नो चेदिदं राक्षसराज्यमेव भोक्ष्ये चिरं राम

नाशितः शोकावेशात् उक्तमेव पुनरेवाह भ्रातेति बलं शारीरं वीर्यमांतरं बलं दर्पोहिंकारः ५८ परेशः परमात्मा च लोघैः वानरसमूहैः द्रुहिणेन ब्रह्मणा ५९ अतः अल्पराज्यहान्या महत्तरराज्यप्राप्तिः ६०

भक्त्याद्रुतं अल्पकालस्तपा शीघ्रं न प्रसीदति एतद्राज्यसाजनपूर्वमहद्राज्यं न प्राप्येत् ६१ इति श्री पंचमः सर्गः ५ एकं कार्यं सीताहरणे न रामस्ताम्रसुरूपं १ २ गुणाः अकृतित्कार्याणि तन्मासकं ३ ४ ततदेके नरथेन समाग

इत्थं विचिंसाखिलराक्षसैः सोरामं विदित्वापरमेश्वरं हरिं विरोधबुद्ध्यैव हरिं प्रयामि द्रुतं न भक्त्या भगवान्प्रसीदेत् ६१ इति आरण्यकांडे पंचमः सर्गः विचिंत्य सैवं निशापांस प्रभाते रथमास्थि तः रावणो मनसा कार्यमेकं निश्चित्य सबुद्धिमान् १ ययौ मारीचसदनं परं पारं समुद्रस्ततः मारीच स्तत्र मुनिवज्जटावल्कलधारकः २ ध्यायन्हृदि परात्मानं निर्गुणं गुणभासकं समाधिविरमे पश्य द्रावणं गृहमागतं ३ द्रुतमुत्थाय चालिंग्य पूजयित्वा यथाविधि कृतातिथ्यं सुखासीनं मारीः चो वाक्यमब्रवीत् ४ समागमनमेतत्तेरथेनैकेन रावण चिंतापर इवाभासि हृदि कार्यं विचिं तयन् ५ ब्रूहि मे न हि गोप्यं चेत् करवाणि तवप्रियं न्याय्यं चेद्ब्रूहि राजेंद्र वृजिनं मां स्पृशेन्न हि ६

मनं किमर्थं तद्ब्रूहीति शेषः हृदि किंचित्कार्यं विचिंतयन् चिंतापर इवाभासि तत्कार्यं ब्रूहीत्यन्वयः ५ न्यायं धर्म्यं हित तोयत्कार्यकरणे मां वृजिनं पापं न स्पृशेत् ६

साकेतमयोध्या ७ वनविशेषणंवनजनप्रियमिति ८ ९ १० क्रूर्णौच्चिछेदतथापिनिर्भयइत्यन्वयः
११ १२ मायामृगमायायाविचित्रमृगरूपधरः १३ सहायंसहायपतं १४ इदंवचःसीतांतमा

रावणउवाच अस्तिराजादशरथःसाकेताधिपतिःकिल राम नामासुतस्तस्य
ज्येष्ठःससपराक्रमः ७ विवासयामाससुतंवनजनप्रियं भार्यायासहितं
भ्रात्रालक्ष्मणेनसमन्वितं ८ सआस्तेविपिनेघोरेपंचवटाश्रमेशुभे तस्यभार्या
विशालाक्षीसीतालोकविमोहिनी ९ रामोपरनिराधान्मेराक्षसान्भीमविक्रमात् ख
रंचत्वाविपिनेसुखमास्तेतिनिर्भयः १० भगिन्यामेशूर्पणखानिर्दोषायाश्चनासि
का कर्णौचिछेददुष्टात्मावनेतिष्ठतिनिर्भयः ११ अतस्त्वयासहायेनगत्वातत्प्रा
णवल्लभां आनयिष्यामिविपिनेरहितेराघवेनतां १२ त्वंतुमायामृगोभूत्वाद्याश्र
मात्दूरनेष्यसि रामंचलक्ष्मणंचैवतदासीतांहराम्यहं १३ त्वंतुतावत्सहायंमेकृत्वा
स्थास्यसिपूर्ववत् इत्येवंभाषणंतंतरावणंवीक्ष्यविस्मितः १४ कृतंदमुपतिष्ठंतेमूल
घातकरंवचः सएवशत्रुर्वध्याश्चयस्त्वन्नाशंप्रतीक्षते १५ ८ ८

स्त्रीसाहर्तव्येत्येवंरूपंयोदुरुपदेशेनतन्नाशंप्रतीक्षणेइछमिछतिसएवशत्रुर्नरामःसएवमध्यश्चेत्यर्थः १५

रामस्यपौरुषंस्मृत्वा अद्यापिनेचितं विकलमितिशेषः स्मर्यमाणंपौरुषं किंचिदेवनिर्दिशन्नाहवालोपी
पीतिकौशिकयज्ञरक्षणायागतोवालोपिरामएकेषुणाऽनेकयोजनशतमुल्लंघ्यसागरेपातयामास
१६ १७ तेदेवकर्माहंस्मृत्वारामंसर्वतःसर्वत्रपश्यामि १८ तीक्ष्णंशृंगमग्रंगरूपंछलेतिशेषः १९ २० त

रामस्यपौरुषंस्मृत्वाचितमद्यापिरावण वालोपिमांकौशिकस्ययज्ञसंरक्षणायसः १६ आ
गतस्त्विषुणैकेनपातयामाससागरे योजनानांशतंरामस्तदादिभयविक्लवः १७ स्मृत्वास्मृ
त्वातदेवाहंरामपश्यामिसर्वतः १८ इदंकोपिपुनरप्यहंवनेपूर्ववैरमनुचिंतयन्नूत्हदि तीक्ष्णशृं
गमृगरूपमेकदामाद्रिचौर्वैर्तुभिराहतोभ्यगां १९ राघवंजनकजासमन्वितंलक्ष्मणेनस
हितंत्वरान्वितः आगतोहमथहंतुमुद्यतोमांविलोक्यशरमेकमक्षिपत् २० तेनविद्धहृद
योहमुद्भ्रमन्राक्षसेंद्रपतितोस्मिसागरेतस्यभयादहमिदंसमाश्रितःस्थानमूर्जितमिदंभया
र्दितः २१ राममेवसततंविभावयेभीतभीतइवभोगराशितःराजरत्नरमणीरथादिकंश्रोत्रयो
र्यदिगतंभयंभवेत २२ श्रीराम सितापते राम करूणासागर राम ५

नशावेणउर्जितंरामानागमननिश्चयेननिर्भयं २१ यद्वस्तुभोगसमूहसाधनंपिभीतभीतश्रसंतंमीतइ
वराममेवभावयेतस्वोपपाद्यतिराजेतिरफवेत्न भोगसाधनामप्येषांश्रवणरामस्मारकतयाभजनकमिति

[illegible]

रामगाम नत्रो कृपावाह्य कार्यपरित्यज्यनिद्रायोपिराममेवचिंतयन्स्वपेइतिपरस्मैपरमार्थ २३ तदास्वप्नदृष्टिगतराघ
वस्वाग्रज्ञानविषयंराघवंपश्यन्नेववोधितोविगतनिद्रश्रास्थितश्रासनेभवेश्रमितिशेषः राघवंत्रसाग्रहंविमु
च्यतन्नयः २४ विरागतंचिरेणवद्धिंप्राप्तंराक्षसकुलंरक्षएवंविरोधनतत्स्मनौसकलमेवरक्षकुलंनश्यतिराघ

राम आगतइहेतिशंकयावाह्यकार्यमपिसर्वमत्यजं निद्रयापरिवृतोयदास्वपेराममेवमन
सानुचिंतयन् २३ स्वप्नदृष्टिगतराघवं तदावोधितोविगतनिद्र आस्थितःतत्त्वानपिविमु
च्य चाग्रहंराघवंप्रतिगृहंप्रयाहिभो २४ रक्षराक्षसकुलंविरागतंतत्स्मतोसकलमेवनश्य
ति तवहितंवदतोममभाषितं परिगृहाणपरात्मनिराघवे २५ सजविरोधमतिंभजभक्ति
तः परमकारुणिकोरघुनंदनः अहमशेषामिदंमुनिवाक्यतोश्रणवमादियुगेपरमेश्वरः
ब्रह्मणार्थितउवाचतंहरिःकितवेशितमहंकरवाणितत् ब्रह्मणोक्तमरविंदलोचनतंत्वया
हिभुविमानुषवपुः २७ दशरथात्मजभावमंजसाजहिरिपुंदशकंधरंहरं अतोनमानुषो
रामःसाक्षान्नारायणोव्ययः मायामानुषवेषेणवनयाति निभयः २८ श्री रा म

वेतद्विषये २५ विरोधमतिंविरोधसंपादिकांमतिंपुनरपितद्विरोधान्निवर्त्तयेश्रुतिलासांतरमाहाहमितिमुनिरत्र
नारदः आदियुगेसत्ययुगेति २६ ततवेदेतिशेषःदशरथात्मजभावेदशरथपुत्रत्वंप्राप्यांजसाशीघ्रमेव २८

२८ ३० सत्यः संकल्प इच्छा यस्य सः राघवान् राघवं च पितेसर्थः ३१ मयारामाद्वधेप्राप्ते सतिहे वीराहं

भूभारहरणार्थाय गच्छ तात गृहं सुखं श्रुत्वा मारीचवचनं रावणः प्रत्यभाषत २९ पर

मात्मा यदा रामः प्रार्थितो ब्रह्मणा किल मां हन्तुं मानुषो भूत्वा यत्नादिह समागतः ३०

करिष्यत्यचिराद्देव सत्यसंकल्प ईश्वरः अतोहं त्वरितः सीतामानेष्याम्येव राघवात् ३१ व

वधे प्राप्ते रणे वीर प्राप्स्यामि परमं पदं यद्वा रामं रणे हत्वा सीतां प्राप्स्यामि निर्भयः ३२ अतो

अतो उत्तिष्ठ महाभाग विचित्रमृगरूपधृक् रामं सलक्ष्मणं शीघ्रमाश्रमाद्दूरतः ३३

आकृष्य राघवं शीघ्रं सुखं तिष्ठ यथासुरा अतः परं वेद्य किंचित् भाषसे मद्विभीषणं ३४

हनिष्यामि असिना नेन त्वामत्रैव न संशयः मारीचस्तद्वचः श्रुत्वा स्वात्मन्येवानुचिंतय

न् ३५ यदि मां राघवो हन्यात्तदा मुक्तो भवाणर्वात् मां हन्याद्यदि चेद्दुष्टस्तदा मे निरयो

ध्रुवं ३६ इति निश्चित्य मरणं रामादुत्थाय वेगतः अब्रवीद्रावणं राजन् करोम्याज्ञां तव

प्रभो ३७ इत्याकारथमास्थायागतो रामाश्रमं प्रति शुद्धजांबूनदप्रख्यो मृगोभूद्रौप्यबिं

परमं पदं प्राप्स्यामि ३२ अतो तत्र संधिरार्षः ३३ यथापुरा यथापूर्वं माश्रमे सुखं तिष्ठेत्यन्वयः ३४ ३५ भ

वार्णवान्मुक्तो भविष्यामीति शेषः ध्रुवं निरयो भवेदिति शेषः ३६ रामाण मरणमवसम्यगिति निनिश्चित्य

विमुग्धंसुंदरमास्यंयस्यसः ५९ ६० पुनर्भयावृतःपलायतइतिशेषः ६१ इतिआरण्यकांडेषष्ठसर्गः अथेतित

रत्नशृंगोमणिखुरोनीलरत्नविलोचनः विद्युत्प्रभोविमुग्धास्योविचचारवनांतरे ५९ रामाश्र
मपदस्यांतेसीतादृष्टिपथेचरन् ६० क्षणंचधावस्तवतिष्ठतेक्षणंसमीपमागत्पुनर्भयावृतः
एवंसमायामृगवेषरूपधृक्चचारसीतांपरिमोहयन्खलः ६१ इतिआरण्यकांडेषष्ठमःस
र्गः अथरामोपितत्सर्वंज्ञात्वारावणचेष्टितं उवाचसीतामेकांतेशृणुजानकिमद्वचः १ राव
णोभिक्षुरूपेणआगमिष्यतितेंतिकं त्वंतुछायांत्वदाकारांस्थापयित्वोटजेविश २ अग्नावदृ
श्यरूपेणवर्षंतिष्ठममाज्ञाया रावणस्यवधांतेमांपूर्ववत्प्राप्स्यसेशुभे ३ श्रुत्वारामोदितंवा
क्यंसापितत्रतथाकरोत् मायासीतांवहिःस्थाप्यस्वयमंतर्दधेनले ४ मायासीतातदापश्य
न्मृगमायाविनिर्मितं हसंतीराममभ्येत्यप्रोवाचविनयान्विता ५ पश्यराममृगंचित्रंकनकांग
सुभूषितं विचित्रविंदुभिर्युक्तंचरंतमकुतोभयं ६ वध्वादेहिममक्रीडामृगोभवतुसुंदरः तथे
तिधनुरादायगच्छन्लक्ष्मणमब्रवीत् ७

दाकारांतदाकारवाङ्वाकारोयस्यास्तांस्थापयित्वावहिरितिशेषः २ ६ अयंसुंदरःक्रीडार्थीमृगःक्रीडामृगोभ
वतित्यन्वयः ७ रामसीताराम ६

मिथिनः छलकर्तारः ८ अवहितसावधानः मृगरूपधृगयं मारीचएवनमृगोऽत्रनंदेहोएतदुद्देशेन
नागाः एवंभूतामृगः कुतानकुत्रापीत्यर्थः ८ १० अतोहमिसादिगंमिष्यामीसादेः ११ जगदाकृतिःजग
द्रूपेणपरिणममाना १२ हरिः रामः इतिस्वभक्तवचः सत्यंकर्त्तुंमारीचंजानन्नपिसीताप्रियार्थायासीता

रक्षस्त्वमपियत्नेनसीतांमत्प्राणवल्लभां मायिनः संतिविपिनेराक्षसाघोरदर्शनाः ८ अ
तोत्रावहितः साध्वीरक्षसीतामनिंदितां लक्ष्मणोराममाहेदंदेवायंमृगरूपधृक् मारी
चोत्रनसंदेहएवंभूतोमृगः कुतः ९ रामउवाच यदिमारीचएवायंतदाहन्मिनसंशयः
मृगश्चेदानयिष्यामिसीताविश्रामहेतवे १० गमिष्यामिमृगंबध्वाह्यानयिष्यामिसत्व
राः त्वंयत्नेनसंतिष्ठसीतांसंरक्षणोद्यतः ११ इत्युक्त्वाप्रययौरामोमायामृगमनुद्रु
तः मायायदाश्रयालोकमोहिनीजगदाकृतिः १२ निर्विकारश्चिदात्मापिपूर्णोपि
मृगमन्वगात् भक्तानुकंपीभगवानितिसत्यवचोहरिः १३ कर्त्तुंसीताप्रियार्थायजा
नन्नपिमृगंययौ अन्यथापूर्णकामस्यरामस्यविदितात्मनः १४ ५ ५

प्रियरूपमर्थमुद्यस्यमृगंययौ अनुपपा विलसर्थः अत्रमारीचस्यरामान्मरणंश्रेयइतिजानतःस्वस्मि
न्प्रेमचतयास्वभक्तत्वनिर्णीयतस्यतंमनोरथापूरयितुंरावणस्यचपूर्वविचारेणनिर्णीतभक्तमनरथंपूर
यितुतदनुकंपयागतइतितात्पर्यं १३ १४

आभ्यासे समीपे १५ १६ १७ १८ रामवद्धा चारामवाक् तुल्यवाचा १९ स च भगवत्सायुज्यं प्राप्त इत्याह्य
दिति तं पश्यन् तेन हतोऽसुरः सायुज्यं प्राप इति किमुत वक्तव्यमिति शेषः २० तदेव स्पष्टमाह तद्देहादिति

मृगेण वाथ स्त्रिया वापि किं कार्यं परमात्मनः कदाचिद्दृश्यते भ्यासे क्षणं धावति लीयते १५
च ततो दूराद्देवं राममाह्वरत् ततो रामोऽपि विज्ञाय राक्षसोयमिति स्फुटं १६ विव्याध शरमा
दाय राक्षसं मृगरूपिणं १७ पपात रुधिराक्तास्यो मारीचः पूर्वरूपधृक् १८ हा हतोऽस्मि
महाबाहो त्राहि लक्ष्मण मां द्रुतं इत्युक्त्वा रामवद्धा चाप पात रुधिराननः १९ यन्नामाज्ञो
पि मरणे स्मृत्वा तत्साम्य माप्नुयात् किमुताग्रे हरिं पश्यन् तेनैव निहतासुरः २० तद्देहा
दुत्थितं तेजः सर्वलोकस्य पश्यतः राममेवाविशद्दृष्ट्वा विस्मयं परमं ययुः २१ किं कर्म कृत्वा
किं प्राप्तः पातकी मुनिहिंसकः अथ राघवस्यायं महिमा नात्र संशयः २२ रामबाणेन
संविद्धः पूर्वं राममनुस्मरन् भयात्सर्वपरित्यज्य गृहवित्तादिकं च यत् २३ श्री ६७

स्मयं आश्चर्यं ययुः राममहिमविषये इति शेषः २१ तदेवाह किमिति किं प्राप्तः कीं फलं प्राप्तः २२ रामभ
यात् स्वसर्वं गृहादिकं परित्यज्य पूर्वमपि रामं स्मरन् स्थित इति शेषः २३ श्री रा म ६७ ६८

त्वादृक्षाः सनत्स्मृतिः दूरीकृताशेषपापाते रामेणनिहतो रामंपश्यन् रामंमेवप्रापत्अत्र भगवद्रूपमेव वैराज्ज्ञानीतस
लमुक्तिसाधकं संपादकं जातमिति सूचितंमुख्यतयैतदेवसर्वसाधनमिति मंतव्यं २४ २५ २६ किंममारमेवं किमर्थं

हृदिरामंसदाध्यात्वा निर्धूताशेषकल्मषः अंतेरामेणनिहतःपश्यन्राममवाप्सः २४ द्वि
जोवाराक्षसोवापिपापिवाधार्मिकोपिवा त्यजन्कलेवरं रामंस्मृत्वायातिपरंपदं २५ इति
तेन्यमा भाष्यत तद्दिवादिवपयुः रामस्तच्चिंतयामास म्रियमानोसुराधमः २६ हालक्ष्मण
तिमहावाक्यमनुकुर्वन्ममार किं श्रुत्वामधाक्यसदृशं वाक्यसीतापि किंभवेत् २७ इतिचिंता
परितात्मा रामो दूरान्न्यवर्तत सीताश्राविषितं श्रुत्वा मारीचस्यदुरात्मनः २८ भीतातिदुःख
संविग्ना लक्ष्मणंत्विदमब्रवीत् गच्छलक्ष्मणवेगेन भ्राताते सुरपीडितः २९ हालक्ष्मणेति
वचनं भ्रातुस्तेन श्रुणोषि किं तामाह लक्ष्मणोदेविरामवाक्यंनतद्भवेत् ३० यःकश्चिद्राक्ष
सोदेविम्रियमाणोब्रवीद्वचः रामस्त्रैलोक्यमपियःक्रुद्धोनाशयतिक्षणात् ३१ सकथंदीनव
चोभाषते:मरपूजितः क्रुद्धालक्ष्मणमालोक्यसीतावाष्पविलोचना ३२ माहलक्ष्मणदु
र्बुद्धे भ्रातुर्मे सनमिच्छसि प्रेषितो भरतेनैव रामनाशाभिकांक्षिणा ३३ श्रीराम

मृतःकिंभवेत् किमवस्थांभवेत् २७ २८ भीताभीतिवैवर्भः यद्वाऽस्मामायासीतावातन्मयपैवदास्तवीभीतिः
२९ नतुरामवाक्यनतस्पभयलेशाभवात् किंतु म्रियमाणस्य राक्षसस्येदंवचःतदेवाह राममिति ३० ३१ ३२ ३३

२२

३४ ३५ स्ववाहुभ्यामात्मानं वध्यमानातारुयमानास्तोद्दकर्णौपिधायईद्दशंपापमेषावतीतिनस्यश्रवणापो
ग्यत्वात्कर्णपिधानं ३६ नात्रामदर्शनं ३७ ३८ ३९ ४० तेप्रियंत्वद्योपातिथ्यंकरणेनेतिशेषः ४१ ततःस्ववृत्तां

सकथंदीनवचनंभाषतेःमरपूजितः अद्धालक्ष्मणमालोक्यसीतावाष्पविलोचना ३२ मांने
तुमागतोसिन्वरामनात्रोउपस्थितेनशाक्यसेत्वंमामद्यपत्रयप्राणांस्त्यजाम्यहं ३४ तजाना
तीद्दशंरामस्त्वांभार्याहरणोद्यतं रामाद्न्येनस्पशाभित्वांवाभरतमेववा ३५ इत्युक्त्वावध्यमा
तासास्ववाहुभ्यांरुरोदह तछ्रुणःकर्णौपिधायातीवदुःखितः ३६ मामेवंभाषसेचंडिधिक्त्वां
नाशमुपेष्यसि इत्युक्त्वावनेदेवीभ्यःसमर्प्यजनकात्मजां ३७ ययौदुःखातिसंविग्नोराममे
वशनैःशनैः ततोतरंसमालोक्यरावणोभिक्षुवेषधृक् ३८ सीतासमीपमगमत्स्फुरद्दंडक
मंडलुः सीतातमवलोक्याशुनत्वासंपूज्यभक्तितः ३९ कंदमूलफलादीनीदत्वास्वागत
मब्रवीत मुनेभुंक्ष्वफलादीनिविश्रमस्वयथासुखं ४० इदानीमेवभर्तामेसागमिष्यति
तेप्रियं करिष्यतिविशेषणतिष्टत्वंयदिरोचते ४१ भिक्षुरुवाच कात्वंकमलपत्राक्षीको
वाभर्तातिवानघे किमर्थमत्रतेवासोवनेराक्षससेविते ब्रूहिमेश्रेततःसर्वंस्ववृत्तांतनिवेद्य
४२ सीताउवाच अयोध्याधिपतिःश्रीमानराजादशरथोमहान तस्यज्येष्टःसुतोरामसर्वलक्ष
णलक्षितः ४३ तस्याहंधर्मतःपत्नीसीताजनकनंदिनी तस्यभ्राताकनीयान्लक्ष्मणोभ्रातवत्सलः
४४ पितुराज्ञांपुरस्कृत्यदंडकेवस्तुमागतः चतुर्दशसमास्त्वंतत्ज्ञातुमिछामिमेवद ४५ भिक्षुरु॰पौ

तस्य नगरं त्वां रावणो राक्षसाधिपः ४
पश्चिमे नगरी लंकापुरमागतः ४६

तच्छ्रवणानंतरं ४२ ४३ ४४ ४५ त्वांपुरंस्वनगरंलंकारूपंनेतुमागत इत्यन्वयः ४६ ४७ श्रीराम ५

राम

यत् यस्मात् एवं भाषसे ततो राघवान्नाशमेष्यसि ४८ सहानुजो राम आगमिष्यती सन्वयः हरेः सिंहस्य शश

मुनिवेषेण रामेण किं करिष्यसि मां भज भुंक्ष्व भोगान्मया सार्द्धं सज दुःखं मनो भवं ४७
श्रुत्वा तद्वचनं सीता भीता किं चिदुवाच तं यद्येवं भाषसे मां त्वं तान्नाशमेष्यसि राघवात् ४८
आगमिष्यति रामोपि क्षणं तिष्ठ सहानुजः मां को धर्षयितुं शक्तो हरेर्भार्यां शशो यथा ४९
रामबाणैर्विभिन्नस्त्वं पतिष्यसि महीतले इति सीता वचः श्रुत्वा रावणः क्रोधमूर्छितः ५०
स्वरूपं दर्शयामास महापर्वतसन्निभं दशास्यं विंशतिभुजं कालमेघसमद्युति ५१ ततः
दृष्ट्वा वने दस्य भूतानि च वितत्रसुः ततो विदार्य धरणीं नखैरुद्धृत्य बाहुभिः ५२
तोलयित्वा रथे क्षिप्त्वा मयौ क्षिप्रं विहायसा हा राम हा लक्ष्मणेति रुदती जनकात्मजा ५३
भयोद्विग्नमना दीनां पश्यंती भुवमेव सा श्रुत्वा तत्क्रंदितं दीनं सीतायाः पापसत्तमः ५४

कः क्षुद्रमृगः ४९ ५० ५१ ततः रावणः स्वरूपं नखैर्धरणीं विदार्य भूत्संवद्धायाः पाश्चालयितुमशक्यत्वात् बाहु
भिस्तामुद्धृत्य भुवः सकाशात् उपरि कृत्वा ५२ तोलयित्वा बाहुभ्यां भारमनुमाय ५३ पश्यंती आशी दितिशेषः ५४

ॐ
अ॰रा॰भा॰

२३

मंत्रपूतंपुरोडाशं मुषित्वामुनकद्वलोकनाथस्यरामभार्य्यांहत्वातममग्रतःकोगच्छसत्वयः ५७ ५८ अत्र

जटायुरुस्थितश्चीघ्रंनगाग्रातीक्ष्णतुंडकः तिष्ठतितंप्राहकोगच्छतिममाग्रतः ५५
मुषित्वालोकनाथस्यभार्य्यांशून्यादनालयात् शुनको मंत्रपूतंत्वंपुरोडाशमिवाध्वरे ५६
इत्युक्त्वातीक्ष्णतुंडेनचूर्णयामासतद्रथं वाहानाविभेदपादाभ्यांचूर्णयामासतद्धनुः ५७
ततःसीतांपरित्यज्यरावणःखड्गमाददे चिच्छेदपक्षौससामर्षःपक्षिराजस्यधीमतः
५८ पपातकिंचिच्छेषेणप्राणेनभुविपक्षिराट् पुनरन्यरथेनाशुसीतामादायरावणः
५९ क्रोशंतीरामरामेतित्राजारंनाधिगच्छति हारामहाजगन्नाथमनपश्यसिदुःखिता
६० रक्षसानीयमानांस्वांभार्यांमोचयराघव हालक्ष्मणमहाभागत्राहिमामपराधिनी
६१ वाक्शरेणहतस्त्वंमेक्षंतुमर्हसिदेवर इत्येवंक्रोशमानांतांरामागमनशंकया ६२

रथेनमायाकल्पितेनसीतामादायागच्छदितिशेषः ५९ क्रोशंतीसीतमांनस्यसिस्मर्थः एवंविललापेति

राम॰

२३

ननमरावणइतिशेषः ६३ आभरणादिकंविमुच्यउत्तरीयार्द्धखंडेनबध्वारामायकथयंत्विति पर्वतेचिक्षेप
अनेनस्त्रीचरित्रस्याशक्यवक्तव्यतस्तूचिता ६४ रहसिएकांतेगुप्तदेशे ६५ अनुपालयतत्त्वपालयदि

जगामवायुवेगेनसीतामादायसत्वरः विहायसानीयमानासीतापत्रपदधोमुखी
६३ पर्वताग्रेस्थितान्संवक्षानरान्वारिजानना उत्तरीयार्द्धखंडेनविमुच्याभरणादिकं व
ध्वाचिक्षेपरामायकथयंत्विति पर्वते ६४ ततसमुत्पमुत्प्लुत्यलंकांगत्वारावणः स्वांतः
पुरउहस्येतामशोकविपिनोक्षिपत् ६५ राक्षसीभिःपरिवृतांमांत्वुआनुपालयत् ६६
दृष्ट्वातिदीनापरिकर्मवर्जितादुखेनेसुष्यद्वदना तिविद्वलाहारामरामेविलप्यमाना
सीतास्थितराक्षसिवृंदमध्ये ६७ इतिआरण्यकांडेसप्तमः सर्गः ७ रामोमारीचविनं
लाराक्षसंकामरूपिणं प्रतस्थेस्वाश्रमंगंतुंततोदूराद्दर्शतं १ आयांतंलक्ष्मणंदीनं
मुखेनपरिशुष्यता राघवंचिंतयामासस्वात्मन्येवमहामतिः २ लक्ष्मणस्तन्नजानातिमा
यासितामयाकृता ज्ञात्वाप्येनंवचविलापंचाभिप्रायकृतोपथा ३

सर्थः अउभावअर्थ ६६ परिकर्मशरीरसंस्कारादिः ६७ इतिअरण्यकांडेसप्तमसर्गः ७ रामइतितंसीतार
क्षकत्वेनस्वयमेवस्थापितंलक्ष्मणमित्यर्थः १ स्वात्मनिस्वचित्ते २ ननुलक्ष्मणोयद्यपिनजानातितथापि

रेजानाम्रैवतत्रारः शालापीति ३

तादृशश्लोकफलमाह पद्युहामिति ४ असुरालयं लंकां ५ नीत्वात्राप्यत्र अयुध्यां पाताऽगंता एतत् किमर्थं ज्ञानगो
पनं तत्राह ब्रह्मणा प्रार्थितोऽहं मनुष्यभावेन जातोऽस्मि एवं च तद्भावसंरक्षणायैतदिति भावः ६ ननु रावणोत्तरं

यद्यहं विरतो भूत्वा तद्दृष्टंमीस्थास्यामि मंदिरे तदा राक्षसकोटीनां वधोपायः कथं भवेत् ४ यदि
शोचमिता दुःखसंतप्तः कामुकोयथा तदाक्रमेणानुचिन्वन् सीतां प्रयास्य सुरालयं रावणं स
कुलं हत्वा सीता मग्नेः स्थितां पुनः ५ मय्येवस्थापितां नीत्वा योध्यामतंद्रितः अहं मनुष्य
भावेन जातोऽस्मि ब्रह्मणार्थितः ६ मानुष्यभावमापन्नः किंचित्कालं वसामि कौ ततो माया
मनुष्यस्य चरितं मे नुमृ एवतां ७ मुक्तिः स्यादप्रयासेन भक्तिमार्गानुवर्तिनां निश्चित्यैवं
तदा दृष्ट्वा लक्ष्मणं कम्पवाममब्रवीत् ८ किमर्थमागतोऽसि त्वं सीतां त्यक्त्वा मम प्रियां नीता वा
भक्षिता वापि राक्षसैर्जनकात्मजा ९ लक्ष्मणः प्रांजलिः प्राह सीताया दुर्वचो रुदत् हा ल
क्ष्मणेति वचनं राक्षसोत्तं स्कृतं तया तदाप्यसदृशं सर्वं तामाऽऽगच्छेति त्वराब्रवीत् १० रू
दती सा मया प्रोक्ता देवि राक्षसभाषितं नेदं रामस्य वचनं स्वस्था भव समुचित्स्मिते ११

नेनवानफलं तत्राह मनुष्यभावमिति भक्तमुक्तिरेव तत्फलमिति भावः ७ नीतावेति आवयोरसांनिध्ये वस्या
वमवस्थां प्राप्तेति भावः ११

राम॰

मयासांत्विताम्बांप्रोवाचसन्वयः यदुक्तंसीतयेतिशेषः ३२ तथापिस्त्रीस्वभावदेवंतदुक्तावपि ३३ सत्यंसत्वासतं मेत्वित्यर्थःयतस्शुभाननात्फत्का आगतंतदनुचितंकृतमिसन्वयः ३४ ३५ मद्विमोहार्थंममोहार्थंक्वकुचितविलीय

इत्येवंसांत्वितुसाधीमयाप्रोवाचमांपुनः यदुक्तंदुर्वचोरामनवाच्यंपुरतस्तव ३२ कर्णोपि धायनिर्गतयातोहंत्वांसमीक्षितुं रामस्तुलक्ष्मणंप्राहतथाप्यनुचितंकृतं ३३ त्वयास्त्रीभाषि तंसत्यक्तासत्कांशुभाननां नीतावाभक्षितावापिराक्षसैर्नात्रसंशयः ३४ इतिचिंतापरो रामःस्वाश्रमेत्वरितोययौ तत्रादृष्ट्वाजनकजांविललापातिदुःखितः ३५ हाप्रियेक्वगता सित्वंनासिपूर्ववदाश्रमे अथवामद्विमोहार्थंलीलयाक्वविलीयते ३६ इत्यान्विष्यन्वनेस र्वनापश्यजानकींतदा वनदेव्यःकुतःसीतांब्रुवंतुममवल्लभां ३७ मृगाश्चपक्षिणोवृक्षा दर्शयंतुममप्रियां इत्येवंविलपन्नेवरामःसीतांनकुत्रचित् ३८ सर्वज्ञःसर्वथाव्यापिना पश्यद्रघुनंदनः आनंदरूपोप्यशोचंतांश्चचलोप्यनुधावति ३९ श्रीराम ॥ ५ ॥

सेक्विमित्यर्थः ३६ आचिन्वन् अन्वेषयन् कुतः कुत्रेत्यर्थः क्वचित कुत्रेत्येवपाठः ३७ मृगाइत्यादिसंबोधना निनकुत्रचित् ददर्शेतिशेषः ३८ सर्वथासर्वप्रकारेण पश्यन्नपिद्विकपिदेशेनापश्यत् यदानंदस्तन्मयः सर्व शक्तिसमद्रोवातामन्वशोचतश्चलोप्यनुधावतितत्कर्तृकः शोकोचलकर्तृकः धावनंतदत्तदाश्चर्यमितिभा वः ३९

२५

निर्ममत्वादिगुणोपिममजायेतिविललापमायागृहीतमनुष्यत्वस्यलोकान्तसत्वेनस्वपयतुमितिभावः अति
दुःखितसद्व २० तदेवाहएवमिति असक्तोपिआशक्तिरहितोपि २१ छत्रचापमितत्रमग्नमितिसनुकर्षः

निर्ममोनिरहंकारोप्यखंडानंदरूपवान् ममजायेतिसीतेतिविललापातिदुःखित २०
एवंमायामनुचरन्असक्तोपिरघूतमः आसक्तइवमूढानांभातितत्वविदांनहि २१
एवंविचिन्वन्सकलंवनंरामःसलक्ष्मणः भग्नंरथंछत्रचापंकूवरंपतितंभुवि २२ दृ
ष्ट्वालक्ष्मणमाहेदंपश्यलक्ष्मणकेनचित् नीयमानांजनकजांतंजित्वान्योजहार
तां २३ ततःकंचिद्भुवोभागंगत्वापर्वतसन्निभं रुधिरात्तवपुर्दृष्ट्वारामोवाक्यम
थाब्रवीत् २४ एषवैभक्षयित्वातांजानकींशुभदर्शनां शेतेविविक्तेतत्पश्य
हन्म्येनिशाचरं २५ चापमानयशीघ्रंमेबाणंचरघुनंदन तच्छ्रुत्वारामवचनंजटायुः
प्राहभीतवत् २६ मांनमारयभद्रंतेक्लिमाणंस्वकर्मणा अहंजटायुस्तेभार्याहारि
णंसमनुद्रुतः २७ रावणंतत्रयुद्धमेवमभूद्वारिविमर्दन तस्यवाहान्रथंचापंछित्वाहंते

राम॰

२२ नीयमानांजनकजांदृष्ट्वाऽमतंजित्वातांजहारतच्चिन्हमिदंपश्यपेत्यन्वयः २३ पर्वतसन्निभंतत्सदृशांरुधि
रात्तवपुरितिकर्मधारयः २४ विविक्तेएकांते २५ २६ २७ रावणमितिपूर्वान्यापिछित्वास्थितोहमित्यन्वयः २८

२९ ३० ३१ ३२ ३३ म्रियमाणेन मे श्रेयस्त्सर्वः ३४ पुनस्त्वं त्रातसर्वपः येन स्पृष्टोनितेपदं यास्यामीसव
पः ३५ स्मयन्पक्षिणोप्येवं पराक्रम एवं ज्ञानमिसाम्ब्रर्यपान् ३६ बंधुवदनुशोचित्वा अनेननतिरश्वाम

पतितोस्मि जगन्नाथ प्राणांस्त्यक्ष्यामि पश्यतां तच्छ्रुत्वा राघवोदीनं कंठप्राणं ददर्शहि २९
हस्ताभ्यां तंस्पृशन्रामो दुःखाश्रुवृतलोचनः ३० जटायो ब्रूहि मे भार्या केन नीता शुभान
ना मत्कार्यार्थे हतोसि त्वमतो मे प्रियबांधवः ३१ जल्पयावाचा वक्त्राद्रक्तं समुद्वमन्
उवाच रावणो नाम राक्षसो भीमविक्रम ३२ आदाय मैथिलीं सीतां दक्षिणाभिमु
ययौ इतो वक्तुं मम शक्तिः प्राणांस्त्यक्ष्यामितेग्रतः ३३ दिष्ट्या दृष्टोसि राम त्वं म्रि
यमाणेन मे नंघ परमात्मासि विष्णुस्त्वं मायामनुजरूपधृक् ३४ अंतकाले
पि दृष्ट्वा त्वां मुक्तोहं रघुत्तम हस्ताभ्यां स्पृश मां राम पुनर्यास्यामि ते पदं ३५ तथेति रामः
पस्पर्श तदंग पाणिना स्मयन् ततः प्राणान्परित्यज्य जटायुः पतितो भुवि ३६ रामस्त
मनुशोचित्वा बंधुवत्साश्रुलोचनः लक्ष्मणेन समानाय्य काष्ठानि प्रददाह तं ३७ स्ना
त्वा दुःखेन रामोपि लक्ष्मणेन समन्वितः हत्वा वने मृगं तत्र मांसखंडान्समंततः ३८
शाद्वले प्राक्षिपद्रामः पृथक्पृथगनेकधा भक्षंतु पक्षिणः सर्वे तृप्तो भवतु पक्षिराट् ३९

मपि प्रीत्या दाहो होविसामिति दर्शितं ३७ ३८ भक्षंतु भक्षयंतु ३९ श्रीरामचंद्र ६९ ६०

इत्युक्त्वाहेति संकल्प्य ५० ५१ द्योतयन् आ प्रकाशमिति शेषः ५२ रामं माभाष्य रामं संबोध्य ५३ अगणितगुणं अनंतशक्तिकलातं अप्रमेयं देशकालापरिच्छेद्यं यमो नाशः आदिना जन्म उपरमः शान्तिरेवपरमाऽ

इत्युक्त्वा राघवः प्राह जटायो गच्छ मत्पदं मत्सारूप्यं भजस्वाद्य सर्वलोकस्य पश्यतः ५० ततोऽनंतरमेवासौ दिव्यरूपधरः शुभः विमानवरमारुह्य भास्वरं भानुसन्निभं ५१ शंखचक्रगदापद्मकिरीटवरभूषणैः द्योतयन् स्वप्रकाशेन पीतांबरधरोऽमलः ५२ चतुर्भिः पार्षदैर्विष्णोस्तादृशैरभिपूजितः स्तूयमानो योगिगणैः रामं माभाष्य सत्वरः कृतांजलिपुटो भूत्वा तुष्टाव रघुनंदनं ५३ जटायुरुवाच अगणितगुणमप्रमेयमाद्यं सकलजगत्स्थितिसंयमादिहेतुं उपरमपरमं परात्मभूतं सततमहं प्रणतोऽस्मि रामचंद्रं ५४ निरवधिसुखमिंदिराकटाक्षं क्षपितसुरेन्द्रचतुर्मुखादिदुःखं नरवरमनिशं नतोऽस्मि रामं वरदमहं वरचापबाणहस्तं ५५ त्रिभुवनकमनीयरूपमीड्यं रविशतभासुरमीहितप्रदानं शरणदमनिशं सुरागमूले कृतनिलयं रघुनंदनं प्रपद्ये ५६

राम

भायस्मिंस्तं ५४ निरवधिसुखं तदतिरिक्तेषु ब्रह्मादिषु सुखं सावधिकमिति भावः इंदिरा लक्ष्मी तस्याः कटाक्षो यस्मिंस्तं सुरेन्द्रादिसेवाप्रीतेन येन तदीयं दुःखं क्षपितं तमित्यर्थः ५५ ईहितप्रदानं भक्तेहितदानस्वभावं सुरागमूले शोभनो रागः प्रीतिस्तन्मूलमाश्रयो यस्मिंस्तं तत्र कृतस्थानं ५६

भवविपिनस्य दवाग्निभूतं नामधेयं यस्य तं रचितनयाय मुनात्तस्तद्दृशांतदर्शं ४७ अविरतं भवस्य भावना येषां तेषामतिदूरः भवसमुद्रस्य सुतारणोंघ्रिरूपः पोतो यस्य तं ४८ गिरिशः शिवः गिरिसुता पार्वती तयोर्मनसि निवा

भवविपिनदवाग्निनामधेयं भवमुखदैवतदैवतं दयालुं दनुजपतिसहस्रकोटिनाशं रवितनया सदृशं हरिं प्रपद्ये ४७ अविरतभवभावनातिदूरं भवविमुखैर्मुनिभिः सदैव दृश्यं भवजलधि सुतारणांघ्रिपोतं शरणमहं रघुनंदनं प्रपद्ये ४८ गिरिशगिरिसुतामनोनिवासं गिरिवरधारिणमीहिताभिरामं सुरवरदनुजेंद्रसेवितांघ्रिं सुरवरदं रघुनायकं प्रपद्ये ४९ परधनपरदारवर्जितानां परगुणभूतिषु तुष्टमानसानां परहितनिरतात्मनां सुसेव्यं रघुवरमंबुजलोचनं प्रपद्ये ५० स्मितरुचिरविकासिताननाब्जं अतिसुलभं सुरराजनीलनीलं सितजलरुहचारुनेत्रशोभं रघुपतिमीशगुरोर्गुरुं प्रपद्ये ५१ श्रीराम जयराम ५ ५

सोयस्य तं गिरिवारधारिणं अयमेव वरदो भावीति भावः ईहितैश्चेष्टितैरभिरामं अभिरामचेष्टितमित्यावत् सुराणां वरदं ४९ परगुणादिषु तुष्टमीर्ष्यारहितं मानसं येषां ५० स्मितेनेषद्धासेन रुचिरं विकासितमाननाब्जं यस्य सुरराजनीलइंद्रनीलमणिः ईशगुरोर्ब्रह्मणः ५१ श्री रा म ज य रा म ५ ५

यथैकोपिरविरुदमात्रेष्वनेकइवएवमेकोपित्वंगुणभेदाद्बहुर्यादिसंज्ञकः अमरपतिः इंद्रस्तस्यस्तुतिपात्रंतत्वंतस्तु
तिविषयइत्यर्थः ५२ रतिपतिः कामस्ततोपिशतकोटिगुणंसुंदरमंगंयस्यसतथोमाधवेदिनानांत्राणंतत्कोचरातत्रा

हरिकमलजशंभुरूपभेदात्वमिहविभासिगुणात्रयानुवृत्तः रविरिवजलपूरितोदपात्रेष्वमरपतिस्तुतिपा
त्रमीशमीडे ५२ रतिपतिशतकोटिसुंदरांगंशतपथगोचरभावनाविदूरं यतिपतिहृदयेसदाविभातंर
घुपतिमार्तिहरंप्रभुंप्रपद्ये ५३ इत्येवंस्तुवतस्तस्यप्रसन्नोभूद्रघूत्तमः उवाचगच्छभद्रंतेममविष्णोः
परंपदं ५४ शृणोतियइदंस्तोत्रंलिखेद्वानियतःपठेत् सयातिममसारूप्यंमरणेमत्स्मृतिंलभेत्
५५ इतिराघवभाषितंतदाश्रुतवान्हर्षसमाकुलोद्विजः रघुनंदनसाम्यमास्थितः प्रययौब्रह्मसुपूजि
तंपदं ५६ इतिश्रीआरण्यकांडेअष्टमःसर्गः ८ ततोरामोलक्ष्मणेनजगामविपिनांतरं पुनर्दुःखंसमा
श्रित्यसीतान्वेषणतत्परः १ तत्राद्भुतसमाकारोराक्षसः प्रत्यदृश्यत वक्षस्येवमहावक्त्रश्चक्षुरादिविव

राम०

नुभकारयाभावनयाअविदूरंलभमितियावत् तदेवाहयतिपरीत्यादि ५३ ५५ ब्रह्मसुपूजितंपदंवैकुंठं ५६ इ
तिअष्टमःसर्गः ८ विपिनांतरंअन्यद्वनंदुःखंसमाश्रित्यअभिनीय १ अद्भुतसमाकारः आश्चर्याकृतिः महद्वक्त्रं
स्यसः २ ६

व्याप्तौव्यापारवंतौ ३५ सकलितौप्राप्तौ ६ तौग्रावां ७ छिंधांछिंधावइत्यर्थः आर्षमेकवचनं ८ ९ मर

वाहुयोजनमात्रेण धृतौ तस्यराक्षसः कवंधोनामदैत्येंद्रः सर्वसत्वविहिंसकः ३ तद्बाह्वो
र्मध्यदेशेतौचरंतौरामलक्ष्मणौ दृढव्रातुर्महासत्वतद्दा हुपरिवेष्टितौ ४ रामःप्रोवाच
विहसनूपश्यलक्ष्मणराक्षसं शिरःपादविहीनोयंयस्यवक्षसिचाननं ५ वाहुभ्यांलभ
तेयद्यततत्भक्षन्स्थितोध्रुवं आवामप्येतयोर्वाह्वोर्मध्येसंकलितौध्रुवं ६ गंतुमन्यत्रमा
र्गोनदृश्यतेरघुनंदन किंकर्तव्यमितोस्माभिरिदानींभक्षयेत्सनौ ७ लक्ष्मणस्तंसमु
वाचेदंकिंविचारेणराघव अवामेकेकमव्यग्रोछिंधिघोरक्षोभुजोध्रुवं ८ तथेतिरामःखड्गे
नभुजंदक्षिणमछिनत् तथैवलक्ष्मणोवामंचिच्छेदभुजमंजसा ९ ततोतिविस्मितोदै
त्यःकोयुवांसुरपुंगवौ मद्वाहुछेदकौलोकेदिविदेवेषुवाकुतः १० ततोब्रवीद्धसन्रामो
राजीवलोचनः अयोध्याधिपतिःश्रीरामान्राजादशरथोमहान् ११ रामोहंतस्यपुत्रो
सौभ्राताममलक्ष्मणःसुधीः ममभार्याजनकजासीतात्रैलोक्यसुंदरी १२ श्री राम

वाहुछेदसमर्थैलोकेभूलौंकुतःअसंभावितावेवतथादिविदिवमनेषुदेवेष्वपिअसंभावितौतद्वांकाविसाश्च
र्येणप्रश्नः १० ११ अहंरामस्तस्यपुत्रइत्यन्वयः १२

ॐ०
अ

२८ मृगयथामृगयासक्त्यायतौ दूरंयाता विसन्वयः रक्षसानीतांसीतांविचिन्वंताविसन्वयः १३ अत्रतववाहु
भ्यांवेष्टितौ प्राणरिरक्षयात वोभुजे स्छिन्नौ स्वरतांतपृच्छतिष्टत्वचकइति १४ १५ वंनापः उतमस्त्रियःअ

आवांमगययातौतदाकेनापिरक्षसा नीतांसीतांविचिन्वंतौ चागतौ घोरकानने १३ वा
हुभ्यांवेष्टितावत्रतवप्राणरिरक्षया छिन्नौतवभुजौत्वंचकोवापिकटरूपधृक् १४ क
बंधउवाच धन्योहंयदिरामस्त्वमांगतोसिमांमांतिकं सुरागंधर्वराजोहंरूपयौवनदर्पि
तः १५ विचरन्लोकमखिलंवरनारीमनोहरः तपसाब्रह्मणोलब्धमवध्यत्वंरघूत्तम
म १६ अष्टावक्रंमुनिंदृष्ट्वाकदाचिद्हसंपुरा क्रुद्धोसावाहदुष्टत्वंराक्षसोभवइमेति १७
अष्टावक्रःपुनःप्राहवंदितोमद्यापरः शापस्यांतंचमेप्राहतपसाद्योतितःप्रभः १८ त्रेता
युगदासरथिर्भूत्वानारायणःस्वयं आगमिष्यतितेवाहूछिंधितेयोजनायतौ १९ तेनशा
पाद्विनिर्मुक्तोभवविष्यसियथापुरा इतिसप्तोहमप्राक्षीरोक्षसीतनुमात्मनः २० कदाचि
द्देवराजानमभ्यद्रवमहंरुषा सोपिवज्रेणमांरामशिरोदेशेभ्यताडयत् २१
वधत्वंलब्धंमेयतिरोष १६ १७ १८ तेनयदातेवाहुछिंधेतेतदाशापाद्विनिर्मुक्तोभविष्यसीतिसंबंधः
१९ २० कदाचिदित्तिराक्षसतनुत्राप्यानंतरमितिशेषः २१

२८

तदा वज्रेण ताडनेन शिरः कुक्षिंगतं पादौ च गतौ नष्टाविस्तनुकर्षः २२ २३ इतो व्रजेति उरूभ्यामेव रिगन्ति
तिरोष: २४ बाहुभ्यां गृहीत्वेति रोष: २५ स्वभ्रातासिगतौ परिभाग अग्नौ युक्तं धनावते २६ भार्या

१ तदा शिरोगतं कुक्षिं पादौ च रघुनंदन अयं दतेरान्मस्तु नभूत्तेव वज्रताडनात् २२ मुखा
भावे कथं जीविष्यामि सुमराधिपं ऊचुः सर्वे दयाविष्टा मां बिलोक्यास्य वर्जितं २३ ततो
मां माह मघवा जठरे ते मुखं भवेत् बहुतेयोजतायामो भाविष्यतइतो व्रज २४ इत्युक्तो
त्र वसन्निसं बाहुभ्यां वनगोचरान् भक्षयाम्यधुनावाहूरवं डितो मत्वया नघ २५ इतः
परं स्वभास्ये निक्षिप्याग्नौ धनावते अग्निना दह्यमानो हं त्वया रघुकुलोत्तम २६ पू
र्वरूपमनुप्राप्य भार्यामार्गवदामिते इत्युक्तो लक्ष्मणेनासु श्वात्र निमायितत्रतं २७ नि
क्षिप्य प्रादहत्का ष्ठैस्ततो देहात्समुत्थितः कंदर्पसदृशाकारः सर्वाभरणभूषितः २८ रा
मं प्रदक्षिणं कृत्वा साष्टांगं प्रणिपत्य च कृतांजलिरुवाचेदं भक्तिगद्गदया गिरा २९

मार्गभर्यालाभोपायं २७ ततो देहाद्दह्यमानाद्देहादित्सर्थः कंदर्पसदृशाः पुरुवास्थितत्सर्थः २८

अजिसंभ्रमात् अधाद्रात् अनंतदेशापरिछेद्यं अनाद्यंते अद्यंते आद्यंतरहितं तेन कालापरिछेद्यत्व मुक्तं मनोवाचामिति यतो वाचो निवर्तंते अप्राप्य मनसा सह इति श्रुतेः ३० देहद्वयं हिरण्यगर्भविराड्रूपं स्थूलं सूक्ष्मं वदंतो विलक्षणं दृग्रूपं केवलज्ञानरूपं तं सूक्ष्मरूपं तं त्वं तत्सर्वथा योगिभिर्ज्ञेयं इतरत्सर्वं जडं यतो दृश्यं जगज्जडं दृश्यत्वाद्धिसेनुमानमनेन सूचितं विस्तरस्त्वस्मद्गुरुभिर्भाष्ये सूत्रवृत्तौ प्रपंचितः व्यतिरिक्तं ग

गंधर्व उवाच स्तोतुमुत्साहते मेद्य मनो राम तिसंभ्रमात् त्वामनंतमनाद्यंतं मनोवाचामगोचरं ३० सूक्ष्मं ते रूपमव्यक्तं द्वयविलक्षणं दृग्रूपमितरत्सर्वं दृश्यं जडमनात्मकं तत्कथं त्वां विजानीयाद्व्यतिरिक्तं मनः प्रभो ३१ बुद्ध्यात्माभासयोरैक्यं जीव इत्यभिधीयते बुद्ध्यादिसाक्षी ब्रह्मैव तस्मिन्निर्विषयेखिलं ३२ आरोप्यतेज्ञानवशान्निर्विकारेखिलात्मनि हिरण्यगर्भस्ते सूक्ष्मं देहः स्थूलं विराट् स्मृतं ३३

उक्तात्वत्तो भिन्नं मनस्त्वां कथं जानीयादित्यर्थः ३१ बुद्धिस्त्वितं तत्र आत्माभास आत्मप्रतिबिंबस्तयोरैक्यं भेदानवभासस्तद्विषयो जीवः बुद्ध्यादीनां जडानां साक्षी अंतर्यामी ब्रह्मैव केवलं शुद्धचैतन्यं पतानि विषयवाङ्मनसोरगोचरे तस्मिन्निदमखिलं जगत् ३२ अज्ञानवशान्निर्विकारेपि आरोप्यते हिरण्यगर्भः सूक्ष्मदेहः सकललिंगदेहसमष्टिरूपत्वात्तस्येति भावः सकलस्थूलसमष्टिर्विराडिति भावः ३३ श्री राम

राम॰

ध्यातॄणां मंगलं स्वपदप्रदत्वादतस्ते सूक्ष्मं भावनाविषयः हृदयपुंडरीकादौ ध्येयमिति यावत् यद्विषयभावयांसि
द्वायां भूतं भविष्यद्वर्त्तमानं सर्वपदार्थज्ञानं वा तीत्याह भूतमित्यादि भव्यं वर्तमाने ३४ अंडकोशे रूपो भगवतो विराट्
देहस्तत्र महदादिभिरावृतेऽइति अत्र यं पौराणिकसांख्यसंमतां प्रक्रियां स्वयम्याहे कारावरणाद्दशगुणितं महत्वाद्यमावरे
णं तन्मध्ये हंकारावरणं तद्दपि स्वव्याप्य व्योमावरणाद्दशगुणे तन्मध्ये व्योमावरणं तस्य दशगुणितं तस्य मध्ये तेन आवरण
णं तन्मध्ये हंकारावरणं तद्दपि स्वव्याप्य व्योमावरणाद्दशगुणितं तस्मध्ये व्योमावरणं तस्य दशगुणितं तस्य मध्ये तेजआवरण
तेजसो दशगुणितं तस्य मध्ये पृथिव्यावरणं तस्माद्दशगुणागुणानां मध्ये पृथिवी रजो भूतमंडं तस्यापि दशगुणितस्यांड मध्ये

भावनाविषयो राम सूक्ष्मं ते ध्यातृमंगलं भूतं भव्यं भविष्यच्च यत्रेदं दृश्यते जगत् ३४ स्थूलेंऽडको
शे देहे ते महदादिभिरावृते सप्तभिरुत्तरगुणैर्वैराजो धारणाश्रयः ३५ त्वमेव सर्वकैवल्यं लोकास्तेवयव
वास्मृताः पातालं ते पादमूलं पार्ष्णिस्तव महातलं ३६ रसातलं ते गुल्फौ तु तलातलमितीर्यते जा
नुनी सुतलं राम ऊरू ते वितलं तथा ३७

चतुर्दशभुवनात्मकं स्वयंभुवः स्थूलशरीरं स्वयं स्वयंभुसंकल्पादेव जायते इति तदाह सप्तभिरुत्तरगुणैरिति उत्तरोत्त
रदशगुणैः स्वस्वांतर्गतापेक्षये त्यर्थः स धारणाश्रयः भ्रूमध्यादिदेशेषु भावनाश्रय इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ तदेवाविसद्रूपेण ध्या
नयोग्यं दर्शयति त्वमेवेति सर्वकैवल्यं सर्वस्य कैवल्यं मंतप्राप्यं वास्तीत्यर्थः लोकास्तेवयवा इति सामान्यं उक्ता
तदेवेति मूलशेषेणाह पातालमित्यादि पातालं सप्तमोधोलोकः ३६ तलातलमितीर्यते दृशगुल्फोर्ध्वजान्वः
धोभाग इति शेष ३७ श्रीराम

अंतलं चेत्तस्य उर्ध्वंजघनाधोमा इति शेषः नाभेरधोभागं जघनं तन्महीपृथ्वीसर्थः तभोभुवर्लोकत्र ज्योती स्वर्गलोको त्र महर्महार्लोकः ३८ तपस्तपोलोकः ३९ अतीस्रोत्रे ४० कालनिमेषादिपाराधीतिः आस्पतिर्बृहस्पतिः ४१ अहंकारश्रितं छादांसि वसासे वाचः वागिसर्थः दंष्ट्रे दंष्ट्रास्थ इत्यर्थः ह्रस्व आर्षः छिजालयोदंत

अतलं च महीराम जघनं नाभिगं नभः उरस्थलं ते ज्योती षिग्रीवा ते महउच्यते ३८ वदनं जनलोकस्ते तपस्ते शंखदेशगं सत्यलोको रघुश्रेष्ठ शीर्षण्यस्ते सदा प्रभो ३९ इंद्राद्यो लोकपाला बाहवस्ते दिशः श्रुती अश्विनौ नासिके राम वक्त्रं ते रुद्रात्हृतः ४० चक्षुस्ते सविता राम मनश्चंद्र उदाहृतः भ्रूभंगएव कालस्ते बुद्धिस्ते वाक्पतिर्भवेत् ४१ रुद्रो हं काररूपस्ते वाच छंदांसि तेव य यमस्ते दंष्ट्रदेशास्थो नक्षत्राणि छिजालयः ४२ हासो मोहकरी माया सृष्टिस्ते पांगमोक्षणे धर्मः पुरस्ते धर्मस्त्र पृष्ठभाग उदीरितः ४३ निमिषोन्मेषणे रात्रिर्दिवा चैव रघूत्तम सामुद्राः सप्त ते कुक्षि नाड्यो नद्यस्तव प्रभो ४४ रोमाणि वृक्षौषधयो रेतो वृष्टिस्तव प्रभो महिमा ज्ञान शक्तिस्ते एवं स्थूलं वपुस्तव ४५

पंक्तयः ४२ मोहकरी सकलजनमोहकरी ४३ निमिषो रात्रिरुन्मेषणं दिवा सप्त समुद्राः कुक्षिस्तव नद्यस्तव नाड्यः ४४ वह्निस्तव रेतः ज्ञान शक्तिस्तव महिमा सर्वत आधिक्यं तव तुल्य ज्ञान शक्तिर्नास्त्येव ते ति भावः ४५ ॥

अतोधिकं मन्यत्किंचनन हि किमपि नेत्यर्थः ४६ सरोमपुलक इत्यनेन प्रेमरसलक्षणमुक्तं येन गात्रे सरोमपुलकता स प्रेमरसः इदं मे भूयात् लब्धं च मानस्य त्विति घ्राप्रेमेत्याहुः ४७ अयं जीवो यदा नेत्स्थूलरूपभवति तदैव तस्य मुक्तिः स्यादित्यर्थः तत् स्थूलभावमप्यस्तोयद्यप्यहं मतदातिष्ठतु तदैव तद्रूपमेवाहं विचिंतयिष्यामि ४८ तद्रूपमाह धनुरिति अपीच्यवयसं तारुण्यवयस्कं ४९ एतद्रूपध्यानप्रार्थने हेतुमाह सर्वज्ञ इत्यादि एवं तद्रूपं अनुसंदिएवं च शंकरध्येयत्वादेतद्रूपध्यानप्रार्थनमिति भावः ५० ननु मनुष्यस्य मम विमतप्रार्थ्यते इत्याशंक्याह तस्य

यद्यस्मिन् स्थूलरूपे तेमनसं धार्यते नरैः आनायासेन मुक्तिः स्यादतोन्यन्न हि किंचन ४६ अतोहं रामरूपं ते स्थूलमेवानुभावये यस्मिन् ध्याते प्रेमरसः सरोमपुलको भवेत् ४७ तदैव मुक्तिः स्याद्राम यदा ते स्थूलभावकः तदप्यास्तां तदैवाहं मतद्रूपं विचिंतये ४८ धनुर्बाणधरं श्यामं जटावल्कलभूषितं अपीच्यवयसं सीतां विचिन्वंतं सलक्ष्मणं ४९ इदमेव सदा मे स्यान्मानसे रघुनंदन सर्वज्ञः शंकरः साक्षात्पार्वत्या सहितः सदा ५० त्वद्रूपमेव सततं ध्यान्नास्ते रघूत्तम मुमूर्षूणां सदा काश्यां तारकं ब्रह्मवाचकं ५१ रामरामेत्युपदिशन् सदा संतुष्टमानसः अतस्त्वं जानकीनाथ परमात्मा सुनिश्चितः ५२ सर्वे ते मायया मूढास्त्वां न जानंति तत्त्वतः नमस्ते रामभद्राय वेधसे परमात्मने ५३ श्रीराम ६

परमात्मात्मत्वं युक्त्या सार्धमपति मुमूर्षूणामिति तारकं ब्रह्मतत्त्वमस्यादिप्रतिपाद्यं तस्य वाचकं प्रतिपाद्यं ५१ रमंते योगिनोत्रेति त्युत्पत्तेरिति भावः ५२ त्वां न जानंति परमात्मत्वेनेत्यर्थः ५३ ५४ श्रीराम जयराम ६

५४ योगिभिरनेवदेहनयोगवलात्गम्यंस्वर्लोकं ५५ निसानुभयंनिसंयोनुभवो ज्ञानंतद्वस्तुविषयंतेनानुमेयंतदुक्तंभगवद्गीतायांसर्वस्यचाहंहृदिसन्निविष्टोमतःस्मृतिर्ज्ञानमपोहनंचेति ५६ इतिआरण्यकांडेनवमः सर्गः ९ अथयस्यनृत्वस्थानमितिशेषः पुरोभागेदृश्यमानेआश्रमेत्वच्चरणभक्तिमार्गविशारदाशवरीआस्तेसा

अयोध्याधिपतेतुभ्यंनमःसौमित्रिसेवितः त्राहिजगन्नाथमांमायानावरणोस्तुते ५४ श्रीरामउवाच तुष्टोहंदेवगंधर्वभक्त्यास्तुत्याचतेनघ याहिमेपरमंस्थानंयोगिगम्यंसनातनं ५५ जपंतियेनिसमनन्यवुद्ध्याभक्त्यात्वदुक्तंस्तवमागमोक्तं तेज्ञानंभूतभवंविहायमांयांतिनिसानुभवानुमेयं ५६ इतिश्रीमदध्यात्मरामायणेआरण्यकांडेनवमःसर्गः ९ लब्ध्वावरंसगंधर्वःप्रयास्यन्राममब्रवीत् शवर्यास्तिपुरोभागेआश्रमेरघुनंदन १ भक्तात्वत्पादकमलेभक्तिमार्गविशारदा तांप्रयाहिमहाभागसर्वंतेकथयिष्यति २ इत्युक्त्वाप्रययौसोपिविमानेनार्कवर्चसा विष्णोःपदंरामस्मरणफलमीदृशं ३ सत्यक्त्वातद्विपिनंघोरंसिंहव्याघ्रादिदूषितं शनैरथाश्रमपदंशवर्यारघुनंदनः ४ शवरीराममालोक्यलक्ष्मणेनसमन्वितं आयांतमाराद्धर्षेणप्रत्युत्थायाचिरेणसा ५ पतित्वापादयोरग्रेहर्षपूर्णाश्रुलोचना स्वागतेनाभिनंद्याथस्वासनेसन्यवेशयत् ६

तेसर्वंसीतावस्थितिस्थानंतदस्तुपायंचेसर्थः १ २ विष्णोःपदंस्वर्गलोकं ३ ४ अचिरेणशीघ्रं ५ पादयोरग्रेतदंसभागेस्वासनेशोभनेआसने ६

१

श्रादत्ता अर्घ्यादिभिस्तद्रूपया ७ सपर्यया पूजामग्राराममं संपूज्य रामार्थं संगृहीतानि दिव्यानि ८ फलानि दत्वा विस्त्वयः ९ १० तेषां सुश्रूषणं कुर्वती अहं सम्यक् उपतेषां समीपे स्थिता ११ वज्रवर्षसहस्राणि मिसादिः गमिष्यतः तेत्र तमत्रैव समाहिता वसेति मामब्रुवन् १२ १३ आगमिष्यति अत्राश्रमे इति शेषः अत्तरा काग्र्यं यथा भवति तथा विषयांतरसंचाररहितमिति यावत् तत् ध्याननिष्ठा अत्र स्थिरा भवेत्यर्थः तेषां गमनकालमाह इदानीमिति इत्सुकांतगता

रामः लक्ष्मणयो सम्यक् पादौ प्रक्षाल्य भक्तितः तज्जलेनाभिषिंच्यागमयार्घ्यादिभिरादृता ७ संपूज्य विधिवद्रामं ससौमित्रं सपर्यया संगृहीतानि दिव्यानि रामार्थं शबरी मुदा ८ फलान्यमृतकल्पानि ददौ रामाय भक्तितः पादौ संपूज्य कुसुमैः सुगंधैः सानुलेपनैः ९ कृतातिथ्यं रघुश्रेष्ठमुपविष्टं सहानुजं शबरी भक्तिसंपन्ना प्रांजलिर्वाक्यमब्रवीत् १० अत्राश्रमे रघुश्रेष्ठ गुरवो मे महर्षयः स्थिताः शुश्रूषणं तेषां कुर्वती समुपस्थिता ११ बहुवर्षसहस्राणि गता स्ते ब्रह्मणः पदं गमिष्यंतो ब्रुवन्मां त्वं वसात्रैव समाहिता १२ रामो दाशरथिर्जातः परमात्मा सनातनः राक्षसानां वधार्थाय ऋषीणां रक्षणाय च १३ आगमिष्यति चैकाग्र ध्याननिष्ठा स्थिरा भव इदानीं चित्रकूटात् स आश्रमे वसति प्रभुः १४ यावदागमनं तस्य तावद्रक्ष कलेवरं दृष्ट्वैव राघवं रग्धा देहं प्राप्स्यसि तत्पदं १५ तथैवाकरवं राम त्वद्ध्यानैकपरायणा प्रतीक्ष्यागमनं तेद्य सफलं गुरुभाषितं १६ तव संदर्शनं राम गुरूणामपि मे न हि कोपि न्

श्री मृता श्रमे यातमनु हीनजातिसु शुश्रूषा १७

इत्यर्थः १४ १५ ते आगमनं प्रतीक्ष्य स्थिता अहं तथैव यथा गुरुभिरुक्तं तथा करवं तच्च गुरुभाषितं रामो त्रायास्यतीसेतत् अद्य सफलं जातं १६ हे राम तव तद्रूपस्य दर्शनं मे गुरूणामपि न जातं हे प्रमेयात्मन् अहं योषित् अत्र नेन सर्वधर्मानर्हत्वं तत्रापि हीनजातु स्वत्वादातेह्रासत्त्वं क्रमेण शातसंख्या तउत्तरसापि दासी सेना धिकारः साक्षात्तवद्रस्य तु सुतरामनधिका

श्रीं
अ॰रा॰श्री॰

३२

१८ इतिहेतोर्योगिनामपिमनोवागगोचरस्त्वंमेमयाकथंदृष्टइतिप्रश्नः स्तोतुमित्यादिर्विनय १९ पुंस्त्वस्त्री
त्वदृतोविशेषोवाजातिनामाश्रमादयः तत्स्तोविशेषावानमभजनेकारणंकिंतुभक्तिरेवनतुपुंस्त्वादिरस्ये

तवदासस्यदासानांशतसंख्योत्तरस्यवा दासीत्वेनाधिकारोस्तिकुतःसाक्षात्तवैवहि
१८ कथंरामाद्यमेदृष्टस्त्वंमनोवागगोचरः स्तोतुंनजानेदेवेशकिंकरोमिप्रसीदमे १९
श्रीरामउवाच पुंस्त्वस्त्रीत्वविशेषोवाजातिनामाश्रमादयः नकारणंमद्भजनेभक्तिरेवहिकारणं २० यज्ञदानतपोभिर्वावेदाध्ययनकर्मभिः नैवद्रष्टुमहंशक्योमद्भक्तिविमुखैःसदा २१ तस्माद्भामितिसंक्षेपाद्वक्ष्येहंभक्तिसाधनंसतांसंगतिरेवात्रसाधनंप्रथमंस्मृतं २२ द्वितीयमत्कथालापस्तृतीयंमद्गुणेरणं व्याख्यातृत्वंमद्वचसांचतुर्थंसाधनंभवेत् २३

वचाधिकार इत्यर्थः २० तदेवोपपादयतियज्ञेत्यादिवेदाध्ययनकर्मभिःवेदाध्ययनेनवेदोक्तकर्मानुष्ठानैश्चेत्यर्थः २१ सतांसंगएवप्रथमंमुख्यंसाधनमित्यर्थः २२ मत्कथालापःमच्चरितानिवंधालापइत्यर्थः मद्गुणेरणंमद्गुणकीर्तनंमद्वचसांमत्प्रतिपादकवचसांउपनिषद्रूपाणांव्याख्यातृत्वं २३ ६

श्री

राम

३२

अमायया अछलेन मद्बुध्या ईश्वरबुध्या गुरुसेवा पुण्यशीलता पुण्यविषयत्वाभाविक्रीप्रवृत्तिः यमादिः अहिंसास्तेय ब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः आदिना आसनाप्राणायामप्रत्याहाराः नियमादिः सौचसंतोषतपः स्वाध्यायेश्वरप्रणि धायेश्वरप्रणिधानानि यमाः आदिना धारणाध्यानसमाधयः २४ मत्सुजनेन निष्ठानत्परतामम ये मंत्रास्तदुपासक त्वं तदुपासनं त्वत्र सांगं तत्तन्मंत्रकुल्याक्तांगसहितं २५ अधिकामेताप्यधिके त्यर्थः पुत्रादरस्य पितुरिवतदादरस्सम

आचार्योपासनं भद्रे मद्बुध्यामयया सदा पंचमं पुण्यशीलत्वं यमादिनियमादि च २४ निष्ठा म त्सूजने निर्षष्ठं साधनमीरितं मम मंत्रोपासकत्वं सांगं सप्तमउच्यते २५ मद्भक्तेष्वधिकापू जा सर्वभूतेषु मन्मतिः बाह्यार्थेषु विरागित्वं शमादिसहितं तथा २६ अष्टमं न तत्वविचारो मम भामिनि एवं नवविधं भक्तिसाधनं यस्य कस्य वा २७ स्त्रियो वा पुरुषस्यापि तिर्यग्योनिगत स्य वा भक्तिः संजायते प्रेमलक्षणा शुभलक्षणे २८ भक्तो संजातमात्रायां मत्तत्वानुभवस्तदा ममानुभवसिद्धस्य मुक्तिस्तत्रैव जन्मनि २९ स्यात्तस्मात्कारणं भक्तिर्मोक्षस्येति सुनिश्चितं

ममाधिकं संतोषवत्त्वादित्वातिभावः मन्मतिः सर्वांतर्यामी भगवानिति सर्वभगवद्दृष्टिर्वत्र इति वा मतिः विरागित्वं वै राग्यं समोांतरिंद्रियनिग्रह आदिना बाह्येंद्रियनिग्रहरूपो दमः २६ मम तत्वविचारः त्वस्य तत्वं शुद्धं ब्रह्म तद्विचारः तत्वमस्यादिवाक्यत २७ यस्य कस्य केसैसेवत्रप्रपंचः स्त्रियाद्युतिपस्येतन्नवविधसाधनं जायते तस्य प्रेमलक्षणा भक्तिः संजायते ममायं भूयात् भूत्वा चमानस्यालिसैवं मिद्धा प्रेम २८ मत्तत्वब्रह्मानुभवसिद्धस्येति ततीयास मः मुक्तिः स्यादित्यन्वयः ३०

सर्वेनवविधंसाधनंततोभक्तिस्ततोमुक्तिरित्यन्वयः ३१ इतोमद्दर्शनात् अस्मादेवमद्दर्शनादित्यर्थः ३२ ३३ स
र्वंजानासीत्यत्रहेतुगर्भंविशेषणंसर्वज्ञेतिपत्न्यच्छसेतल्लोकानसुसृतासीतिजानेइतिशेषः ३४ ततोयतस्तल्लो
कानन्नुसृतइत्यर्थः ३५ तस्मात्सुपायमप्याहइति ३६ भीतभीतःभीतिभ्योपि अतिभीतइत्यर्थः ३७ वस्य

भवेत्सर्वंततोभक्तिर्मुक्तिरेवसुनिश्चितं यस्मान्मत्‍क्रियुक्तासितेनोऽहंत्वामुपस्थितः ३१ इ
तोमद्दर्शनान्मुक्तिस्तवनास्त्यत्रसंशयः यदिजानासिमेब्रूहिसीताकमललोचना ३२ कुत्रा
स्तेकनवानीताप्रियामेप्रियदर्शना ३३ शबरीउवाच देवजानासिसर्वज्ञसर्वंत्वंविश्वभावन
तथापिपृच्छसेयन्मालोकानन्नुसृतःप्रभो ३४ ततोऽहमभिधास्यामिसीतायत्राधुनास्थिता
रावणेनहृतासीतालंकायांवर्ततेधुना ३५ इतःसमीपेरामास्तेपंपानामसरोवरं ऋष्यमूकगि
रिर्नामतत्समीपेमहानगः ३६ चतुर्भिर्मंत्रिभिसार्द्धंसुग्रीवोवानराधिपः भीतभीतःसदा
तत्रतिष्ठत्यतुलविक्रमः ३७ वालिनश्चभयाद्भ्रातुस्तदगम्यमृषेर्भयात् वालिनस्तत्रगच्छ
त्वंतेनसख्यंकुरुप्रभो ३८ सुग्रीवेणसहसर्वंतेकार्यंसंपादयिष्यति अहमग्निंप्रवेक्ष्यामितवाग्रे

भयादेवंभीतस्तत्रास्तेवालिनइति भ्रातुर्वालिनोभयादित्यर्थःननुतत्रवासेनकथमभयमतआह ऋषेर्भयात्
तद्वालिनोगम्यंएषचार्थोवाल्मीकिनासविस्तरंदर्शितःअग्रेचात्रापिदर्शयिष्यति तेनसुग्रीवेणसख्यंकुरुतस्या
पिविपद्ग्रस्तत्वात्तेनसख्यंसुलभंननुवालिनेतिभावः ३८ ३९

विद्मोस्तवपरंपरब्रह्मलोकं ५० अविद्याकृतवंधनंसंसारः ५१ निक्षेपेसामान्यमर्थांतरंन्यस्यकिमिति श्रीरा मेप्रसन्नेकिंदुर्लभंतमेवविशेषंसामानोपमादर्कत्वेनाहयद्धमजन्मासवर्यपिरामेप्रसन्नेमुक्तिमाप ५२ मुक्तींयों मुक्तीयोतीतिकिंपुनवक्तव्यमितिसन्वयः यतस्तभ्क्तिरेव अनेनरूपेकेनसवंधातस्यामुक्तिजनकत्वंसूचयति ५३ य तोरामचंद्रस्यभक्तिर्मुक्तिदा अतोरामस्यकामदुधंचरणपद्मयुगलंसेवध्वंनदुषयेत्सुत्सुका अत्सुत्कटेछावंतःसेतः

मुहूर्त्ततिष्ठराजेंद्रयावद्दग्धाकलेवरंयास्यामिभगवन्रामतवविष्णोपरंपदं ५० इतिरामंसमा मंसमामंत्र्यप्रविवेशहुताशनं क्षणान्निर्दग्धसकलमविद्याकृतवंधनं ५१ रामप्रसादाच्छ वरीमोक्षंप्रापातिदुर्लभं किंदुर्लभंजगन्नाथेश्रीरामेभक्तवत्सले ५२ प्रसन्नेधमजन्मापि शवरीमुक्तिमापसा किंपुनर्ब्राह्मणामुख्याःपुण्याःश्रीरामचिंतकाः मुक्तिंयांतीतितद्भक्ति र्मुक्तिरेवनसंशयः ५३ भक्तिर्मुक्तिविधायनीभगवतःश्रीरामचंद्रस्यहेलोकाःकामदुघांघ्रि पद्मयुगलंसेवध्वमत्युत्सुकाः नानाज्ञानविशेषमंत्रविततिंसत्क्वासुदूरेभवत्वारामंरूपामत नुंस्मरारिहृदयेभांतंभजध्वंवुधा ५४ इतिश्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादे आरण्यकांडेदशमःसर्गः १० कांडेऽरण्येध्यात्माख्येसर्गाद्विपंचपरिक्षिप्ताःपंचशतानिश्लोकाः पापहराःपार्वतीशोक्ताः

नानाप्रकारांअज्ञानविशेषभूतांअज्ञानस्यैवतन्मूलत्वंसारस्यैवजनिकांमंत्रविततिंमंत्रसमुहंत्यक्त्वाभवत्वा येनरामंभजंतुतत्रहेतुगर्भंविशेषणंस्मरारिहृदयेभांतंस्मरारिःशिवः ५४ इतिश्रीमत्सकलराजविपद्दुद्धरण समर्थेत्यादिविरुदावलीविराजमानस्यहिम्मतिवर्म्मणःसुत्रस्यश्रीरामवर्मणःकृतावध्यात्मरामायणसेतौआरण्य

कांडे दशमः सर्गः १० आरण्यकांडं समाप्तं

॥श्रीगणेशायनमः॥ अथकांडेद्वितीयेनारदमुखेनरावणवधप्रवृत्तिरित्याह भगवान्शिवः एकदेति ॥१॥ कौस्तुभेनामुक्ताप्रकाशभू
षितावक्षंधरायस्य तं ॥ कौस्तुभशब्देनात्रतन्नामकस्तत्प्रकारोभूषणविशेषः ॥२॥ ताबूलचर्वणादिभिर्विनोदयंतंक्रीडयंतं सीता

॥श्रीमहादेवउवाच ॥ एकदासुखमासीनंरामंस्वांतःपुराजिरे ॥ सर्वाभरणसंपन्नंरत्नसिंहासनेस्थितं॥१॥
॥नीलोत्पलदलश्यामंकौस्तुभामुक्तकंधरं॥ सीतयारत्नदंडेनचामरेणाथवीजितं॥२॥ विनोदयंतंतांबू
॥लचर्वणादिभिरादरात् ॥ नारदोवातरद्द्रष्टुमंबराद्यत्रराघवः॥३॥ शुद्धस्फटिकसंकाशः शरच्चंद्रइवा
॥मलः॥ अतर्कितमुपायातोनारदोदिव्यदर्शनः॥४॥ तंदृष्ट्वासहसोत्थायरामः प्रीत्याकृतांजलिः॥नना
॥मशिरसाभूमौसीतयासहभक्तिमान्॥५॥ उवाचनारदंरामः प्रीत्यापरमयायुतः॥ संसारिणांमुनिश्रे
॥ष्ठदुर्लभंतवदर्शनं॥६॥ अस्माकंविषयासक्तचेतसांनितरांमुने॥ अवाप्तंमेपूर्वजन्मकृतपुण्यमहोद
॥येः॥७॥

मितिशेषः॥ द्रष्टुमर्थात्राघवंयत्रराघवस्तत्प्रदेशंवरात् आकाशात् अवातरदित्यर्थः॥३॥४॥५॥ संसारिणामेवदुर्लभं॥६॥ त
त्रापिविषयासक्तचेतसांनितरामित्यर्थः॥ तादृशामपितवदर्शनंपूर्वजन्मकृतानियानिपुण्यानिपुण्यकर्माणितन्महोद
येः॥ शुभादृष्टेरवाप्तमित्यर्थः॥ महतःफलस्योदयोयेभ्यस्तैरितिवाच्यार्थः ननुसंसारिणांदुर्लभंचेत्कथंत्वयालब्धं
तत्राह॥ संसारिणेतिकाकतालीयन्यायेनेतिभावः॥७॥

॥८९॥ आदिभूतामूलप्रकृतिः मायातुप्रकृतिंविद्यान्मायिनंतुमहेश्वरमितिश्रुतेः त्वत्सन्निकर्षादिति ॥ अचेतनत्वेनतस्या श्चेतनसन्निकर्षापेक्षत्वादितिभावः ॥ अतएवमात्वदाश्रयेति त्वत्सन्निकर्षेणतस्याः स्रष्टृत्वात् त्वदाश्रये सर्वः।

॥ अतस्त्वद्दर्शनादेवकृतार्थोस्मिमुनीश्वरः ॥ किंकार्यंतेमयाकार्यंब्रूहितत्करवाणिभो
॥८॥ अथतंनारदोप्याहराघवंभक्तवत्सलं ॥ किंमोहयसिमांरामवाक्यैर्लोकानुसारिभिः
॥९॥ संसारीतिमितिप्रोक्तंसत्यमेतत्त्वयाविभो ॥ जगतामादिभूतायासामायागृहिणीत
व ॥१०॥ त्वत्सन्निकर्षाज्जायंतेतस्यांब्रह्मादयःप्रजाः ॥ त्वदाश्रयासदाभातिमायायात्रिगुणा
त्मिका ॥११॥ सूतेऽजस्रंशुक्लकृष्णलोहिताःसर्वदाप्रजाः ॥ लोकत्रयमहागेहेगृहस्थस्त्व
मुदाहृतः ॥१२॥ त्वंविष्णुर्जानकीलक्ष्मीः शिवस्त्वंजानकीशिवा ॥ ब्रह्मात्वंजानकीवाणी
॥ सूर्यस्त्वंजानकीप्रभा ॥१३॥ भवान्शशांकःसीतातुरोहिणीशुभलक्षणा ॥ शक्रस्त्वमेव
॥ पौलोमीसीतास्वाहानलोभवान् ॥१४॥ यमस्त्वंकालरूपश्चसीतासंयमनीप्रभो ॥ निर्ऋति
स्त्वंजगन्नाथतामसीजानकीशुभा ॥१५॥

त्रिगुणात्मिका सुखदुःखमोहस्वभावसत्वरजस्तमोरूपगुणत्रयात्मिका ॥११॥ अतएवस्वगुणानुरूपास्तथागुणाः प्रजाः
सूतेतामादिश्यागृहिण्यायुक्तः लोकत्रयरूपगेहे गृहस्थस्त्वमित्युदाहृतः ॥१२॥ इदानींसर्वस्त्रीरूपंसीतेवसर्वपुंरूपंत्वमे

वेतिसर्वात्मनस्तुवन्नूत्वमेवग्रहस्थइ.सर्पमुपपादयतित्वमिसादिना ॥१३॥पौलोमी शची अनलोग्निः ॥१४॥१५॥
॥१६।१७॥ विविशिष्यकिंचिदुक्तासामान्येनोपसंहरतिलोकेइति ॥१८॥ लोकत्रयग्रहस्यत्वमुपसंहरति ॥ तस्मादि

॥ रामस्त्वमेववरुणो भार्गवीजानकीशुभा ॥ वायुस्त्वंरामसीतातुसदागतिरितीरि
ता ॥१६॥ कुबेरस्त्वंरामसीतासर्वसंपत्प्रकीर्तिता ॥ रुद्राणीजानकीप्रोक्तारुद्र
स्त्वंलोकनाशकृत ॥१७॥ लोकेस्त्रीवाचकंयद्यत् तत्सर्वंजानकीशुभा ॥ पुन्नामवा
चकंयावत्तत्सर्वंत्वंहिराघवः ॥१८॥ तस्माल्लोकत्रयेदेवयुवाभ्यांनास्तिकिंचन ॥१९॥
त्वदाभासोदिताज्ञानमव्याकृतमितीर्यते ॥ तस्मान्महांस्ततःसूत्रंलिंगंसर्वात्मकंततः २०
अहंकारश्चबुद्धिश्चपंचप्राणेंद्रियाणिच ॥ लिंगमित्युच्यतेप्राज्ञैर्जन्ममृत्युसुखा
दिमत् ॥२१॥

तियुवाभ्यामन्यदितिशेषः ॥ तत्सृष्टातदेवानुप्राविशदितिश्रुत्यासर्वत्रैश्वरचैतन्येनैवचेतनत्वमितिभावः ॥१९॥ तदेवोप
पादयतित्वदिति ॥ त्वदाभासेनत्वसंबंधेनोदितंस्वकार्योन्मुखत्वंप्राप्तमिदंरामज्ञानंमायेवाव्याकृतपदेनोच्यतेमहानबु
द्धितत्वंततःसूत्रंमहंकारःततःसर्वात्मकंसर्वकार्यात्मकंलिंगंलिंगदेहः ॥२०॥ सर्वात्मकत्वमाह अहंकारश्चबुद्धिश्चे
त्यादि ॥ पंचेतस्यसूक्ष्मभूतानीतिशेषः ॥ प्राणेंद्रियाणिपंचप्राणाःपंचेंद्रियाणिमनस्त्वहंकारेणैवसंगृहीतंतत्रा

हंकारोऽहमित्याकारवृत्तिविशेषः ॥ बुद्धिरध्यवसायात्मकं महत्तत्त्वं ॥ कर्मेंद्रियाणि भूतपंचत भूतानि तल्लिंगं लिंगदेह
एव यो हि जन्ममरणसुखदुःखादिमदुच्यत इत्यर्थः ॥ २१ ॥ स एव लिंगदेहाभिमान्येवेत्यर्थः जगन्मयः जगन्मयो हिरण्यगर्भः
तत्समष्टिरूपत्वात्तस्येत्यर्थः । अवाच्या सत्त्वासत्त्वाभ्यामनिर्वाच्या अनादिरुत्पत्तिरहिता कारणोपाधिः संसारका

॥ स एव जीवसंज्ञश्च लोके भाति जगन्मयः ॥ अवाच्यानाद्यविद्यैव कारणोपाधिरुच्यते २२
॥ स्थूलं सूक्ष्मं कारणाख्यमुपाधित्रितयं चिते ॥ एतैर्विशिष्टो जीवः स्याद्वियुक्तः परमेश्व
॥ रः ॥ २३ ॥ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्याख्या संसृतिर्या प्रवर्त्तते ॥ तस्या विलक्षणः साक्षी चिन्मात्र
॥ स्त्वं रघूत्तम २४ त्वत्त एव जगज्जातं त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितं ॥ त्वय्येव लीयते कृत्स्नं तस्मात्त्वं स
कारणं ॥ २५ ॥

रणरूपकूटस्थस्य ब्रह्मण उपाधिः ॥ २२ ॥ स्थूलं स्थूलदेहस्तत्समष्ट्युपाधिर्विराट् सूक्ष्मं लिंगदेहस्तत्समष्ट्युपाधिर्हिर
ण्यगर्भः कारणोपाधिरीश्वरः एतैर्विशिष्टो जीवः अतद्यमित्यनेनास्यापि तत्रांतर्भावात् उपाधित्रयविमुक्तो यः स परमे
श्वरः तुरीय इत्यर्थः विराट् हिरण्यगर्भश्च कारणं चेत्युपाधयः ईशस्य यैस्त्रिभिर्हीनं तुरीयं तत्पदं विदुरिति ॥ वार्त्ति
कोक्तेः २३ तत्र स्थूलसूक्ष्मोपाधिकाभ्यां कारणोपाधेः साक्षिणो भेदकमाह ॥ जाग्रदिति इंद्रियादिवृत्तिमती जा
ग्रदवस्था विश्वसाक्षिणी इंद्रियवृत्त्यभावका । लिंकीर्णांतःकरणवासनानिमितार्थोपलंभरूपा तैजससाक्षिणी स्व

२

२

न्नावस्थात्राज्ञसाक्षिणीनिद्रारत्परिक्तसर्ववृत्त्यभावरूपासुषुप्तावस्थाएतत्त्रयात्मिकायाःसंसृतेरविद्यात्मकत्वा
ततोविलक्षणश्चिन्मात्ररूपःसाक्षीकारणोपाधिस्त्वमित्यर्थः।जगज्जन्मादिकारणमपित्वमेवेत्याह।।त्वत्तइति।।
कृत्स्नमविद्यासहितं।।२५।।रज्ज्वाविति रज्ज्वौरगत्वेनज्ञानाद्यथाभयंतथाआत्मानंजीवत्वेनजानतोभयंसंसार
रूपं।।तस्याएवरज्जोरज्जुत्वेनज्ञानात्यथाभयनिवृत्तिस्तथास्वस्यपरात्मत्वेनज्ञानात्तन्निवृत्तिरित्यर्थः।।चिन्मात्र

।।रज्ज्वावहिमिवात्मानंजीवंज्ञात्वाभयंभवेत्।।परात्माहमितिज्ञात्वाभयदुःखैर्विमुच्य
।।ते।।२६।।चिन्मात्रज्योतिषासर्वाःसर्वदेहेषुबुद्धयः।।त्वयायस्मात्प्रकाश्यंतेसर्वस्य
।।स्मात्ततोभवान् २७ अज्ञानान्न्यस्यतेसर्वंत्वयिरज्जौभुजंगवत्।।त्वज्ज्ञानाल्लीयतेस
।।र्वंतस्माज्ज्ञानंसदाभ्यसेत् २८ त्वत्पादभक्तियुक्तानांविज्ञानंभवतिक्रमात्।।तस्मात्त्वद्भ
क्तियुक्तायेमुक्तिभाजस्तएवहि २९
ज्योतिःस्वरूपेण भवतासर्वदेहेषुवर्त्तमानाःसर्वाबुद्धयोंतःकरणानियस्मात्प्रकाश्यंतेतत्तद्वृत्तिमंतिसंपाद्यंतेऽतो
भवान्सर्वस्यांतर्यामीत्यर्थः २७ अज्ञानात्त्वत्स्वरूपाज्ञानात्त्वयिइदंसर्वंजगन्न्यस्यते आरोप्यतेजगद्रूपेणत्वंगृह्यस
इत्यर्थः।।यथाचरज्जुतत्त्वज्ञानाभ्दासमानस्यभुजंगस्यरज्जुनाल्लयः।।एवंत्वत्स्वरूपज्ञानाज्जगतोलयोऽतस्तज्ज्ञानंसदा
भ्यसेत्।।त-च्चिंतनंतत्कथनंमन्योन्यंतत्प्रबोधनंएकांतेतत्परत्वंचतदभ्यासंविदुर्बुधाइत्युक्तमभ्यासंकुर्यात्।।२८

त्वत्प्रसाद भक्तियुक्तानां श्रवणं कीर्त्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनं अर्च्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनमित्येवं नवविधभक्तियुक्तानां क्रमात् वैराग्यं श्रवणादिक्रमेण विज्ञानं आरोक्षसाक्षात्कारो भवतीत्येवमुक्तिभाजः इत्यर्थः॥२९॥ त
नमोहयस्व स्वमायेत्यर्थः।३०।३१। नोदितोस्मि त्वन्निकटं संदेशं वक्तुं प्रेरितोस्मि ३२।३३। भूभारहरणाय

तद्भक्तानां

॥अहं त्वद्भक्तभक्तानां च किंकरः॥ अतो मामनुगृह्णीष्व मोहयस्व न मां प्रभो॥ ३०॥
॥त्वन्नाभिकमलोत्पन्नो ब्रह्मा मे जनकः प्रभो॥ अतस्तवाहं पौत्रोस्मि भक्तं मां पाहि रा
॥घव ३१ इत्युक्त्वा बहुशो नत्वा स्वानंदाश्रुपरिप्लुतः॥ उवाच वचनं रामं ब्रह्मणा नोदि
॥तोस्म्यहं ३२ रावणस्य वधार्थाय जातोसि रघुसत्तम इदानीं राज्यरक्षार्थं पिता त्वामभि
॥षेक्ष्यति ३३ यदि राज्याभिषिक्तस्त्वं रावणं न हनिष्यसि॥ प्रतिज्ञा ते कृता राम भूभारह
॥णाय वै ३४ तत्सत्यं कुरु राजेन्द्र सत्यसंधस्त्वमेव हि॥ श्रुत्वैतद्गदितं रामो नारदं प्राह
॥सस्मितं ३५ शृणु नारद मे किंचिद्विद्यतेऽविदितं क्वचित्॥ प्रतिज्ञातं च यत्सर्वं करिष्ये
तन्न संशयः ३६

तातप्रतिज्ञाव्यर्थस्पर्शाकुः क्वचिद्देशे काले वा किंचिद्वस्तु मेऽविदितं विद्यते पितुर्नेत्यर्थः॥ सर्वं विदितमेवास्तीत्यर्थः॥३६

इति शेषः ३४ तस्मात्त्वत्प्रतिज्ञानं वचः सत्यं कुरु यतस्त्वमेव सत्यसंधः सत्यप्रतिज्ञः ३५ अविदितमिति छेदः विद्यत इत्यत्र का ४

कालानुरोधेनेतिकालस्यमुख्यतायामेयेवस्थापितत्वादिति भावः ॥ असुरमंडलं रक्षोमंडलं रूपं भूभारं ॥३७॥
३८।३९ देवगतिं देवलोकमार्गं ॥४० केवल्यं विमोक्षं ॥ अलेकर्तलक्षणं मोक्षं विरतिर्वैराग्यं ॥४१ इतिश्री

॥ किंतु कालानुरोधेन तत्तमारब्धसंक्षयात् ॥ हरिष्ये सर्वभूभारं क्रमेणासुरमंडलं
॥३८ रावणस्य विनाशार्थं विवेश गत्वा दंडकाननं ॥ चतुर्दशात्समास्तत्रह्युषित्वा मुनिवेषधृ
॥कृ ३९ सीतामिषेण तं दुष्टं सकुलं नाशयाम्यहं ॥ एवं रामे प्रतिज्ञाते नारदः प्रमुमोद ह
॥३९॥ प्रदक्षिणत्रयं कृत्वा दंडवत्प्रणिपत्य तं ॥ अनुज्ञातश्च रामेण ययौ देवगतिं मुनिः
॥४०॥ संवादं पठति शृणोति संस्मरेद्वायो नित्यं मुनिवररामयोः ॥ स भक्त्या संप्राप्नोति सम
॥रसुदुर्लभं विमोक्षं कैवल्यं विरतिपुरः सरं क्रमेण ॥४१॥ इतिश्री अयोध्याकांडे प्रथ
॥मसर्गः ॥१॥ ५१ ५१ ॥ अथ राजा दशरथः कदाचिद्रहसि स्थितः ॥ वसिष्ठं स्व
॥कुलाचार्यमाहूयेदमभाषत ॥१॥ भगवन्रामममखिलाः प्रशंसंति मुहुर्मुहुः ॥ पौ
॥राश्च नैगमा वृद्धा मंत्रिणश्च विशेषतः ॥ ततः सर्वगुणोपेतं रामं राजीवलोचनं ॥

अयोध्याकांडे प्रथमसर्गः ॥१॥ ५१ ५१ ॥ अथ राजेति रहसि एकांते ॥१॥ नैगमाः निगमे वाणिज्यपथे भ
वाः यद्वा निगमं वेदं तदर्थं वा विंदंतीति ते नैगमाः ॥२॥ ततः सर्वप्रजानुरागात् ॥२॥

भरतोमातुलमिति ॥ अनेनकैकेयीप्रतिबंधसंकानिराशः भरतागमनपर्यंतमेनमभिषेचेत तदागमनोत्तरमुभयोर्विभा
गंकरिष्यामीसर्वंतांसमाधास्यइतिभावः ४ । संभारोभिषेकसामग्रीमंत्रायेतिअधिवासनार्थमितिशेषः । उच्छ्री

॥ ज्येष्ठंराज्येभिषेक्ष्यामिवक्ष्येहंमुनिपुंगव ॥ ३ ॥ भरतोमातुलंदृष्टुंगतःशत्रुघ्नसंयु
॥ तः ॥ अभिषेक्ष्यश्चएवास्य भवांस्तस्यानुमोदतां ॥ ४ ॥ संभाराः संभ्रियंतांचगघमंत्रा
॥ यराघवं ॥ उच्छ्रीयंतांपताकाश्चनानावर्णाःसमंततः ॥ ५ ॥ तोरणानिविचित्राणिस्व
॥ र्णमुक्तामयानिवै ॥ आहूयमंत्रिणंराजाप्तुमंत्रंमंत्रिसत्तमं ॥ ६ ॥ आज्ञापयतिय
॥ घत्वांमुनिस्तत्तत्समानय ॥ यौवराज्येभिषेक्ष्यामिश्वोभूतेरघुनंदनं ॥ ७ ॥ तथेतिहर्षात्सुमु
॥ निंकिंकरोमीत्यभाषत ॥ तमुवाचमहातेजावसिष्ठोज्ञानिनांवरः ॥ ८ ॥ चतुर्दंतःसमायात
॥ तुऐरावतकुलोद्भवः ॥ नानातीर्थोदकैःपूर्णाःस्वर्णकुंभाःसहस्रशः ॥ ९ ॥ श्वःप्रभा
॥ तेमध्यकक्षेकन्यकाःस्वर्णभूषिताः ॥ तिष्ठंतुषोडशागजाःस्वर्णरत्नादिभूषिताः ॥ १० ॥

४

यंतांउत्थाप्यंतामित्यर्थः ॥ ५ ॥ तोरणानि ॥ उच्छ्रीयंतामित्यनुकर्षः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ मध्यकक्षेमध्यद्वारेषोडशेति
कन्यकान्वयि । वाल्मीकिनापिकन्यामष्टसंख्याविरुक्ता अष्टौकन्याश्चरुचिरामत्तश्चवरवारणः । अष्टौकन्याश्च
मंगल्याःसर्वाभरणभूषिताइतिगजइत्युत्तरान्वयि ९ । नानातीर्थोदकैः ॥ १० ॥

चतुर्दंत समायातु ऐरावतकुलोद्भवः ॥ नानातीर्थोदकैः पूर्णाः स्वर्णकुंभाः सहस्रशः ॥१०॥

व्याघ्रचर्माणि नववा त्रीणि वा भद्रपीठास्तरणार्थमित्यर्थः ११ दिव्यान्याभरणानि च सत्रस्थाप्यंतामित्यनुकर्षः १२
चारमुख्याः वाराः संकेतदिनमेव मुख्यं भर्त्तृ नियमे यासां ताः वेश्या इत्यर्थः वेणुकाः वेणुवादनशीलाः १३ हस्त्य

॥ स्थाप्यंतां नववैयाघ्रचर्माणि त्रीणि वानघ ॥ श्वेतछत्रं रत्नदंडं मुक्तामणिविराजितं
॥११ दिव्यमाल्यानि वस्त्राणि दिव्यान्याभरणानि च ॥ मुनयः सत्कृतास्तत्र तिष्ठंतु कुश
॥पाणयः १२ नर्त्तक्यो वारमुख्याश्च गायका वेणुकास्तथा ॥ नानावादित्रकुशला वादयं
॥तु नृपांगणे १३ हस्त्यश्वरथपादाता बहिस्तिष्ठंतु सायुधाः ॥ नगरे यानि तिष्ठंति देवताय
॥तनानि च १४ तेषु प्रवर्त्ततां पूजा नानाबलिभिरादृता ॥ राजानः शीघ्रमायांतु नानोपा
॥यनपाणयः १५ इत्यादिश्य मुनिः श्रीमान् सुमंत्रं नृपमंत्रिणं ॥ स्वयं जगाम भवनं राघव
॥स्यातिशोभनं १६ रथमारुह्य भगवान्वसिष्ठो मुनिसत्तमः ॥ त्रीणि कक्षाण्यतिक्रम्य
॥रथात्क्षितिमवातरत् १७ अंतः प्रविश्य भवनमाचार्यत्वादवारितः ॥ गुरुमागत
माज्ञाय रामस्तूर्णं कृतांजलिः १८

श्वरथपादातः इत्युपपत्तिरुक्ता १४ नानाबलिभिः पूजोपकरणैः १५ ।१६।१७ आचार्यत्वादिति व्रजलाश्च द्वारपाले
रवारितो भवनं प्रविश्यांतः अंतःपुरं प्रविष्ट इति शेषः १८ ॥

पानीयमानिनीयअर्घ्यपाद्यार्थमितिभावः १९ तदापः तत्पादप्रक्षालनजलं २० अब्रवीत् वसिष्ठमितिशेषः २१
त्वत्पादसलिलं गंगारूपं जलं २२ उपदेशाकृतु आस्तामेवं भक्तिः कार्येति लोकानुपदिशन्निसर्थः ॥ २३ भक्तिसिद्ध

॥ प्रत्युद्गम्य नमस्कृत्य संस्तुवन्भक्तिसंयुतः ॥ स्वर्णपात्रेण पानीयमानिनाय शुभानकी १९
॥ रत्नासने समावेश्य पादौ प्रक्षाल्य भक्तितः ॥ तदापः शिरसा धृत्वा सीतया सह राघवः २०
॥ धन्योस्मीत्यब्रवीद्राम स्तव पादांबुधारणात् ॥ श्रीरामेणैवमुक्तस्तु प्रसन्नो मुनिरब्रवीत् २१
॥ त्वत्पादसलिलं धृत्वा धन्योभूत्गिरिजापतिः ॥ ब्रह्मापि मत्पितास्ते हि पादतीर्थहताशुभः
य ॥ २२ इदानीं भाषसे यत्त्वं लोकानामुपदेशकृत् ॥ जानामि त्वां परात्मानं लक्ष्म्या संजातमीश्व
॥ रं ॥ २३ देवकार्यार्थसिद्ध्यर्थं भक्तानां भक्तिसिद्धये ॥ रावणस्य वधार्थाय जातं जानामि
॥ राघव २४ तथापि देवकार्यार्थं गुह्यं नोद्घाटयाम्यहं ॥ यथा त्वं मायया सर्वं करोषि रघुनंद
॥ न ॥ २५ तथैवानुविधास्येहं शिष्यस्त्वं गुरुरप्यहं ॥ गुरुर्गुरूणां त्वं देवपितॄणां त्वं पितामहः २६

ये रत्नसनेन सर्वतरत्नरूपापि शयाता मत्स्वरूपे भक्तिरेव सर्वेष्टसाधनमिति तत्र–चितं २४ त्वं मायेति ॥ माययाच्छादित
स्वस्वरूपो यथा व्यवहरसि तथैव त्वयि शिष्यत्वेन गुरुभूत्वाहं व्यवचरिष्यामी सर्थः ॥ २५ वास्तवमर्थमाह ॥ गुरुरिति ॥
गुरूणांत्रमत्गुरूणां ब्रह्मादीनां २६

तत्रैवहेतुमाह ॥ अंतर्यामीति ॥ अंतस्थित्वा सर्वनियामकः अगोचरवाङ्मनसयोरप्यविषयः स्वाधीनसंभवत्वं

मायाधिष्ठातृत्वात् २७ हृष्यजीवनं दुष्टजीविकारूपं पौरोहित्यं राजपुरोहितत्वं ॥२८॥ २९ ॥त्वत्संबंधाकांक्षारूपा

॥ अंतर्यामी जगद्यंत्रवाहकस्त्वमगोचरः ॥ शुद्धसत्त्वमयं देहं धृत्वा स्वाधीनसंभवं २७

॥ मनुष्य इव लोकेऽस्मिन् भासि त्वं योगमायया ॥ पौरोहित्यमहं जाने निगर्ह्यं दुष्यजीवनं ॥२८

॥ इक्ष्वाकूणां कुले रामः परमात्मा जनिष्यते ॥ इति ज्ञानं मया पूर्वं ब्रह्मणा कथितं पुरा ॥२९

॥ ततोऽहमाशया राम तव संबंधकांक्षया ॥ अकार्षं गर्हितमपि तवाचार्यत्वसिद्धये ३० ततो म

॥ नोरथो मेऽद्य फलितो रघुनंदन ॥ त्वदधीना महामाया सर्वलोकैकमोहिनी ॥३१॥ मां यथा

॥ मोहयेन्नैव तत्कुरु रघूद्वह ॥ गुरुनिष्कृतिकामस्त्वं यदि देह्येतदेव मे ॥३२॥ प्रसंगा

॥ सर्वमप्युक्तं न वाच्यं कुत्रचिन्मया ॥ राज्ञा दशरथेनाहं प्रेषितोऽस्मि रघूद्वह ॥३३ त्वा

॥ मामंत्र्य पितू राज्ये श्वोऽभिषेक्ष्यति राघव ॥ अद्य त्वं सीतया सार्द्धमुपवासं यथाविधि ३४

मासंबंधमाहाचार्यत्वसिद्धये इति ३० लब्धाचार्यकत्वात् गुरुदक्षिणायाचनेत्वदधीनेत्यादि ॥३१॥ गुरुनि

ष्कृतिकामः गुरोः प्रत्युपकारणेच्छुः ३२ एवं मय मत्स्वरूपमन्यत्रापि प्रकटयिष्यतीति शंकामुनिनियाह ॥ प्रसंगा

॥ दिति ॥३४॥

प्रातर्गमिष्यसि राजसान्निध्यं वनं चेति भावः ॥३५॥३६॥ एतत्राज्यप्राप्तिफलं तवैवेत्याह ॥ निमित्तमात्रमिति ॥ कर्त्ता राज्यकर्त्ता भोक्ता राज्यसुखभोक्ता अनेन स्वस्य कर्तृत्वादिराहित्यमपि ध्वनितं ३७ ममत्वं हि बहिः प्राणः अनेन शेषांश

॥ त्वत्वा शुचिर्भूमिशायी भव राम जितेंद्रियः ॥ गच्छामि राजसान्निध्यं त्वं तु प्रातर्गमिष्यसि
॥ ३५ इत्युक्त्वा रथमारुह्य ययौ राजगुरुः द्रुतं ॥ रामोऽपि लक्ष्मणं दृष्ट्वा प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ ३६
॥ सौमित्रे यौवराज्ये मेऽप्यभिषेको भविष्यति ॥ निमित्तमात्रमेवाहं कर्त्ता भोक्ता त्वमेव हि ॥ ३७
॥ मम त्वं हि बहिः प्राणा नात्र कार्या विचारणा ॥ ततो वसिष्ठेन यथा भाषितं तत्तथाकरोत् ॥ ३८
॥ वसिष्ठोऽपि नृपं गत्वा कृतं सर्वं न्यवेदयत् ॥ वसिष्ठस्य पुरो राज्ञा ह्युक्तं रामाभिषेचनं ॥ ३९॥
॥ यदा तदैव नगरे श्रुत्वा कश्चित्सुमान् जगौ ॥ कौशल्यायै राममात्रे सुमित्रायै तथैव च ॥ ४०
॥ श्रुत्वा ते हर्षसंपूर्णे ददतुर्हारमुत्तमं ॥ तस्मै ततः प्रीतमनाः कौशल्या पुत्रवत्सला ॥ ४१॥
॥ लक्ष्मीपर्यचरद्देवीं रामस्यार्थप्रसिद्धये ॥ सस्वपीद्दत्वा रथः करोसेव प्रतिश्रुतं ॥ ४२॥

६८

त्वात स्यप्राणधारकत्वरूपं जीवत्वं दर्शितिं ॥ ३८॥ पुरः अग्रे ॥ ३९॥ नगरे विद्यमानः कश्चित्सुमान् राममात्रे सुमित्रायै वन्यवेदयत् ४० तस्मै तद्वार्त्ताकराय ॥ ४१॥ प्रतिश्रुतं प्रतिज्ञातं ॥ ४२॥ ५१॥

६८

दुर्गादेवीं सकलदुःखहरणक्षमत्वादिति भावः ॥ ४३ देवीं कुंभकर्णस्य निद्रावरव्याजरादिनोद्देवानामुपकर्त्री अयोध्यां अयोध्यां प्रदेशावच्छिन्नं भुवो लोकं गच्छेत्यन्वयः ॥ ४४ ॥ आदौ मंथरां प्रविश्य स्वके कैकेयी प्रेरणार्थं आर्षत्वात् ततः प

रा: ॥ कैकेयी वशगां किंतु कामुकः किं करिष्यति ॥ इति व्याकुलचित्तास्ता दुर्गां देवीमपूजयत् ॥ ४३

॥ एतस्मिन्नंतरे देवा देवीं वाणीमचोदयन् ॥ गच्छ देवी भुवो लोकमयोध्यायां प्रयत्नतः ॥ ४४

॥ रामाभिषेकविघ्नार्थं यतस्व ब्रह्मवाक्यतः ॥ मंथरां प्रविश त्वादौ कैकेयीं च ततः परं ॥ ४५ ॥

॥ ततो विघ्ने कृते पश्चात्पुनरेहि त्रिविष्टपं ॥ तथेत्युक्त्वा तथा चक्रे प्राविवेशाथ मंथरां ॥ ४६ ॥ सा

॥ पि कुब्जा त्रिवक्रा तु प्रासादाग्रमथारुहत् ॥ नगरं परितो दृष्ट्वा सर्वतः समलंकृतं ॥ ४७ ॥

॥ नानातोरणसंबाधं पताकाभिरलंकृतं ॥ सर्वोत्सवसमायुक्तं विस्मिता पुनरागमत् ॥ ४८

॥ धात्रीं पप्रच्छ मातः किं नगरं समलंकृतं ॥ नानोत्सवसमायुक्ता कौशल्या चातिहर्षिता ॥ ४९

रं स राजप्रेरणार्थं कैकेयीं प्रविश ॥ ४५ ॥ विघ्ने अभिषेकाविघ्ने तथा चक्रे अयोध्यागमनं चक्रे देवी वाणीति शेषः ॥ ४६ ॥ सा वाण्या विष्टा त्रिषु कटाद्यवयवेषु वक्रा ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ किं केन हेतुना नगरमलंकृतं केन च हेतुना कौशल्या महत्युत्सवयुक्ता हृष्टेति ॥ ४९ ॥

॥ ५० ।५१॥ पुत्रस्य राज्याप्राप्त्या दुर्भगेत त्त्विंताता हिसा च मह्त् ॥ ५२॥ ५३॥ राज्ञोनुग्रहात्राम स्याभिषेको भवि
ष्यतीत्यन्वयः ॥ ५४ ।५५। ५६ ॥ कारणेन बाणी प्रवेशरूपेण वैरिणी वैरमापन्ना आकारणवैरिणीति कश्चित् ५७।

॥ ददाति विप्रमुख्येभ्यो वस्त्राणि विविधानि च ॥ तामुवाच तदा धात्री रामचंद्राभिषेचनं ॥ ५०।
॥ श्वो भविष्यति तेनाद्य सर्वतोलंकृतं पुरं ॥ तच्छ्रुत्वा त्वरिता गत्वा कैकेयीं वाक्यमब्रवीत् ॥ ५१
॥ पर्यंकस्थां विशालाक्षीमेकांते पर्यवस्थितां ॥ किं शेषे दुर्भगे मूढे महद्भयमुपस्थितं ॥
॥ ५२॥ न जानीषे तिमौ दयमानिनी मत्तगामिनी ॥ ५३॥ रामस्यानुग्रहाद्दातः श्वोभिषेको
॥ भविष्यति ॥ तच्छ्रुत्वा सहसोत्थाय कैकेयी प्रियवादिनी ॥ ५४॥ तस्यै दिव्यं ददौ स्वर्णनूपु
॥ रं रत्नभूषितं ॥ हर्षस्थाने किमिति त्वं कथ्यते भयमागतं ॥ ५५॥ भरतादधिको रामः प्रिय
॥ स्तन्मे प्रियंवदः ॥ कौशल्यां मां समां पश्यन् सदा शुश्रूषते हि मां ॥ ५६॥ रामाद्भयं किमापन्नं
॥ तव मूढे वदस्व मे ॥ तच्छ्रुत्वा विषण्णाभूत् कुब्जाकारणवैरिणी ॥ ५७॥ श्रीरामचंद्राय नमः॥

यथार्थं सत्यमेव मयोच्यते महद्भयमागतमिति ॥ ५८॥ अतथ्यवादीति च्छेदः त्वमेव मे प्रियसाधिकास्यसि

व्याप्रलायएवतस्येत्यर्थः ॥ कार्यहितं ॥ ५९ ॥ अतिदुःखावेशात् प्रेषयामासेतिपुनरुक्तिर्नदोषाय ॥ ६० ॥ ६१ ॥
प्राणेर्वाहास्यतेत्याज्यतेवधो भविष्यतीत्यर्थः ॥ ६२ ॥ सपत्न्याः सकाशाघसरा भवत्तत्तेवादिरूपस्ततो मरणं

॥ शृणुमद्वचनंदेविययार्थंतिमहद्भयं ॥ त्वांतोषयन्सदाराजाप्रियवाक्यानिभाषते ॥ ५८ ॥ का
॥ मुको ऽतथ्यवादीत्वंत्वांवाचापरितोषयन् ॥ कार्यकरोतितस्यैवरामभ्रातुःसपुष्कलं ॥ ५९ ॥ मन
॥ स्येतन्निधायैवप्रेषयामासतेसुतं ॥ भरतंमातुलकुलेप्रेषयामाससानुजं ॥ ६० ॥ सुमित्रायाः
॥ समीचीनंभविष्यतिनसंशयः ॥ लक्ष्मणोराममन्वेतिराज्यंसोऽनुभविष्यति ॥ ६१ ॥ भरतोराघ
॥ वस्याग्रेकिंकरोवाभविष्यति ॥ विवास्यतेवानगराप्राणेर्वाहास्यतेचिरात् ॥ ६२ ॥ त्वंतुदासीवको
॥ शल्यांनित्यंपरिचरिष्यसि ॥ ततोपिमरणंश्रेयोयत्सपत्न्याःपराभवः ॥ ६३ ॥ अतःशीघ्रंयतस्व
॥ भरतस्याभिषेचने ॥ रामस्यवनवासार्थंवर्षाणिनवपंचच ॥ ६४ ॥ ततोरूढोऽभयपुत्रस्तववरा
॥ ज्ञिभविष्यति ॥ उपायंतेप्रवक्ष्यामिपूर्वमेवसुनिश्चितं ॥ ६५ ॥ श्रीरामचंद्रायनमः ॥ ॥

श्रेयइत्यर्थः ॥ ६३ ॥ अभिषेचनेविषयसप्तमीनवपंचचतुर्दश ॥ ६४ ॥ हेराज्ञि अभयऽभयस्थानेभयरहि
तेतवपुत्रोरूढोराज्यदृढो भविष्यतीत्यर्थः ॥ ननुवयसा सर्वगुणैर्ज्येष्ठेविद्यमानेकथंकनीयसोमेपुत्रस्यराज्यम
तआह ॥ उपायमिति ॥ ६५ ॥

४

इंद्रेण स्वयं याचित इत्यन्वयः ॥६६॥६७॥ अक्षकीलः रथस्याक्षकील इत्यर्थः ततस्य छिन्नोन्यपतत् तस्य रथ
अनवेदत कीलस्थाने स्वहस्तं दत्वा त्वं स्थितवती सन्वयः ॥६८।६९।७०॥ राजा वस्तुततो वरो राजात्वमया कः किमु

॥ पुरा देवासुरे युद्धे जातो दशरथः स्वयं ॥ इंद्रेण याचितो धन्वी सहायार्थं महारथः ॥६६॥ जगाम तेन या
॥ सार्धं त्वया सत्त्वशुभानने ॥ युद्धं प्रकुर्वतस्तस्य राक्षसैः सह धन्विनः ॥६७॥ ततः क्षकीलोन्यपतत्
॥ छिन्नस्तस्य न वेद सः ॥ त्वं तु हस्तं समावेश्य कीलरंध्रेति धैर्यतः ॥६८॥ स्थितवत्यसि तां पार्गी पति
॥ प्राणपरीप्सया ॥ ततो हत्वासुरान्सर्वान् ददर्श त्वामरिंदमः ॥६९॥ आश्चर्यं परमं लब्ध्वा त्वामालिंग्य मु
॥ न्वितः ॥ रागोद्धय तेन मनसि वांछितं वरदोस्म्यहं ॥७०॥ वरद्वयं रागोधत्वमेवं राजावदत्स्वयं ॥ त्व
॥ योक्तो वरस्ते राजन्यादि दत्तं वरद्वयं ॥७१॥ त्वय्येव तिष्ठतु चिरं न्यासभूतं ममानघ ॥ यदा मे वस
॥ रो भूयात्तदा देहि वरद्वयं ॥७२॥ तथेत्युक्त्वा स्वयं राजा मंदिरं प्रत्यपद्यत ॥ त्वत्तः श्रुतं मया पूर्वमि
॥ दानीं स्मरति मागतं ॥ अतः शीघ्रं प्रविश्याद्य क्रोधागारं रुषान्विता ॥७३॥ विमुच्य सर्वाभरणं सर्वतो
॥ विनिकीर्य च ॥ भूमावेव शयाना त्वं तूष्णीमातिष्ठ भामिनी ॥७४॥

कस्त्वदाता जनित्यादि ॥७१॥ ममेप्सितवरद्वयमिति शेषः त्वया मह्यं दत्तं वरद्वयमित्यर्थः ॥७२॥ तथेत्युक्त्वाहं तु प्रत्यमं
दिरं प्रजगाम मे शिबिरं प्रजगामेति स्वयमुक्तवानिति शेषः एतत्सर्वं त्वत्त एव श्रुतं ॥७३॥ तूष्णीमातिष्ठ मौनं कुरु
वातरा: प्रार्थितापि त्वं किं करिष्यामीति प्रतितापर्यंतं राज्ञा सह मावदेत्यर्थः ॥७४॥

तस्याह । यावद्दितिससतस्रूर्वकं शापथएवंकमितियावत्तथाप्रतिज्ञायराजातेमीष्टंयावत्करोतितावन्मोनं कुर्वि
दुः सर्पः ॥ ७२ ॥ संगेनजातविभ्रमाश्रलितेपिहितभ्रूविमतीदुष्टदुष्टभावा ॥ ७६ ॥ वक्रापिमन्दितत्वान्ममसुंदरीतत्वं

॥ यावत्तत्संप्रतिज्ञायराजाभीष्टंकरोतितेत ॥ श्रुत्वात्रिवक्रयोक्तंततस्ताकैकेयनंदिनी ॥ ७२ ॥ तथ्यमे
॥ वाक्यविलंमेनेदुःसंगालितविभ्रमा ॥ तामाहकैकेयीहृष्यकृतस्तंभ्रूकिरीदृशी ॥ ७६ ॥ स एवं त्वंत्व
॥ वि संपन्नानजानेवक्रसुंदरी ॥ भरतोयदिराजामेभविष्यतिसुतःप्रियः ॥ ७७ ॥ रामान्वाप्तंमया
॥ इयामिममत्वंप्राणवल्लभा ॥ इत्युक्त्वाकोपभवनंप्रविश्यसहसारुषा ७८ ॥ विमुच्यसर्वाभरणंप
॥ रिकीर्यनिमंततः ॥ भूमौशयानामलिनामालिनांबरधारिणी ॥ ७९ ॥ प्रोवाचश्रृणुमेकुब्जायाव
॥ द्रामोवनंव्रजेत् ॥ प्राणांस्त्यक्ष्येथवावक्रेशयिष्येताबदेवहि ॥ ७८ ॥ निश्चयंकुरुकल्याणिक
॥ ल्याणंतेभविष्यति ॥ इत्युक्त्वाप्रययौकुब्जागृहंसापितथाकरोत् ॥ ८१ ॥ धीरोसंतस्यान्वितापिसुगु
॥ णान्वितानित्यावाथवानीतिज्ञाविधिवाधरेशिका ॥ परापिषावविवेकाथवा ॥ दुष्टानामतिपापभा
वितधियांसंगंसदाचेद्भजेतद्बुध्यापरिभाविताव्रजतितत्साम्यंक्रमेणस्फुटं ॥ ८२

बोधनंचक्रस्तंहरि ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ सुमंततःपरिकीर्यनिस्ततःप्रक्षिप्यमलिनाभूमिलुठनान्मलिनगात्रा ॥ ७९ ॥
व यावद्रामगमनंतावद्दिंशयनमेवसर्पतिरागमलेतुप्राणास्त्यक्ष्येसरलसर्पः ॥ ८० ॥ निश्चयमुक्तार्थविषयं ॥ ८१ ॥ अथ

केकेय्याः कुब्जासंगादिदमविचार्यकारित्वमित्यर्थः विशेषस्य सामान्यरूपेणार्थांतरन्यासेन दर्शयिति ॥ धीर इति ॥ म
हामना इत्यर्थः । सुगुणाश्चासावाचारान्वितश्चेत्यर्थः । वाशब्दश्चार्थे विधिं वदतीति ताद्दशो यो देशिकोगुरुस्तत्परस्त
त्सेवापरः गुरुसेवया सकलविधेयानि येषां वर्थ इत्यर्थः । विद्यावस्तु वस्तुतत्वज्ञानं तेन विवेक कर्तव्याकर्तव्यविवेको य

॥ इतिश्री अयोध्याकांडे द्वितीयसर्गः २ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ततो राजा दशरथो रामाभ्युदयका
॥ रणात् ॥ आदिश्य मंत्रिप्रकृतीः सानंदो गृहमाविशत् ॥ १ ॥ तत्रादृष्ट्वा प्रियं राजा किमेतदि
॥ ति विह्वलः ॥ यथा पुरा मंदिरं तस्याः प्रविष्टमपि शोभना ॥ हसंती मामुपायाति सा किं नैव वाध
॥ दृश्यते ॥ २ ॥ इत्यात्मन्येव संचिंत्य मनसाति विदूयता ॥ ३ ॥ पप्रच्छ दासीनिकरं रूतो वः स्वा
॥ मिनी शुभा ॥ नायाति मां यथापूर्वं प्रतियाप्रियदर्शना ॥ ४ ॥ ताऊचुः क्रोधभवनं
॥ प्रविष्टा नैव विद्महे ॥ कारणं तत्र देव त्वं गत्वा निश्चेतुमर्हसि ॥ ५ ॥ श्रीरामचंद्राय नमः ॥

तत इति ॥ मंत्रिणः सुमंत्रादयः प्रकृतयो मुख्याः पौराः ॥ १ ॥ तस्याः कैकेय्या मंदिरं प्रविष्टमपि कैकेयी हसंती सा मु
पायाति सा यन्न दृश्यते तत्किमिति संशयः ॥ २ ॥ ३ ॥ वः युस्माकं ४ ॥ ॥ श्रीरामचंद्रप्रसन्न ॥

॥५।६॥ मां किं त्वं स्पृशसे तत्र हेतुः यत इति ॥७॥ किमर्थं तिष्ठसीति शेषः ॥८॥ वांछितविधानप्रकारमेवाह को वेति ॥९॥ यथा येन प्रकारेण दुःखेन न बधनवान् त्वं शंस ब्रूहि ॥१०॥ मम स्वांतं जानासि त्वं दुःखासहिष्णुत्वेनेति शेषः ॥

॥ इत्युक्तो भयसंत्रस्तो राजा तस्याः समीपगः ॥ उपविश्य ससैन्यैर्दैर्लं स्पृशंस्तां पाणिनाब्रवीत् ॥६॥ किं
॥ शेषे वसुधापृष्ठे पर्यंकादीन् विहाय च ॥ मां त्वं किं स्पृशसे भीरु यतो मां नाभिभाषसे ॥७॥ अलंकारं परि
॥ त्यज्य भूमौ मलिनवाससा ॥ किमर्थं ब्रूहि मे कल्याणि धास्येत तव वांछितं ॥८॥ को वा तवाहितं कर्त्ता ना
॥ शीत्वा पुरुषो पि वा ॥ समे दुःखस्य भविव धस्य भविष्यति न संशयः ॥९॥ ब्रूहि देवि यथा प्रीतिस्तव
॥ त्वयं मम मायत ॥ तद्दिनीता साधयिष्ये सुदुर्लभमपि क्षणात् ॥१०॥ जानासि त्वं मम स्वांतं प्रियं मां स्वव
॥ शोस्थितं ॥ तथापि मां खेदयसे सर्वथा तव परिश्रमः ॥११॥ ब्रूहि कं धनिनं कुर्यां दरिद्रं ते प्रियंकरं ॥ धनि
॥ नं क्षणमात्रेण निर्धनं च तवाहितं ॥१२॥ ब्रूहि कं वा वधिष्यामि वधार्हो वा विमोक्ष्यते ॥ किमत्र बहुना
॥ उक्तेन प्राणान् दास्यामि ते प्रिये ॥१३॥ मम प्राणा हि यत्तेरोरामोराजीवलोचने ॥ तस्यापरि शेषेण
हितं चिंतितं तत्करोम्यहं ॥१४॥

प्रियं मां स्वाधीनं जानासि एवं परिश्रमं विना पि त्वदुक्तार्थानुष्ठानं मया कर्त्तव्यमेवेति व्यर्थोयं परिश्रम इति भावः ॥११॥
ते प्रियंकरं कं धनिनं कुर्यां अप्रियंकरं च दरिद्रं कुर्यां धनिनं कुबेरतुल्य धनं मं तमपि क्षणेन त्वदहितं निर्धनं करि
ष्यामीति शेषः ॥१२॥ यत्तव हितं तत्करोमीति शपथ रामशपथ पथ एवं कं प्रति जानेहं स पथः ॥१४॥
किं ब्रह्मतुल्यमपि वधिष्यामि वधार्हो चोरादिरपि त्वत्प्रियो विमोक्ष्यते मयेति शेषः ॥१३॥

॥१५॥१६॥१७॥१८॥२१॥ किंचिद्विलंबेन प्रातःकालान्तरं क्षणमपि विलंबे मया प्राणत्यागः कर्त्तव्य इत्यर्थः॥२२॥

॥ इति ब्रुवाणं राजानं शयानं राघवोपरि ॥ शनैर्विसृज्य तत्रैव सा राजानं प्रत्यभाषत ॥१५॥ यदि
॥ सत्यप्रतिज्ञोसि शपथं कुरुषे यदि ॥ याञ्चां मे सफलां कर्तुं शीघ्रमेवत्वमर्हसि ॥१६॥ पूर्वं देवा
॥ सुरे युद्धे मया त्वं परिरक्षितः ॥ तदा वरद्वयं दत्तं त्वया मे तुष्टचेतसा ॥१७॥ तद्द्वयं न्यासभूतं
॥ मे स्थापितं त्वयि सुव्रत ॥ तत्रैकेन वरेणाशु रतं मे प्रियं सुतं ॥१८॥ एभिः संभृतसंभारैर्यौ
॥ वराज्येभिषेचय ॥ अपरेण वरेणाशु रामो गच्छतु दंडकान् ॥१९॥ मुनिवेषधरः श्रीमान्नज
॥ टावल्कलभूषणः ॥ चतुर्दशसमास्तत्र कंदमूलफलाशनः ॥२०॥ पुनरायातु तस्यांते वने
॥ वा तिष्ठतु स्वयं ॥ प्रभाते गच्छतु वनं रामो राजीवलोचनः ॥२१॥ यदि किंचिद्विलंबेन प्राणांस्त्य
॥ क्ष्ये तवाग्रतः ॥ भव सत्यप्रतिज्ञस्त्वमेतत्सममप्रियं ॥२२॥ श्रुत्वैतद्दारुणं वाक्यं कैकेय्या रोम
॥ हर्षणं ॥ निपपात महीपालो वज्राहत इवाचलः ॥२३॥ शनैरुन्मील्य नयने विमृज्य परया भिया ॥
॥

रोमहर्षणं श्रुत्वैव तां रोमांचोत्पादकमतिक्रूरत्वात् ॥२३॥ परयाउत्कृष्टया केकयी प्रियानेत्रे विमृज्याश्रुरहिते कृ
त्वा सा कैकेयी त्वं दृष्ट्वा। तीक्ष्णक्रोधेन रामं बंधवा प्रार्थ्यते दिगुणिका भीः निरस्ते तिपाठे पतनवेलायां पराङ्मुखत्वात् पतनात् उ
त्तरी सा भियैव कटिगतितं सम्मुखी भूयेत्यर्थः ॥ पुनर्मनुष्यदेहधरा पामरा य यियाः एवं क्रोधो र्यास्त भवं पपति लोच्य दुःख
भरतीनर्कः जाग्रतः स्वप्नानुभावानां भवाराद्धः ॥ अर्थे वाममेव चित्तस्य विभ्रमः आम्यार्थकस्यान्यार्थकत्वमात्रैः ॥२४॥

१०

१०

इतिविचार्यतिशोषः पुरः स्थितां व्याघ्रीमिव पुरः पत्नीं कैकेयीमालोक्य दृष्ट्वा तदुक्तं तत्वनिर्णयाय तामाहेतिशेषः।
किमाहेत्यत्राह ॥ किमिदमिति ॥ ममप्राणहरमिसनेन स्ववैधव्यसंपादकत्वेनासंतस्त्वानिष्टं भाषसइत्यर्थः ॥२५॥
ननु रामकृतातिदुःसहापराधवशात्स्वानिष्टमपिमयाउक्तमित्यत्राह ॥ रामइति ॥ अपराधाकरणं प्रागुक्तत्वदवचनैरेवनि

॥ इत्यालोक्य पुरः पत्नीं व्याघ्रीमिव पुरस्थितां ॥ किमिदं भाषसे भद्रे ममप्राणहरं वचः ॥२५॥

म

॥ रामः किं पराधं ते कृतवान्कमलेक्षणः ॥ ममाग्रे राघवगुणान्वर्णयस्य निशं शुभान् ॥२६॥ को
॥ शल्यां मांसमेपश्यन्शुश्रूषां कुरुते सदा ॥ इति ब्रुवंती त्वं पूर्वमिदानीं भाषसेन्यथा ॥२७॥ रा
॥ ज्यं गृहाण पुत्राय रामस्तिष्ठतु मंदिरे ॥ अनुगच्छेष्ठ मां वामेरामान्नास्ति भयं तव ॥२८॥ इत्यु
॥ क्त्वाश्रुपरीताक्षः पादयोर्निपपातह ॥ केकेयीमब्रुवाचेदं मापिरक्तांतलोचना ॥ २९॥

रीतिमित्याह ॥ ममेति ॥२६॥ इदानीमन्यथा भाषसे अतः पूर्वापरविरोधादिदं त्वद्वचो अश्रद्धेयमित्यर्थः ॥२७॥
यदिराज्यफलोभयस्तत्राह ॥ राज्यमिति रामस्येह स्थिता वपि न ते भयमित्यर्थः ॥ वामे मदिच्छाचरणशीले ॥२८॥
सापिकैकेयी पूर्वं तादृशी भाषणशीलापि मंथरयापि केकेयी दैववाण्याविशावशाद्रक्तांतलोचना सती राजानं प्रत्युवा
च ॥२९॥ श्रीरामराजीवपत्राक्षकरुणाकर दयालो सत्यप्रतिज्ञ सुव्रत सुमुख संसारसागरान्मामुद्धर ॥

उक्तप्रतिताश्च सर्वमुक्तं ॥३०॥ मिथ्याभाषणजन्योनरकोस्त्येव पुनः पापान्तरजनरकमपि दर्शयितिवनमिति ॥ अजि
नमेवचीरवस्त्ररपि वल्कलेनेनयुक्तः ॥३१॥ विडंबसम्श्लोघसरामोपरीक्षनेन भगवच्छपथो मिथ्यात्वमारूढ इति ध्वनयति ॥ प

॥ राजेन्द्र किं त्वं भ्रांतोसि उक्तं तच्छपसेन्यथा ॥ मिथ्याकरोषि चेत्त्वीयं भाषितं नरको भवेत् ॥३०
॥ वनं न गच्छ यदि रामश्चंद्रः प्रभातकाले जिनचीरयुक्तः ॥ उद्बंधनं वापि विषभक्षणं वा कृत्वा मरिष्ये
॥ पुरतस्तवाहं ॥३१॥ सत्यप्रतिज्ञोहमिति हि लोके विडंबसे सर्वसभान्तरेषु ॥ रामोपरि स्नेहवशात्त्वमेव
॥ कृत्वा मिथ्या प्रतिज्ञो नरकं प्रयाहि ॥३२॥ इत्युक्तः प्रियया दीनो मग्नो दुःखार्णवे नृपः ॥ मूर्छि
॥ तः पतितो भूमौ विसंज्ञो मृतकायथा ॥३३॥ एवं रात्रिर्गता तस्य दुःखात्संवत्सरोपमा ॥ अ
॥ रुणोदयकाले तु बन्दिनो गायका जगुः ॥३४॥ निवारयित्वा तान् सर्वान् कैकेयी रोषमास्थिता ॥
॥ ततः प्रभातसमये मध्यकक्षामुपास्थिताः ॥३५॥ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या ऋषयः कन्य
॥ कास्तथा ॥ छत्रं च चामरं दिव्यं गजो वाजी तथैव च ॥३६॥ अन्याश्च वारमुख्यायाः पौरा जानपदा-

स्तथा ॥ वसिष्ठेन यथादिष्टं तत्तथैव
नत्रमो स्थित ॥३७॥

॥३२॥३३॥३४॥ तान् वंद्यादीन् गायकान् त्रिवर्ग विषये राज्ञा निवार्य स्थितासीत् ततः समये जातेपि रामे कार्यविनाय नेम
प्रेषयति तीसाधिकारेषु ॥३५॥३६॥३७॥ राम ॥

॥३८॥ किरीटकटकानिज्वलानिशोभावंतियतंबर्धान्तं॥३९।४०।४१।सुमंत्रइति। प्रजानांतादृशीं चिंतांज्ञात्वास्व

॥ स्त्रियोबालाश्चवृद्धाश्चरात्रौनिद्रांनलेभिरे ॥ कदाद्रक्ष्यामहेरामंपीतकौशेयवाससं ॥ ३८॥ सर्वा
॥ भरणसंपन्नंकिरीटकटकोज्वलं ॥ कौस्तुभाभरणंश्यामंकंदर्पशतसुंदरं ॥ ३९॥ अभिषिक्तं
॥ समायांतंगजारूढंस्मितावनं ॥ श्वेतछत्रधरंतत्रलक्ष्मणंलक्ष्मणान्वितं ॥४०॥ रामंकदावा
॥ द्रक्ष्यामः प्रभातंवाकदाभवेत् ॥ इत्युत्कधियः सर्वेवभूवुःपुरवासिनः ॥ ४१॥ नेदानींमुषि
॥ तोराजाकिमर्थंचैविनिचिंतयन् ॥ सुमंत्रःशनकैःप्रायाद्यत्रराजावतिष्ठते ॥ ४२॥ वर्द्धयन्जय
॥ शब्देनप्रणमन्शिरसान्टपं ॥ अतिखिन्नंन्टपंदृष्ट्वाकैकेयींसमपृच्छत ॥ ४३॥ देविकैकेयिव
॥ र्द्धस्वकिंराजादृश्यतेन्यथा ॥ तमाहकैकेयीराजारात्रौनिद्रांनलब्धवान् ॥ ४४॥ रामरामेतिरा
॥ तिराममेवानुचिंतयन् ॥ प्रजागरेणवैराजाह्यस्वस्थइवलक्ष्यते ॥ ४५॥ राममानयशीघ्रंत्वंरा
॥ जाद्रष्टुमिहेच्छति ॥ ४५॥ सुमंत्रउवाच ॥ अश्रुत्वाराजावचनंकथंगच्छामिभामिनि ॥ तच्छ्रुत्वा
मंत्रिणोवाक्यंराजामंत्रिणमब्रवीत् ॥ ४६॥

स्थमपिचिंतयन्निसर्थः ॥४२।४३॥ अन्यथाशोकवान्अस्वस्थश्च ॥ ४४॥ ४५॥ भामिनिकोपनेसर्थः ॥ कोपनासे
वभामिनीतिनिघंटुः ॥ ४६॥ राम ॥

॥४७॥ अतिरक्तत्वात्प्रिमत्वाच्च द्वारपालैरवारितः ॥४८॥ ४९॥ पश्यन्नेव पितरं दर्शनमात्रेण चक्षुषैव ते मां शिष्या

॥ सुमंत्रा रामं द्रक्ष्यामि शीघ्रमानय सुंदरं ॥ इत्युक्तस्त्वरितं गत्वा सुमंत्रो राममंदिरे ॥ ४७ ॥ अवारितः

॥ प्रविष्टोयं राममब्रवीत् ॥ शीघ्रमागच्छ भद्रं ते राम राजीवलोचन ॥ ४८ ॥ पितुर्गेहं मया सार्धं राजा

॥ त्वां द्रष्टुमिच्छति ॥ इत्युक्तो रथमारुह्य संभ्रमात्त्वरितं ययौ ॥ ४९ ॥ रामः सारथिना सार्धं लक्ष्मणे

॥ न समन्वित ॥ मध्यकक्षे वसिष्ठादीन् पश्यन्नेव त्वरान्वितः ॥ ५० ॥ पितुः समीपं संगम्य ननामच

न

॥ रणौ पितुः ॥ राममालिंगितुं राजा समुत्थाय ससंभ्रमः ॥ ५१ ॥ बाहू प्रसार्य रामेति दुःखान्मध्ये

॥ पपात ह ॥ हाहेति रामस्तं शीघ्रमालिंग्यांके न्यवेशयत् ॥ ५२ ॥ राजानं मूर्छितं दृष्ट्वा चक्रुशु

॥ सर्वयोषितः ॥ किमर्थं रोदनमिति वसिष्ठोपि समाविशत् ॥ ५३ ॥ रामः पप्रच्छ किमिदं राज्ञो दुः

१२

॥ खस्य कारणं ॥ एवं पृच्छति रामे सा कैकेयी राममब्रवीत् ॥ ५४ ॥ त्वमेव कारणं ह्यत्र राज्ञो दुःखोप

॥ शांतये ॥ किंचित्कार्यं त्वया राम कर्तव्यं नृपते हितं ॥ ५५ ॥

चारं कुर्वन्नित्यर्थः ॥ ५० ॥ ससंभ्रमः सादरः ॥ ५१ ॥ दुःखात् भाविरामविरहदुःखात् ॥ ५२ ॥ समाविशत् राजगृ

१२

हं प्राविशत् ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ राज्ञो दुःखोपशांतये तदर्थं त्वमेव कारणं ॥ तदेव कारणत्वं भ्रमभर्यंयति किंचिदिति ॥ ५५ ॥

कार्यमिवाहसत्यप्रसङ्गात् नित्यं दण्डकागमनविषयेसत्यप्रतिज्ञो भवत्वाइत्यर्थः ॥ ५६ ॥ तत्सर्वं तद्वरद्वयानुष्ठानंत्वदधीनं

॥ कुरुसत्यप्रतिज्ञस्त्वंराजानंसत्यवादिनं ॥ राज्ञावरद्वयंदत्तंममसंतुष्टचेतसा ॥ ५६ ॥ त्वदधीनं
॥ तुतत्सर्वंवक्तुंत्वांलज्जतेन्नृपः ॥ सत्यपाशेनसंबद्धंपितरंत्रातुमर्हसि ॥ ५७ ॥ पुत्रशब्देनचैवे
॥ तद्धिनरकात्त्रायतेपिता ॥ रामस्तयोदितंश्रुत्वा शूलेनाभिहतोयथा ॥ ५८ ॥ व्यथितःकैक
॥ यीमाहकिंमामेवंप्रभाषसे ॥ पितुरर्थेजीवितंदास्येपिवेयंविषमुल्बणं ॥ ५९ ॥ सीतांत्यक्ष्येथ
॥ कौसल्यांराज्यंचापित्यजाम्यहं ॥ अनाज्ञप्तोपिकुरुतेपितुःकार्यंसउत्तमः ॥ ६० ॥ उक्तःकरो
॥ तियःपुत्रःसमध्यमउदाहृतः ॥ उक्तोपिकुरुतेनैवसपुत्रोमलउच्यते ॥ ६१ ॥ अतःकरोमि
॥ तत्सर्वंयन्मामाहपितामम ॥ सत्यंसत्यंकरोम्येवरामोद्विर्नाभिभाषते ॥ ६२ ॥ इतिरामप्रतिज्ञांसा
॥ श्रुत्वाकेकयीप्रचक्रमे ॥ रामत्वदभिषेकार्थंसंभाराःसंभृताश्चये ॥ ६३ ॥ तैरेवभरतोवश्य
॥ मभिषेच्यःप्रियोमम ॥ अपरंचवल्कवेरणाश्चचीरवासाजटाधरः ॥ ६४ ॥ श्रीराम ॥

तःसत्यपाशेनेति ॥ ५७ ॥ पुत्रशब्देनतदुच्यतेनदपुत्रइति ॥ अर्थइतिभावः ॥ ५८ ॥ पिवेयंविषंपित्राज्ञायेति
श्रेषः ॥ ५९ ॥ यःकुरुतेसउत्तमइत्यर्थः ॥ ६० ॥ मलोमलसदृशः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ तैर्भरतोवश्यमभिषेच्यः/

(margin) [illegible] ॥ ६३ ॥

समाः चर्षाणि ॥ ६५।६६॥ राजा किं केन कारणं नेह विषये मां न वक्ति तत्कारणं न जाने अकर्त्तव्यता अभावनीया
मय्य भावादिति भावः ॥ ६७॥ दुःखितं राज्ञो वचनेन दुःखितं ॥ ६८॥ ज्येष्ठात्पिण्डिघक निष्टाय राज्यग्रहन रूपे उ

॥ वनं प्रयाहि शीघ्रं त्वमद्यैव पितुराज्ञया ॥ चतुर्दश समास्तत्र वस मुन्यन्न भोजनः ॥ ६५ ॥ एतदेवापि
॥ तुस्थिप कार्यं त्वं कर्त्तुमर्हसि ॥ राजा तु लज्जते वक्तुं तां मे वं रघुनन्दन ॥ ६६॥ श्रीराम उवाच ॥ भर्त्ता २
॥ स्यैव राज्यं स्याद्धं गच्छामि दण्डकान् ॥ किंतु राजा न वक्ति मां ... जाने तत्कारणं ॥ ६७॥ श्रुत्वैतन्मा
॥ मकं वचनं दृष्ट्वा रामं पुरः स्थितं ॥ प्राह राजा दशरथो दुःखितो ... खितं वचः ॥ ६८ ॥ स्त्रीजितं भ्रां
॥ तहृदयमुन्मार्गपरिवर्त्तिनं ॥ निगृह्य मां गृहाणेदं राज्यं पापं न तद्भवेत् ॥ ६९ ॥ एवं चेदनृतं
॥ नैव मां स्पृशेद्रघुनन्दन ॥ इत्युक्त्वा दुःखसंतप्तो विललाप नृपस्तदा ॥ ७० ॥ हा राम हा जगन्ना
॥ थ हा मम प्राणवल्लभ ॥ मां विसृज्य कथं घोरं विपिनं गन्तुमर्हसि ॥ ७१॥ श्रीरामचंद्राय नमः ॥

न्मार्गवर्त्तमानं अत एव भ्रांतहृदयं स्त्रीजितं च पापं न तद्भवेत् दिनिगृह्य राज्यं गृहाण तस्य कार्याकार्यमजानतः ॥ असत्यं
प्रतिपन्नस्य दण्ड एव विधीयत इति नीतिसुत्केः ॥ ६९॥ त्वया बलात्कारेण ग्रहणान्ममपेत वचन दशनात् तदनृतं नरो
षरस्याह ॥ एवं चेदिति ॥ ७०॥ यद्यपि तव जगन्नाथत्वात् सन्याविपिनयाः समते तथापि त्वद्वियोगे मम प्राणा स्थ
दल्लभ त्वात्तया सह गमिष्यंतीत्याह ॥ मम प्राणवल्लभेति ॥ ७१॥

विसर्ज्यनिरस्ताश्रुकेकृत्वा ॥ ७२ ॥ शासतिविसार्पेहमनुजेनापिराज्यकरणेन स्थापितत्वपुत्रत्वाललेभक्तत्वाच्चात्र
ति दुःखस्यौभावः ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ममसुरत्वविशिष्टदेहत्वत्सत्सपालनरूपंकार्यंविभविष्यतीति अधिकोल मरति

॥ इतिरामंसमालिंग्यमुक्तकंठोरुरोदह ॥ विसर्ज्यनयनेरामः पितुः सजलपाणिना ॥ ७२ ॥ आ
॥ श्वासयामासनृपश्शनैः सनयकोविदः ॥ किमत्रदुःखेनविभोराज्यंशास्तुमेनुजः ॥ ७३ ॥ अ
॥ हंप्रतिज्ञानिस्तीर्यपुनर्यास्यामितेपुरं ॥ राज्यात्कोटिगुणंसौख्यंममराजन्वनेसतः ॥ ७४ ॥ त्व
॥ त्सत्सपालनंदेवकार्यंचापिभविष्यति ॥ कैकेयाश्चप्रियोराजन्वनवासोमहागुणः ॥ ७५ ॥ इदा
॥ नीगंतुमिच्छामिव्येतुमातुश्चहृज्ज्वलः ॥ संभाराश्चोपक्रियंतामभिषेकार्थमागताः ॥ ७६ ॥
॥ मातस्त्वंसमाश्वासयअनुनीयचजानकीं ॥ आगत्यपादौवंदिष्येऽन्तेवयास्येसुखंवनं ॥ ७७ ॥ इत्यु
॥ क्त्वानुपरिक्रम्यमातरंस्पष्टुमाययो ॥ कौशल्यापिहरेःपूजांकुरुतेरामकारणात् ॥ ७८ ॥ श्रीराम ॥

श्लेषेणदेवानांकार्यंनरक्षोमनोशरूपंभविष्यतीति ध्वनिनंकैकेय्याश्चप्रियोतोमहागुणाः बुद्ध्युगुणस्सर्वः ॥ ७५
इदानीमिदानीमेवसर्वः । उपक्रियंतांढौकीयंतां ॥ ७६ ॥ सुखमिसनेनममवनगमनेदुःखलेशोपिनास्तीति ध्वनि ॥ ७७ ॥
रामकारणात् । रामाभिषेकाविघ्ननिवृत्तिनिमित्त ॥ ७८ ॥

एकाग्रमनसोक्तफलार्थमेव विष्णुं ध्यायते च ॥ आत्मनेपदं ध्यायतिः अतः ॥७९॥ अंतस्थं अंतर्यामितया हृद
यस्थितं ध्येयं रूपमाह ॥ घनेत्यादि निरस्तेत्यादिना निर्विकल्पकसमाधिस्थत्वमुक्तं सकलविशेषरहितध्यानमेव नि

१४

॥ होमं चकारयामास ब्राह्मणेभ्यो ददौ धनं ॥ ध्यायते विष्णुमेकाग्रमनसा मौनमास्थिता ॥७९॥
॥ अंतस्थमेकं घनचित्प्रकाशं निरस्तसर्वातिशयस्वरूपं ॥ विष्णुं सदानंदमयं हृदब्जे सा भावयंती
॥ न ददर्श रामं ॥८०॥ इति श्रीअयोध्याकांडे तृतीयः सर्गः ॥ ततः सुमित्रा दृष्ट्वैनं रामं राज्ञीं स

व

॥ संभ्रमा ॥ कौशल्यां बोधयामास रामोऽयं समुपस्थितः ॥ श्रुत्वैव रामनामैषा बहिर्दृष्टिप्रवाहिता ॥
॥ रामं दृष्ट्वा विशालाक्षमालिंग्यांके न्यवेशयत् ॥२॥ मूर्ध्न्यवघ्राय पस्पर्श गात्रं नीलोत्पलच्छ
॥ वि ॥ भुंक्ष्व पुत्रेति च प्राह मिष्टमन्नं क्षुधार्दितः ॥३॥ रामः प्राह न मे मातर्भोजनावसरः कुतः
॥ दंडकागमने शीघ्रं मम कालोऽयं निश्चितः ॥४॥

विकल्पकत्वात् निरस्तानि सर्वाणि अतिशयस्वरूपाणि भेदकस्वरूपाणि येन तल्लक्षणार्थः ॥८०॥ इति तृतीय
सर्गः ॥ ॥ ४ ससंभ्रमं मा मा सा सा सुमित्रा राज्ञीं कौशल्यां बोधयामास इत्यन्वयः ॥१॥ बहिर्दृष्टिप्रवाहिता
त्यक्तसमाधिरित्यर्थः ॥२॥ भुंक्ष्व पुत्र । तीति । अद्भुतवत्सावात्संधिः ॥३॥ भोजनावसरो न कुतः पित्रेति शेषः ॥
निश्चितः कृतः पित्रेति शेषः ॥४॥

५ सुतिवेषः चीरवासस्त्वकारिकंचिंतांमद्विषयांकर्तुनार्हसि ६ सल्लतामग्ना ७ क्षणार्द्धंणार्द्धमपि ८ बा
लकमसंतवालंवत्सशब्दोहिगवापसेरूढः ९ सजाराज्ञ्मंप्रपच्छाविषयत्वात् किमर्थमितिनहितेनकिंचिर्भ
रतेष्टमिभावः १० त्वयाकिमपराद्धंयत्वांवनायस्थापयतीतिशेषः ११ यथापितागुरुस्तथाहमपितवगुरु

कैकेयीवरदानेनसत्यसंधःपितामम भरतायददौराज्यंममाप्पारण्यमुत्तमं ५ चतुर्द
शसमास्तत्रत्युषित्वामुनिवेषधृक् आगमिष्येपुनःशीघ्रंनचिंतांकर्तुमर्हसि ६ यदिरा
मवनंसंयासिचेन्नयमोमपि त्वद्विहीनाक्षणार्द्धंवाजीवितंधारयेकथं ८ + तच्छ्रुत्वा
सहसोद्विग्नामूर्छितापुनरुत्थिता आहरामंसुदुःखार्त्तादुःखसागरसंप्लुता ७ यथागोर्वा
लकंवसंत्यक्तातिष्ठेन्नकुत्रचित् तथैवत्वांनशक्नोमिसत्तुंप्राणात्प्रियंसुतं ९ भरताय
प्रसन्नश्चेद्राज्यंराजाप्रयच्छतु किमर्थंवनवासायत्वामाज्ञापयतिप्रियं १० कैकेयावरदो
राजासर्वस्वंवाप्रयच्छतु त्वयाकिमपराद्धंहिकैकेय्यावानृपस्यवा ११ पित्राज्ञप्तोवनंगंतुंवा
रयेयमहंसुत १२ यदिगच्छसिमद्वाक्यमुल्लंघ्यनृपवाक्यतः तदाप्राणान्परित्यज्यगच्छा

र्यद्वाततोधिकापितुर्दशगुणंमातागौरवेणातिरिच्यतइतिस्मृतेस्मृतेःएवंचमदाज्ञयावनागमननमेवोचितमितिभा
वः १२ तदाप्राणानिति एवंचमातृवधदोषोवनगमनेधिकइतिभावः १३ श्री रा म

रूपाद्दहत्वित्यन्वयः १४ भ्रांतमनसंराज्यलोभेन अतएववैकेयीवशवर्त्तिनं १५ पुरालोकान्प्रदहतःकालाग्नि रुद्रस्येवेत्यर्थः अनेनतद्दवतारत्वंस्वस्यसूचितं १६ तत्राभिषेकेविघ्नारिणोनिहन्मामित्यर्थः १७ तेसर्वंकाल

यदिगच्छसिमद्वाक्यमुल्लंघ्यनृपवाक्यतः तदाप्राणान्परित्यज्यगच्छामियमसादनं १३ लक्ष्मणेणापिततःकौशल्यावचनंरुषा उवाचराघवंवीक्ष्यदहत्विवजगत्त्रयं १४ उन्मत्तंभ्रांतमनसंकैकेयीवशवर्तिनं वध्वानिहन्मिभरतंतद्बंधून्मातुलानपि १५ अद्यपश्यंतुमेशौर्यंलोकान्प्रदहतःपुरा रामत्वमभिषेकायकुरुयत्नमरिंदम १६ धनुःपाणिरहंतत्रनिहन्म्यविघ्नकारिणः इतिब्रुवंतंसौमित्रिमालिंग्यरघुनंदनः १७ शूरोसिरघुशार्दूलममात्यंहितेरतः जानामिसर्वंतेसत्यंकिंतुतेसमयोनहि १८ यदिदंदृश्यतेसर्वंराज्यंदेहादिकंचयत् यदिसत्यंभवेत्तत्रआयासःसफलस्भवेत् १९ भोगामेघवितानस्थाविद्युल्लेखेवचंचलाः आयुरप्यग्निसंतप्तलोहस्थजलबिंदुवत् २० ६

तेसर्वंकालाग्निरुद्रतुल्यत्वंत्वद्रूपत्वंचसत्यमेवजानामिकिंतुतस्यपराक्रमस्यसमयइदानींनकिंचतुर्दशवर्षेइतियुग्मं १८ अथतत्रसजनप्रतारणायसंसारानित्यत्वप्रदर्शनेनरोषान्निवर्तयतियदिदमितिसर्वंजगद्राज्यंअततःस्वदेहादिकिंचनसत्यंतथाचकिंकस्यार्थेउपाहेयंयेनैवंरोषःकार्यइतिभावः यदिसत्यंभवेत्तदातेआयासःसफलोभवेदित्यन्वयः १८ मेघवितानंमेघसमूहः एवंचभोग्यभोक्त्रोरुभयोरप्यस्थिरत्वात्सर्वंमर्थमिभावः २० श्री रा म

यच्चेति यथासर्पेण गलस्थितेपि वृक्षफलादर्शिचेतनाभावोस्य सभोगाभासत्वमपि विस्मितमस्तु मजानत तद्गलस्थं सर्वं ज्ञानपेक्षतेदृष्टु तितथा कालाहिग्रस्तोलोकोभोगानिति छत्रीर्धः २१ कर्मतंत्रं धनार्जनादिव्यापारं काम्यवैदिककर्मचनन्वत्रकस्यभोगः शरीरस्यउतात्मनःनाद्यइत्याह देहस्त्विति घाङ्गर्वतस्यासंतजउत्वात्सुवादिसाक्षात्काररूपभोगस्यतत्रासंभवइतिभावः नोस

यथामालगलस्थोपिभेकोदंशांनपेक्षते तथाकालाहिनाग्रस्तोलोकोभोगानशाश्वतान् २१ करोतिदुःखेनहिकर्मतंत्रंशरीरभोगार्थमहर्निशंनरः देहस्तुभिन्नःपुरुषात्समीक्ष्यतेकोवात्र भोगःपुरुषेणभुज्यते २२ पितृमातृसुतभ्रातृदारबंध्वादिसंगमः प्रपायामिवजंतूनांनद्यांकाष्ठौघवच्चलः २३ छायेवलक्ष्मीश्चपलाप्रतीतातारुण्यमंबूर्मिवदध्रुवंच स्वप्नोपमंस्त्रीसुखमायुरल्पंतथापिजंतोरभिमानएषः २४ संसृतिःस्वप्नसदृशीसदारोगादिसंकुला।

इत्याहकोवात्रेतितस्यशुद्धस्वभावत्वेनापरिणामित्वात्तस्यभोसंभवइतिभावः अत्रदेहशब्देनचित्तमप्युपलक्ष्यते यद्यपितयोःपरस्परंविवेकाग्रहात् चित्तस्यभोगस्तथापिभ्रांतिमूलकइतियएवतितासर्थः २२ एवंभोगास्यायारमाधिकत्वमुक्तेदानींविरागपायपुत्रादिसंगस्यास्थिरमाह पित्रितिप्रपापानीयशालाकाष्ठौघवत् २३ प्रतीतानिश्चिता एष अभिमानःममधनादिअनेनचममचिरंभोगइत्यादिः २४ संसृतिःसंसारस्थितिःस्वप्नसदृशीअल्पकालाअनुवर्ततेतामुपा

कथंचिदिति कथमपीत्यर्थः नवुध्यते ममापि जरामृत्यू इति कथमपि नबुध्यते इत्यर्थः २६ पूर्वपूर्वभुक्तिदिनरात्रिप
क्षयोत्तरोत्तरस्य विशेषमपश्यन् अतो मूढमति कालवेगं पूर्वावस्थापहारकं न पश्यति अतो भोगाननुपतति ते तेषां स
ज्जते २७ आमघट आपक्वघटः सपत्नाः शत्रवः २८ आगतप्राया हं किं मूढोसीति तर्जयति मृत्युः समयं प्रहर्तुं सं

आयुष्यं क्षीयते यस्मात् दादित्यस्य गतागतैः दृष्ट्वान्येषां जरामृत्यू कथंचिन्नैव बुध्यते २६ स
एव दिवसः सैव रात्रिरिति मूढधीः भोगाननुपतत्येव कालवेगं न पश्यति २७ प्रतिक्ष
णं क्षरत्येव तद्रामघटांबुवत् सपत्ना इव रोगौघाः शरीरं सहो २८ जराव्याघ्रीव पुरत
स्तर्जयंत्यवतिष्टते मृत्युः सहैव यात्येषः समयं संप्रतीक्षते २९ देहेहंभावमापन्नो राजाहं
लोकविश्रुतः इत्यस्मिन्मनुते जंतुः कृमिविड्भस्मसंज्ञिते ३० त्वगस्थिमांसविण्मूत्ररेतो
रक्तादिसंयुतः विकारी परिणामी च देह आत्मा कथं वद ३१

प्रतीक्षमे सहतिष्टन्नपि २९ देहे उपचयादिविशिष्टे कृमिविड्भस्मसंज्ञिते भक्ष्ये आ द्यासंज्ञा जंतुभिर्भक्षिते मध्या
संज्ञा दग्धे अंत्यासा तादृशे देहे हं भावं प्राप्तोहं राजेति अस्मिन् लोके मनुते ३० अथ देहस्यात्मत्वं खंडयति त्वगादि
संयुतत्वाद्विकारी रसादिधातुविकारवान् परिणामी बाल्यादि अवस्थापरिणामवान् आत्मा त्वविकारी अपरिणामी
चेति विपरीतः अस्यादिभिरतः इति भावः ३१ श्री रा म

यंरागादिदोषसमूहंतेदोषादेहाभिमानिनःप्रादुर्भवंति तस्मात्तंत्यजेतिभावः ३२ देहाभिमानिनस्यरागादिदो
षप्रादुर्भावःकत्वंतत्कारणाविद्यारूपत्वात्तस्येत्याह देहोहमिति देहइत्युपलक्षणमंतःकरणादेरपितदाहचिदात्मेति ३३
संस्रतेःसंसारमूलस्यरागादिदोषस्यशात्रवइतिस्वजन्मविद्योछेदकत्वाद्विद्याभ्यासेकामादयःशात्रवंकुर्वंतीत्यर्थः ३४ प्रस

यमास्थापभवाल्लोकंदग्धुमिछतिलक्ष्मण देहाभिमानिनःसर्वेदोषाःप्रादुर्भवंतिहि ३२
देहोहमितियाबुद्धिरविद्यासाप्रकीर्तिता नाहंदेहश्चिदात्मेतिबुद्धिर्विद्येतिभण्यते ३३ अविद्या
संस्रतेर्हेतुर्विद्यातस्यानिवर्त्तिका तस्माद्यत्नःसदाकार्योविद्याभ्यासेमुमुक्षुभिः कामक्रोधा
दयस्तत्रशात्रवःशत्रुसूदनः ३४ तत्रापिक्रोधएवालंमोक्षविघ्नायसर्वदा येनाविष्टःपुमान्हं
तिपितृभ्रातसुहृत्सखीन् ३५ क्रोधमूलोमनस्तापःक्रोधःसंसारबंधनं धर्मक्षयकरःक्रो
क्रोधएषमहाशत्रुःतृष्णावैतरणीनदी संतोषोनंदनवनंशांतिरवहिकामधुक् ३७ धस्तस्मात्क्रो

३६ धंपरिसज

तोपयोगितयाक्रोधस्यैवमुक्तिविघातेप्राधान्यमहतत्रादिवधेनपातिसंप्राप्तानश्रवणाद्यधिकारीतिभावः ३५
मनस्तापस्तज्जनकहननाद्युपायान्वेषणमित्यर्थः ३६ महान्शत्रुःपरिणामस्यप्राणापहारित्वात्क्रोधएवयमःसा

क्षाद्दितिपावोतरंवैतरणीनदीउत्तरत्वात् विषयलाभेःक
थमप्यनपगमादितिभावः॥

नजातुकामः कामानामुपभोगेनशाम्यति हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धत इत्युक्तेः नंदनवनमानंदजनकत्वा
त् ३७ एवं शांतिसेवने ३८ तेभ्यो विलक्षणमेवाह अविकारी निराकृतिः देहादिस्तु साकार इति भावः ३९ ता
वदिति अहंममेत्यभिमानसत्वादिति भावः भिन्नं बुद्ध्यादिभ्य इत्यर्थः ४० बुद्ध्यादिभ्यः ल्यब्लोपे पंचमी तदतिरिक्तो

तस्माच्छांतिं भजस्वाद्य शत्रुरेवं भवेन्नते देहेंद्रियमनःप्राणबुद्ध्यादिभ्यो विलक्षणः ३८ आ
त्मा शुद्धः स्वयंज्योतिरविकारी निराकृतिः यावद्देहेंद्रियप्राणैर्भिन्नत्वं नात्मनो विदुः ३९ ता
वत्संसारदुःखौघैः पीड्यंते मृत्युसंयुताः तस्मात्त्वं सर्वदा भिन्नमात्मानं हृदि भावय ४० बु
द्ध्यादिभ्यो बहिः सर्वमनुवर्तस्व माखिदः भुंजन्प्रारब्धमखिलं सुखं वा दुःखमेव वा ४१ प्रवा
हपतितः कार्यं कुर्वन्नपि न लिप्यते बाह्ये सर्वत्र कर्तृत्वमावहन्नपि राघव ४२ अंतः शुद्धस्व
भावस्त्वं लिप्यसे न च कर्मभिः एतन्मयोदितं कृत्स्नं हृदि भावय सर्वदा ४३ संसारदुःखै
रखिलैर्बाध्यसे न कदाचन त्वमप्येवं मयादिष्टं हृदि भावय नित्यदा ४४ ५

हमिति अंतर्जानन्नेव तान् आलं व्यवहारं सर्वलोकवदेवानुवर्तस्व कुरु परं तु तत्र माखिदः खेदं न कुरु ननु लोकवत्कार्यक
रणे तद्वत्त्वे दोषोऽप्यवश्यंभाव्येति सत्यमाह भुंजन्निति अखिलं सुखं दुःखं वा प्रारब्धामिसेव भुंजन् तथा भावयेत् ४१ प्र
वाहपतितोऽपि संसारप्रवाहस्थोऽपि कार्यं व्यवहारं कुर्वन्नपि तज्जन्यपापपुण्याभ्यां न लिप्यते पृथग्जनोऽपि एवं च तव तथा भाव

कार्यात्सर्वव्यापारहेतुरस्मदाद्यहर्ता ४२ नैवात्र
नर्हति ४३ ४४

समागमं मे पुनरागमं एकं भावयंती प्रतीक्षस्वेत्यर्थः ४५ यथा सरितां प्रवाहे पतितप्लवानां न सदैकत्र संवासः किंतु क्षणमात्रं तथा कर्ममार्गे संसारे वर्त्तमानानां पितृपुत्रादीनामपीत्यर्थः एवं भावनायां चतुर्दशसमानां संख्या दिवसगुणना क्षणार्द्धवत् अल्पकालेनैव समाप्ता भवतीत्यर्थः ४६ एवं च तत् त्वदनुमत्या गमनं चेत् तदा मम वने सुखजन

समागमं प्रतीक्षस्व न दुःखैर्वपीड्यसे चिरं न सदैकत्र संवासः कर्ममार्गानुवर्त्तिनां ४५ य
था प्रवाहपतितप्लवानां सरितां तथा चतुर्दशसमासंख्याः क्षणार्द्धमिव जायते ४६ अ
नुमन्य स्वमामं वदुःखं संसज्य दूरतः एवं चेत्सुखसंवासो भविष्यति वने मम ४७ इ
त्यादेः ड्वनू मातुः पादयोरपतच्चिरं उत्थाप्यांके समावेश्य पत्राशीभिरभिनंदयत् ४८ स
वैर्देवाः सगंधर्वाः ब्रह्मविष्णुशिवादयः रक्षंतु त्वां सदा यांतं तिष्ठंतं निद्रया युतं ४९ इति
प्रस्थापयामास समालिंग्य पुनः पुनः लक्ष्मणोपि तदा रामेण त्वाहषण्क्रिगद्गदः ५० आह
राम मम मां तस्थः संशयो यत्त्वया हृतः या सा मिपष्टतो राम सेवां कर्त्तुं तदा दिवाः ५१

कः संवासो भविष्यतीत्यर्थः ४७ चिरं यावदनुमतिपर्यंतं अभिनंदयत् अभ्यनंदयत् अडभाव आर्षः ४८ तदेवा
ह सर्वे इति संदेसस्यविवरणं यांतमित्यादि ४९ ५० रामेति पुनरुक्तिर्हर्षातिशयात् ५१ ५२ ५३

५२ एवं लक्ष्मणमुक्त्वा व्रतस्थेमा तृग्रहादिति शेषः ततः मतिप्रियां सीतां समाधातुं विभुर्जगतः पतिर्गतः स्वगृह
मिर्गतः स्वगृहमिति शेषः ५३ ५४ सेनया विना कुत्र गत आगतोसीत्यन्वयः कुतः कुतो हेतोर्नानदृश्यते इत्यर्थः वादित्रा
णि न वाद्यंते कुत इति शेषः एवमग्रेपि ५५ सामंतराजेति एकाकीमित्यागत इत्यर्थः पर्या योक्तमलंकारः ५६ ५७ अद्येव

अनुगृह्णीष्व मां राम नो चेत्प्राणांस्त्यजाम्यहं तथेति राघवोप्याह लक्ष्मणं याहि मा चिरं ५२
व्रतस्थेतां समाधातुं गतः सीतापतिर्विभुः आगतं पतिमालोक्य सीता सुस्मितभाषिणी ५३
स्वर्णपात्रस्थसलिलैः पादौ प्रक्षाल्य भक्तितः पप्रच्छ पतिमालोक्य देव किं सेनया विना ५४
आगतोसि गतः कुत्र श्वेतछत्रं च ते कुतः वादित्राणि न वाद्यंते किरीटादिविवर्जितः ५५ सामंत
राजसहितः संभ्रमागतोसि किं इति स्म सीतया पृष्टो रामः सस्मितमब्रवीत् ५६ राज्ञा मे
दंडकारण्यराज्यं दत्तं शुभे खिलं अतस्तत्पालनार्थाय शीघ्रं यास्यामि भामिनि ५७ अ
द्यैव यास्यामि वनं त्वं तु श्वश्रूसमीपगा शुश्रूषां कुरु मे मातुर्न मिथ्यावादिनो वयं ५८ इ
ति ब्रुवंतं श्रीरामं सीता भीताब्रवीद्वचः किमर्थं न च राज्यं ते पित्रा दत्तं महात्मना ५९ ता

यास्यामीति नो पहासोयमित्याह नमिथ्येति ५८ ५९ वरस्वरूपमाह भरतायेति ६० तया देव्या पावितो
मयि दयापरोपि राजा सत्यवादी अवन्नं पलडत्तं द्यास्यामीति प्रतिज्ञावाक्यस्य सत्यत्वकृतु मे वनवासं ददौ ६१

६२ नोचितंश्वशुरस्यतश्वश्रूस्यतवमयाविनाकार्याक्षमत्वात् विवाहकालेनातिचरिष्यामीतिप्रज्ञानत्वाच्च ६३ व
ननयनाभावेहेतुगर्भंविशेषणंवहुव्याघ्रेत्यादि ६४ ६५ ६६ फलादिकमपिसमयेदुर्लभमित्याहकालेइत्या

चतुर्दशसमास्तत्रवासोमेकिलयाचितः तयाद्यमाद्वैराजासत्यवादीदयापरः ६१ अ
तःशीघ्रंगमिष्यामिमाविघ्नंकुरुभामिनि श्रुत्वातद्रामवचनंजानकीप्रीतिसंयुता ६२ अ
हमग्रेगमिष्यामिवनंपश्चात्त्वमेष्यसि इत्याहमाविनागंतुंनवराघवनोचितं ६३ तामा
हराघवःप्रीतःस्वप्रियांप्रियवादिनी कथंवनंत्वांनेष्येहंवहुव्यालमृगाकुलं ६४ राक्ष
साघोररूपाश्चसंतिमानुषभोजिनः सिंहव्याघ्रवराहाश्चसंचरंतिसमंततः ६५ कटू
म्लफलमूलानिभोजनार्थंसुमध्यमे अपूपानिव्यंजनानिविद्यंतेनकदाचनः ६६ काले
कालेफलंवापिविद्यतेनचतत्रसुंदरिमार्गोनदृश्यतेक्वापिशर्कराकंटकान्वितः ६७ गुहागह्वर
संबाधंझिल्लीदंशादिभिर्युतं एवंबहुविधंदोषंवनंदंडकसंज्ञितं। ६८ पादचारेणगंतव्यंशी
तवातातपादिमत् राक्षसादीनतेदृष्ट्वाजीवितंहास्यसेचिरात् ६९ ६७ ६७ ६७

दिनदृश्यतेवनेषुतृणाद्याच्छादनात्जनसंचाराभावाच्च यत्रापिदृश्यतेतत्रापिशर्कराद्यन्वितः ६७ वासस्थानमप्यतिदुःख
जनकमित्याह गुहेत्यादिसम्यक्बाधंतरिपदोयतिसंबाधंदुर्गवासस्थानंगुहागह्वरसंतद्यद्यपितिदुपीडारहितंतथापिझिल्ली
दंशादियुतत्वात्तत्रस्थातुमशक्यमितिभावः ६८ तत्रापिपद्भ्यागमनमतिदुःखमित्याह पादेति ६९ श्री राम

७० स्फुरद्वक्त्रा अंतर्गतक्रोधवशात्तत्स्फुरणं तदेवाह किंचित्कोपेति असागेहेत्वे वो धर्मपत्नीत्वादयः ७१ पतिव्रतात्वमे
वोपपादयति त्वदनन्यामिति त्वत्तोन्यःपुरुषो न विद्यते यस्यास्तां यद्वा त्वत्तो भेदरहितां शान्तिशान्तिमतोरभेदात् अत
एवादोषां यापि रक्षोधर्षणाविभीषिका सापि मिथ्येत्याह त्वत्समीप इति यन्नामस्मरणे नरक्षांसि पलायते तत्स्पतेवस

मत्सुवान्वसुरवक्त्रा किंचित्कोपसमन्विता कथं मामिच्छसे त्यक्तुं धर्मपत्नीं पतिव्रतां ७१ त्व
दनन्यामदोषां मां धर्मज्ञोसि दयापर त्वत्समीपे स्थितां राम को वा मां धर्षयेद्वने ७२ फलमू
लादिकं यद्य तव भुक्तावशेषितं तदेवामृततुल्यं मे तेन तुष्टा रमाम्यहं ७३ त्वया सह चरंत्या
मे कुशाः काशाश्च कंटकाः पुष्पास्तरणतुल्यास्ते भविष्यंति न संशयः ७४ अहं त्वां क्लेशये
नैव भवेयं कार्यसाधिनी बाल्ये मां वीक्ष्य कश्चिद्धि ज्योतिःशास्त्रविशारदः ७५ ॰ ॰

र्थः ७२ यद्यपि फलादीनां कटुत्वाद्युक्तं तत्परिहरति तत भुक्तावशिष्टं विद्यमत्त्वादमृततुल्यमित्यर्थः रमामीत्यात्मनेपदमैप
दं ७३ चरंत्या गच्छंत्याः अत्र त्वत्संग एव हेतुरिति भावः ७४ कार्यसाधिनी रक्षोवधादिकार्यसाधिकेति व्यंग्यं वन
मनं चेमे वक्ष्यंभावीति इतिहासकल्पनेन दृष्ट्यपतिवाल्मीकि इति ७५ श्रीराम जयराम ॰ ॰

७६ ७७ त्वत्सहाधिनीत्यादिसर्वकार्येष्वहमेवतेसहायेतिमंगयं ७८ ७९ गछ्छगमनंकुरुतत्रवनेतपस्विवेषेणहारादीनांक्वचित्स्थापनमावश्यकंतत्रसर्वस्यलेघपायसंभावनात्तान्निरपायस्यानेब्राह्मणेषुदानमित्याह

प्राहतेविपिनेवासःपत्यासहभविष्यति सत्यवादीद्विजोभूयाद्गमिष्यामित्वयासह ७६ अन्यत्विचित्रवक्ष्यामिश्रृणुत्वामांनयकाननं रामायणानिवहुशःश्रुत्वानिवहुभिर्द्विजैः ७७ सीताविनावनंरामोगतःकिंकुत्रचिद्वद अतस्त्वयागमिष्यामिसर्वथात्वत्सहायिनी ७८ यदिगछ्छसिमांत्यक्त्वाप्राणांस्त्यक्ष्यामितेग्रतः इतितंनिनिश्चयंज्ञात्वासीतायारघुनंदनः ७९ अत्रवीद्देविगछ्छत्वंवनंशीघ्रंमयासह अरुंधत्यैप्रयछ्छाशुहारानाभरणानिच ८० ब्राह्मणेभ्योधनंसर्वंदत्वागछ्छामहेवनं इत्युक्त्वालक्ष्मणेनाशुद्विजानाहूयभक्तितः ८१ ददौगवांवृंदशतंधनानिचवस्त्राणिदिव्यानिविभूषणानि कुटुंववद्भ्यःश्रुतिशीलवद्भ्योमुदाद्विजे

अरुंधत्यैइति वसिष्टपत्न्यैयत्रस्थापितमेतद्दहापायेपिलभ्यमितिभावः ८० वयमपितथैवकुर्मइत्याह ब्राह्मणेभ्यइति ८१ श्रुतंवेदाध्ययनं कुटुंववत्वंइदंचदानपात्रतासंपादकंविशेषणं ८२ ७ श्रीराम ६

२०

मातृसेवकेभ्योदानेमातृस्नेहेन ८३ ८४ समर्पयत् ततस्यइत्सआहारःसमागतरामस्याग्रेस्थितइत्सन्वयः ८५ ततः रामइति ८६ नृपपथेराजमार्गेकुतूहलेनपश्यंपतितान्कुतूहलदृशःपौरान् सानंदंपश्यन् तेनतेषांउः

अरुंधत्यैददौसीतामुख्याभ्याभरणानिच रामोमातुःसेवकेभ्योददौधनमनेकधा ८३ । स्वकातःपुरवासिभ्यःसेवकेभ्यस्तथैवच पौराजानपदेभ्यश्चब्राह्मणेभ्यःसहस्रशः ८४ लक्ष्मणोपिसुमित्रातुकौशलायैसमर्पयत् धनुःपाणिःसमागत्यरामस्याग्रेव्यवस्थितः ८५ रामःसीतालक्ष्मणश्चजग्मुःसर्वेनृपालयं ८६ श्रीरामःसहसीतयानृपपथेगच्छन् शनैःसानुजःपौरानूजानपदानुकुतूहलदृशःसानंदमुद्वीक्षयन् श्यामःकामसहस्रसुंदरवपुःकांत्यादिशोभाशयन् पादन्यासपवित्रिताखिलजगत्प्रापालयंतत्पितुः ८७ इतिअयोध्याकांडेचतुर्थःसर्गः ४ आयांतंनागराद्दृष्टामार्गेरामंसजानकिं लक्ष्मणे

नृपसमविशालितुष्टमार्गैः ८

खनिरासःपितुस्ततकैकेय्याधिष्ठितंआलयंगृहंप्राप ८७ इतिश्रीअयोध्याकांडेचतुर्थःसर्गः ४ सजानकिंजानक्यासहितंलक्ष्मणेनसममायांतमित्यन्वयः तादृशंदृष्टा परस्परंवीक्ष्योचुपरमिसेव १ ५ श्री

ससंधंससप्रतिज्ञं २ असजत्वनवासमापिवृवान् ससवतासस्वर्णलोपश्चार्षः कैकेयीवापूर्वं अत्संतरा
मेप्रीतिमतीकथंदुष्टाजातेतिशेषः यस्त्ररतस्यराज्यंरामस्यवनवासंचव्रतवतीतिभावः ३ याचतांवालोभा
भरतस्यराज्यंरामुत्त्यमानगुणंकथंकुतोहेतोर्विवासयामासात्रहेतुंनपश्यामः अतोनिष्प्रयोजनदुश्चत्ववज्ञानवस

स

कैकेय्यावरदानादिक्षत्वादुःखसमन्विताः वतराजादशरथःससंघंप्रियंसुतं २ स्त्रीहे
तोरत्सजत्कामीतस्यसर्वज्ञताकुतः कैकेयीवाकथंदुष्टारामंसत्संप्रियंकरं ३ विवासयामास
कथंक्रूरकर्मातिमूढधीः हेजनानात्रवस्तव्यंगछमोघैवकाननं ४ यत्ररामःसभार्यश्च
सानुजोगंतुमिछति पश्यंतुजानकींसर्वेपादचारेणगछतीं ५ पुंभिःकदाचिद्दृष्टावाजा
नकीलोकसुंदरी सापिपादेनगछंतीजनैर्घनावृता ६ रामोपिपादचारेणगजाश्वा
दिविवर्जितःगछतिदृश्यपथविभुंसर्वलोकैकसुंदरं ७ रक्षसीकैकयीनाम्नीजातासर्वविना
विनाशिनी रामस्यापिभवेदुःखंसीतायाःपादयानतः ८

स्मिन्देशेनवस्तव्यमित्याहुःहेजनाइति ४ यत्रकाननेपश्यंत्विति पश्यंत्विति तेनसर्वथादेवश्रावल्भ्यंजानंतुइतियगंप ५
तस्त्वोपपास्यति पुंभिरिति गछंतीमस्यदृश्यतामितिशेषः ६ दृश्यपथअसाप्युक्तयंग्पेएवतासर्यं ७ राक्षसीति यद्धः

मीति पद्मसारामस्यास्वनसादिरुतदुःखाभावेपिसीता
याःपादगमनरूतंदुःखंतस्यापिभावेदिसन्वयः ८

उपसंहरइति वलवानितिपर्योक्तमलंकारःसाधूनांवृंदेसमूहे ९ तत्ततस्तेषांतत्त्ववच्मीसर्थः १० परोजडेभ्यःविष्णुर्व्याप
कःवैकुंठनिलयोवाआदित्यान्तरेजीवसमूहस्तद्रूपोहिरण्यगर्भस्तस्याप्यवनःपरायणःवेदलाभद्वारात्त्रय्यादिसामर्थ

वलवानविधिरेवात्रपुंसःपत्नोहिदुर्वलः इतिह्युरवाकुलेवृंदेसाधूनांमुनिपुंगवः ९ अब्रवीद्य
मदेवोथसाधूनांसंघमध्यगः मानुषोप्यचरामेवासीतांवावच्मितत्त्वतः १० एषरामःपरो
विष्णुरादिनारायणःस्मृतः एषसाजानकीलक्ष्मीर्योगमायेतिविश्रुत ११ अशेषशेषस्त
मन्वेतिलक्ष्मणाख्यःस्वसांप्रतं एषमायागुणैर्युक्तस्तत्तदाकारवानिव १२ एषएवरजो
युक्तोब्रह्माभूदिश्वभावनःसत्वाविष्टस्तथाविष्णुस्त्रिजगत्प्रतिपालकः १३ एषरुद्रस्तामस॰
सीतेजगत्प्रलयकारकःरसीऽघमत्स्यपुरामूर्तीभक्तिवैवस्वतंमनुं १४ नाव्यारोप्यलयस्यांतेपा
लयामासराघवः समुद्रमथनेपूर्वंमंदरेसुतलंगते १५ ॥ ॥ ॥

दः योगमायोगेनस्वसंबंधेनापरिछिन्नमपिपरिछिनत्तिसा ११ एषमायेति एतेनमायिकएवायमाकारोनतुपां
चभौतिकइत्युक्तं १२ मायागुणैस्तत्तदाकारवत्वमेवविवृणोतिएषएवेतिविश्वभावनोविश्वस्रष्टा १३ १४ लय
स्यांतेलयस्यदैनंदिनप्रलयस्यआंतसमाप्तिपर्यंत १५ श्रीरामः जयरामः ॥ ॥

अधारयत्त्वपृष्टेद्रिंकूर्मरूपीरघूतमः महीरसातलंयाताप्रलंपेस्तकरस्तदेत्यादिः ३६ ३७ तद्रक्षःप्रल्हादमीडवं
रक्षःपुत्रराज्यंइंद्रराज्यंहतंवलिना ३८ याम्चायावलेःसकाशाद्रिक्षाआजेनाहरत्पराववर्तितवान् ३९ २० तस

हा

अधारयत्त्वपृष्टेद्रिंकूर्मरूपीरघूतमः महीरसातलंयाताप्रलंपेस्तकरोभवत् ३६ तोलया
मासदंष्ट्राग्रेतांक्षोणीं रघुनंदनः नारसिंहंवपुःकृत्वाप्रल्हादवरदःपुरा ३७ त्रिलोककंटकंर
क्षःपाटयामासतन्नरवैः पुत्रराज्यंहतंदृष्ट्वाह्यदितेयाचितःपुरा ३८ वामनत्त्वमुपागम्य
याञ्चयाचाहरत्सुनः दुष्टक्षत्रियभूभारनिवृत्त्यैभार्गवोभवत् ३९ सएवजगतांनाथइदा
नींरामत्तांगतःरावणादीनिरक्षांसिकोटिशोनिहतिष्यति २० मानुंषेनैवमरणंतस्यदृष्टं
दुरात्मनः राज्ञादशरथेनापितपसाराधितोहरिः २१ पुत्रत्वाकांक्षयाविष्णोस्तस्यपुत्रोभ
वद्धरिः सएवविष्णुःश्रीरामोरावणादिवधायहि २२ गंतात्वेवनेरामोलक्ष्मणेनसहायवा

व

रावणस्यनन्वेवंदशरथगृहेएवावतारलेकिंवीजंतत्राहराज्ञेति २१ पुत्रत्वाकांक्षयाविष्णोरिति विष्णुर्मेपुत्रोभव
तितीच्छेयेत्यर्थः २२ २३ नारदःप्राहभरहरणोद्देशपकंब्रह्मणःसंदेशावचइत्यर्थः २४ २५ रामोदुःखितोभवि

ष्यतीत्यपिवक्ष्याशंकैवसाह रामेतिमृत्युभयाभावेइतरभयाभावः कैमुत्तिकन्यायसिद्धः तन्नामजपकर्तुस्तत्वज्ञानो
दयादितिभावः २६ तस्यदुःखशंकाकेत्यन्वयः कलौतुनाम्नैवनामाभिलापेनैवमुक्तिस्तज्जनकंतत्वज्ञानंनान्येनयो

राजावाकैकेयीवापिनात्रकारणमरण्वपि पूर्वंघनविदःप्राहभूभारहरणायच २४ रामो
प्याहस्वयंसाक्षात्भ्वागमिथ्यामहंवनं अतोरामंसमुद्दिश्यचिंतासजथवाल्पिजा २५
रामरामेतियेनित्यंजपंतिमनुजाभुवितेषांमृत्युभयादीनिनभवंतिकदाचन् २६ कापुनस्त
स्यरामस्यदुःखशंकामहात्मनः रामनाम्नैवमुक्तिःस्यात्कलौनान्येनकेनचित् २७ माया
मानुषवेषेणविडंबयतिलोककृत् भक्तानांभजनार्थायरावणस्यवधायच २८ राज्ञश्चा
भीष्टसिध्यर्थैमानुषंवपुराश्रितः इत्युक्त्वाविरराशाथवामदेवोमहामुनिः २९ ६ श्रीराम

मा

गादिनेसर्धः २७ इदन्नास्य किमर्थेदेहपरिग्रहः तत्राहमायेत्यादि विसादि विडंयति स्वीयाचारेणसदाचा
रंलोकान्शिक्षयतिमातापितरौपुत्रानिवफलांतरमप्याह भक्तानामिति २८ राजाभीष्टंदिहमोऽस्त्वपुत्रत्वं
२९

हृत्संशयग्रंथिंहृदिविद्यमानंरामेमनुष्यत्वादिविषयंब्रह्मादिविषयंसंशयग्रंथिं ३० ३१ गोपनीयंपृथग्जने
ष्विितिशेषः ३२ अवारितःपुत्रत्वात्द्वारपालैरितिशेषः गत्वाकैकेयीसमीपमितिशेषः ३३ तेसंमतंवनंदंडकारण्यं
गंतुंकृतधियोनिश्चिताइत्यन्वयः आज्ञापयतुपितस्तेनेनतदाज्ञांविनागमनेतस्यदुःखादोअहंदोषभाक्स्यामि

कृत्वातेपिद्विजाःसर्वेरामंज्ञात्वाहरिंविभुं जहुर्हृत्संशयंग्रंथिंराममेवान्वचिंतयन् ३० य
इदंचिंतयेन्नित्यंरहस्यंरामसीतयोः तस्यरामेदृढाभक्तिर्भवेद्विज्ञानपूर्वकं ३१ रहस्यंगो
पनीयंवोपूर्यवैराघवप्रियाः इत्युक्त्वाप्रययौविप्रस्तेपिरामंपरंविदुः ३२ ततोरामाविश्य
पितृगेहमवारितःसानुजःसीतयागत्वाकैकेयीमिदमब्रवीत् ३३ आगतास्मोवयंमा
तस्त्रयस्तेसंमतंवनं गंतुंकृतधियःशीघ्रमाज्ञापयतुनःपिता ३४ इत्युक्त्वासहसोत्थाय
चीराणिप्रददौस्वयं रामायलक्ष्मणायाथासीतायैचपृथक्पृथक् ३५ रामस्तुवस्त्राण्यु
त्सृज्यवन्यचीराणिपर्यधात् लक्ष्मणोपितथाचक्रेसीतातन्नविजानती ३६ ७ ७

तिस्त्रचितं ३४ इत्युक्तारामेणकैकेयीसहसाउटतिउत्थायरामायेत्यन्वयः चीराणिवन्यपरिधेयानिदीनिजीर्णवासां

हस्तेगृहीत्वाचीरमितिशेषः तच्चीरंकैकेयीदत्तंचीरं ३७ भर्त्सयन्कैकेयीमितिशेषः ३८ किंत्र्यपच्छसिचीरमितिशेषः ३९ यदीति त्वद्दृराविषयभर्तासियदिस्वेच्छयासमन्वेतिसम्यक्ग्लानिरहितमनुपश्चाद्गच्छतीत्यर्थः ४० वनदुः

हस्तेगृहीत्वारामस्यलज्जयामुखमैक्षत रामोगृहीत्वातच्चीरमंशुकेपर्यवेष्टयत् ३७ तद्दृष्ट्वारुरुदुःसर्वेराजदाराःसमंततः वसिष्ठस्तुसमाकर्ण्यरुदितंभर्त्सयन्रुषा कैकेयींप्राहदुर्वृत्तेरामएवत्वयावृतः वनवासायदुष्टेत्वंसीतायैकिंत्र्यपच्छसि ३९ यदिरामंसमन्वेतिसीताभक्त्यापतिव्रता दिव्यांवरधरानित्यंसर्वाभरणभूषिता ४० रमयत्वनिशंरामंवनदुःखनिवारिणी राजादशरथोप्याहसुमंत्ररथमानय ४१ रथमारुह्यगच्छंतुवनंवनचरप्रियाः इत्युक्त्वाराममालोक्यसीतांचैवसलक्ष्मणं ४२ दुःखान्निपतितोभूमौरुरोदाश्रुपरिप्लुतः आरुरोहरथंसीताशीघ्रंरामस्यपश्यतः ४३ रामःप्रदक्षिणंकृत्वापितरंरथमारुहत् लक्ष्मणःखड्गयुगलंधनुस्तूणीयुगंतथा ४४ गृहीत्वारथमारुह्यनोदयामाससारथिं तिष्ठतिष्ठसुमंत्रेतिराजादशरथोऽब्रवीत् ४५ गच्छगच्छेतिरामेणनोदितोचोदयद्रथं रामः

खंवनवासजदुःखं ४१ वनचरामुनयःप्रियायेषांते ४२ सीताशीघ्रमारुरोहेत्यनेनतस्याःकार्यसाधकउत्साहःसूचितः ४३ ४५ रथमनोदयत्राज्ञामाधीनतत्वात्प्रजाज्ञापेक्षयातदाज्ञयैववलेतिमत्वेतियंग्यंदूरंगतेदृष्टिपथम्

रामः

वृद्धा इत्यस्य ज्ञानवृद्धा इत्यर्थ ४७ राममातुरित्यादरसूचकं विशेषणं ४८ दुःखितस्य मे यदि किंचित्कालं जीवनं भवेत्तदा तत्र राममातृगेहे एवास्मत्तु क्षणमात्रमपि तत्र संभाव्यते राममातृगेहेपि चिरं नैवेत्यादिसाह अतइति निरार

पौराश्च बालवृद्धाश्च वृद्धाब्राह्मणसत्तमाः तिष्ठतिष्ठेतिरामेति क्रोशंतोरथमन्वयुः ४७ राजार दित्वासुचिरमानपतुगृहंप्रति कैशल्यायाराममातुरित्याहपरिचारकान् ४८ किंचित्का लंभवेतत्रजीवनंदुःखितस्यमे अतउर्द्ध्वंनजीवामिचिरंरामंविनाहतः ४९ ततोगृहंप्र विश्यैवकैशल्यायाःपपातह मूर्छितश्चचिरादुध्वात्तूष्णीमेवावतस्थिवान् ५० रामस्तु तमसातीरंगत्वातत्रावसत्सुखी जलंप्राश्यनिराहारोवृक्षमूलेस्वपद्विभुः ५१ सीतयासहधे र्मात्माधनुःपाणिस्तुलक्ष्मणः पालयामासधर्मज्ञःसुमंत्रेणसमन्वितः ५२ पौराःसर्वेस मागत्यस्थितास्तस्याविदूरतः शक्तारामंपुरंनेतुंनोचेद्गच्छामहेवनं ५३ इतिनिश्चयमाज्ञा यतेपौरामोतिविस्मितः नाहंगच्छामिनगरमेतेवैक्लेशभागिनः ५४

मा

तःदैवेनेतिशेषः अनेनदैवसंपादितंमरणंवरमितिध्वनितं ४९ तूष्णीमेवस्वस्वतापराधेनलज्जयेतिभावः ५० ५१ सीतयासहास्वपदित्यन्वयः पालयामासजाग्रतरामंररक्षेत्यर्थः ५२ ५३ रामंपुरंनेतुंपदिष्टाज्ञास्त

त्स्परावस नेष्यामो वेह्ननेमेवगमिष्याम इति निश्चियमि सर्थः ५४

२४ क्लेशभागिनोवनगमनादितिभावः ५५ ५६ अयोध्याभिमुखमिति तेषांप्रतारणायेदं ५७ तदेवाहरथनेमी
ति ५८ ५९ शृंगिवेरंशृंगिस्तष्याश्रमस्तदविदूरतस्तत्पूर्वभागे ६० जनैःजनमुखैः ६१ अयंसखासमान॰

टि

भविष्यन्तीतिमिश्रित्यसुमंत्रमिदमब्रवीत् तदानीमिवराघवोमंःसुमंत्रंप्रमोनय ५५ इत्याज्ञप्तःसुमंत्रोपिर
थंवाहेरथोजयत आरुह्यरामःसीताचलक्ष्मणोपिययुद्रुतं ५६ अयोध्याभिमुखंगत्वाकिंचिद्दूरंत
तोययुः तेपिराममदृष्ट्वैवव्रातस्त्थायदुःखिताः ५७ रथनेमिगतंमार्गपश्यंतस्तेपुरंययुः हृदिरा
मससीतंतेध्यायंतस्तस्थुरन्वहं ५८ सुमंत्रोपिरथंशीघ्रंनोदयामाससादरं स्फीतान्जनपदान्
पश्यन्रामःसीतासमन्वितः ५९ गंगातीरंसमागच्छछृंगवेराविदूरतः गंगांदृष्ट्वानमस्कृत्यस्नात्वा
सानंदमानसः ६० शिंशपावृक्षमूलेषुनिषसादरघूत्तमः ततोगुहोजनैःश्रुत्वारामागममहोत्सवं
सखायंस्वामिनंद्रष्टुंहर्षात्तूर्णंसमापतत् फलानिमधुपुष्पादिगृहीत्वाभक्तिसंयुतः ६२ रामस्या
ग्रेविनिःक्षिप्यदंडवत्प्रणतिंभुवि गुहमुत्थाप्यतंतूर्णंराघवःपरिषस्वजे ६३

राम॰

१

ख्यातिस्तत्समानज्ञानःअनेनगुहस्यधर्मव्याधादिवत्तत्त्वंसूचितंअथापिसत्सपिभेदापगमेनाथतवाहंनमामकीन
स्त्वमितिन्यायात्स्वामिनंद्रष्टुमिति ६२ ६३

नैषादमपि मे जन्म धन्यं त्वदंगस्पर्शादिति भावः ६४ तदेवाह भवेति एतत्ते किंकरस्य नैषादराज्यं ६५ यस्त्वदधी नमतोत्र वसन् अस्मान् पालय अत्र न ते पितुः स्वामित्वमिस त्रवासे दोषाभाव इति भावः ६६ दास इत्यनेनैव मोक्ष्यहार

संपृष्टकुशलो रामं गुहः प्रांजलिरब्रवीत् धन्योहमद्य मे जन्म नैषादं लोकपावनं ६४ बभूव परमानंदः स्पृष्ट्वा ते गं रघूत्तम नैषादराज्यमेतत्ते किंकरस्य रघूत्तम ६५ त्वदधीनं वसन्नत्र पालयास्मान् रघूद्वह आगच्छ या मो नगरं पावनं कुरु मे गृहं ६६ गृहाण फलमूलानि त्वदर्थं संचितानि मे अनुगृह्णीष्व भगवन् दासस्तेहं सुरोत्तम ६७ रामस्तमाह सुप्रीतो वचनं शृणु मे सखे न वेक्ष्यामि गृहं ग्रामं वर्षाणि नव पंच च ६८ दत्तमन्येन नो भुंजे फलमूलादि किंचन राज्यमेतत्ते सर्वं त्वं सखा मे अतिवल्लभः ६९ वटक्षीरं समानाय्य जटामुकुटमादरात् बबंध लक्ष्मणेनाथ सहितो रघुनंदनः ७० जलमात्रं तु संप्राश्य सीतया सह राघवः आस्तृतं तं कुशपर्णाद्यैः शयनं ल

तास्संचिता ६७ न वेक्ष्यामि न प्रवेक्ष्यामि इति मे प्रतिज्ञेति शेषः ६८ एतत्ते सर्वं राज्यं ममैव त्वं च मे सखैव तत् त्वज्ञात तत् तथापि प्रतिज्ञारक्षणाय त्वत्ते ग्रामं न प्रविशामीति भावः ६९ समानाय्य गुहेनेति शेषः अथ आनयनानंत रं वा तन्निं तरं वा ७० हि पारपूरणे लक्ष्मणेन यदास्तृतं ७१

तत्रोवासेसम्नयमुस्थितइत्सर्थः ततोनिद्रासमयेपसुष्वापेसर्थः ७१ परितोविपश्यन्नूड्नुस्थनृतीति तिशेषः ७३ अयोध्याकांडपं
चमःसर्गः ५ सुप्तमिति १ कुशापत्रसमूहनिर्मितेसंस्तरेआस्तरणेइत्यर्थः शामनैरांकवादिभिरास्तीर्णे २ ३ को
हेतुःअन्योनकोपीसर्थः ४ कस्तर्हिहेतुस्तत्राहस्वपूर्वेति ५ तदेवोपपादयतिस्वयमपितस्यनसंपादकइत्याहअहमि

उवासतत्रनगरेप्रासादाग्रेयथापुरासुष्वापतत्रवैदेह्यापर्यंकइवसंस्तृते ७२ ततोविदूरेपरिगृह्यचापंस
वाणतूणीरधनुःसलक्ष्मणःररक्षरामंपरितोविपश्यनगुहेनसार्द्धंसशरासनेन ७३ इतिश्रीअयोध्या
कांडेपंचमःसर्गः ५ सुप्तंराममसमालोक्यगुहःसाश्रुपरिप्लुतःलक्ष्मणंप्राहवितायास्रातःपश्यसिराघ
वं १ शयानंकुशपत्रौघसंस्तरेसीतयासह यः शेतेस्वर्णपर्यंकेस्वास्तीर्णेभवनोत्तमे २ कैकेयीराम
मदुःखस्यकारणंविधिनाकृता मंथराबुद्धिमास्थायकैकेयीपापमाचरत ३ तच्छ्रुत्वालक्ष्मणःप्राहस
खेशृणुवचोमम कःकस्यहेतुर्दुःखस्यकश्चहेतुःसुखस्यवा ४ स्वपूर्वार्जितकर्मैवकारणंसुखदुःखयो
५ सुखस्यदुःखस्यनकोपिदातापरोददातीतिकुबुद्धिरेषा अहंकरोमीतिवृथाभिमानःस्वकर्मसूत्रग्र
थितोहिलोकः ६ सुहृन्मित्रार्युदासीनद्वेष्यमध्यस्थवांधवाः स्वयमेवाचरत्कर्मतथात्रविभाव्यते ७

ति अहंसुखादिजनकक्रियांकरोमीसपिवृथाभिमानःअस्वातंत्र्यादितिभावःतदेवाह स्वकर्मसूत्रेणग्रथितईश्वरेणेतिशेष
यथासूत्रयुक्तकाष्ठपुत्तलीसूत्रधारेणनानाप्रकारसूत्रचालनेनानेकविधाक्रियावतीकरोतिएवंभगवान्कर्मरूपसूत्रचालनेनतथा
कारयतीतिभावः ६ सुहृन्मित्रंसोपाधिनिरुपाधिभेदाश्लिष्टेएवमरिद्वेष्याएतेकर्मसुहृत्वादिप्रयोजकंकर्मस्वयमेवाचरन्यनसुहृ

राम·

१

स्वकर्मवशगो नरः यद्यत्सुखं दुःखं वा यथागतं यथाप्राप्तं भवति तत्तद्भुक्त्वा स्वस्थमनाः रागद्वेषहीनो भवेत् ८ भोगाग
मे सुखभोगप्राप्तौ भोगविवर्जने दुःखभोगप्राप्तौ वांछामेवाभिनयति आगच्छत्विति सुखमिति शेषः मागच्छतु दुःखमिति
शेषः अत एवाहं भोगवशगो न भवेयम् इति निषेधार्थमव्ययं पृथक् पदं यथैवाहं तथैव रामोपीति न किंचिदस्माकमेतत्कृतं

सुखं वा यदि वा दुःखं स्वकर्मवशगो नरः यद्यद्यथागतं तत्तद्भुक्त्वा स्वस्थमना भवेत् ८ न मे भोगागमे वां
छा न मे भोगविवर्जने आगच्छतु यथमागच्छतु भोगवशगो भवेत् ९ यस्मिन्देशे च काले च यस्माद्वा येन
केन वा कृतं शुभाशुभं कर्म भोज्यं तत्तत्र नान्यथा १० अलं हर्षविषादाभ्यां शुभाशुभफलोदये विधा
त्रा विहितं यद्यत्तदलंघ्यं सुरासुरैः ११ सर्वदा सुखदुःखाभ्यां नरः प्रत्यवरुध्यते शरीरं पुण्यपापाभ्यामु
त्पन्नं सुखदुःखवत् १२ सुखस्यानंतरं दुःखं दुःखस्यानंतरं सुखं द्वयमेतद्धि जंतूनामलंघ्यं दिनरात्रि

दुःखमिति भावः ९ यस्मादिति प्राप्य फलमिति शेषः तत्तत्र सुपलक्षणं तस्मात्तेनेत्सबोध्यं १० यद्यत् विधात्रावि
हितं तदलंघ्यमिति निश्चित्य सततं तत्फलोदये हर्षविषादाभ्यामलं एवं चास्मत्कृते त्वया विषादो न कार्य इति भावः ११ अवश्यक
र्त्वशरीरिणां तत्संबंध इत्याह सर्वदेति पुण्यपापजत्वात् शरीरस्य तदवच्छेदेन सुखदुःखवत्तावश्यकत्वाद्यं नरः सदा ताभ्यां प्रत्यव
रुध्यते संबध्यते १२ संबंधप्रकारमाह सुखस्यानंतरमिति एवं च पुनः सुखमपि भाव्येवेति भावः १३ ५ ५

इदानींपदार्थमात्रस्यत्रिगुणात्मकत्वेनसुखस्यापिदुःखात्मकत्वाद्धेयत्वमित्याह सुखमध्यइतितेनोभयमपिहेयमेवे तिनद्व्युक्तंपतंजलिनासर्वमेवदुःखंविवेकिनइति १४ उपसंहरतितस्मादितिदृष्टप्राप्तौनहृष्यंतिअनिष्टप्राप्तौन

सुखमध्येस्थितंदुःखंदुःखमध्येस्थितंसुखं द्वयमन्योन्यसंयुक्तंप्रोच्यतेजलपंकवत् १४ तस्माद्धैर्येणविद्वांसइष्टानिष्टोपपत्तिषु नहृष्यंतिनमुह्यंतिसर्वंमायेतिभावनात् १५ गुहलक्ष्मणयोरेवंभाषतोर्विमलंनभः बभूवरामःसलिलंस्पृष्ट्वाप्रातःसमाहितः १६ उवाचेशीघ्रंसुदृढांनावमानयमेसखे आरुह्यपरपारेवैगमिष्यामिप्रभुमाचिरं श्रुत्वारामस्यवचनंनिषादाधिपतिर्गुहः १७ स्वयमेवसुदृढांनावमानिनायसुभलक्षणां स्वामिन्नारुह्यतांनौकासीतयालक्ष्मणेनच १८ वाहयेज्ञातिभिःसार्द्धमहमेवसमाहितः तथेतिराघवःसीतामारोप्यशुभलक्षणां १९ गुहस्यहस्तावालंब्यस्वयंचारुहदच्युत आयुधादीन्समारोप्यलक्ष्मणोप्यारुरोहच २० गुहस्तुवाहयामासज्ञातिभिःसहितःस्वयं गंगामध्येगतागंगांप्रार्थयामासजानकी २१ देविगंगेनमस्तुभ्यंनिवृत्तापुनवासनः रामेणसहिताहंत्वांलक्ष्मणेनचपूजये २२ सुरामांसोपहारैश्चनानाबलिभिरादृता इत्युक्त्वापरकूलंतीर्त्वा

मुह्यंतीत्यन्वयःतत्रहेतुःसर्वमायेतिभावनात् नह्येवंइन्द्रजालिकभापावृतेष्टानिष्टप्राप्तौहर्षमोहौतइदितिभावः १५ सलिलंस्पृष्ट्वेतिप्रातःकालिकसकलक्रियोपलक्षणं १६ मेअवतरणायेतिशेषः १७ नौकारुह्यतामित्यन्वयः १८ वाहयेतिनौकामितिशेषः १९ २० वाहयामासअरित्रादिभिश्चालयामासपरपारंप्रापयितुमित्यर्थः गंगामध्येगताजानकीगंगांप्रार्थयामासेत्यन्वयः २१ २२

१ २

ॐ तत्त्वार्थी ...

श्रीरामगीतामितिक्रमेणैनसहस्रमिलिता २३ श्रीराम॰

आनुज्ञांस्वसहगमनविषयां २४ नैषादिर्गुहः २५ नासतंअपितुससमेवेसर्थः तेनान्यथानसंभावनीयमितिभावः २६ त्व
छ्रात्रस्छमत्रातिदुःखंगंगापरकूलेमेध्यंमृगंभक्ष्यंमृगंहुत्वावैम्वदेदवदेवताभ्यः २७ २८ वहिराश्रमद्वारि २९ ३० ३१ ३२

गुहोपिरोधवंभ्रातरममिथ्यामिलयासह अनुज्ञांदेहिराजेंद्रनोचेत्प्राणांस्त्यजाम्यहं २४ श्रुत्वानैष्यादिवचनंश्री
रामस्तमथाब्रवीत् गुहत्वपात्रस्थातव्यंममार्गावलोककः चतुर्दशसमाःस्थित्वादंडकेपुनरप्यहं २५ आया
स्यामुदितंसत्यंनासत्यंरामभाषितंभक्तंसमाश्वास्यपुनःपुनः २६ निवर्त्तयामासगुहंसोपिरुद्ध्राययथौगृहं त
त्रमेध्यंमृगंहत्वापक्वंहुत्वाचतेत्रयः २७ भुक्त्वावृक्षतलेसुप्तासुखमासततांनिशां ततोरामस्तुवैदेह्यालक्ष्मणे
नसमन्वितः २८ भरद्वाजाश्रमपदंगत्वावहिरुपस्थितः तत्रैकंवटुकंदृष्ट्वारामःप्राहचेहवटो २९ रामोदाशरथिःसी
तालक्ष्मणाभ्यांसमन्वितः आस्तेवहिर्वनस्येतिनिवेद्यतांमुनिसन्निधौ ३० तच्छ्रुत्वासत्वसागत्वापादयोःपतितोमुनेः
समागत्यवनाद्बहिरवस्थितः ३१ सभार्यःसानुजःश्रीमानाहमांदेवसन्निभः भरद्वाजायमुनयेज्ञापयस्वयथो
चितं ३२ तच्छ्रुत्वासहसोत्थायभरद्वाजोमुनीश्वरः गृहीत्वार्घ्यंचपाद्यंचरामसामीप्यमापयौ ३३ दृष्ट्वारामंयथा
न्यायंपूजयित्वासलक्ष्मणं आहमेपर्णशालांभोरामराजीवलोचन ३४ आगच्छपादरजसापुनीहिरघुनंदन इत्युक्तो

राममसामीप्यंस्वार्थेष्यञ्रामसमीपमित्यर्थः ३३ मेपर्णशालामागच्छेत्सन्वयः ३४ आनीयप्रापय्य ३५ श्रीराम ९६ ९६

२७

तपसः पारं पूर्णतां गतोस्मि प्राप्तोस्मि प्रमादात्कुर्वतां कर्म प्रच्यवेताध्वरेषु यत् तद्विष्णोः स्मरणादेव संपूर्णं स्यादिति श्रुतिरिति स्मृतेः यस्य नाम स्मरणेनापि सर्वकर्म पूर्णता तस्य साक्षाद्दर्शने किं वक्तव्यमित्यर्थः यद्वा तपसः पारं फलं सर्वतपःफलमेतत् यत्तव दर्शनमित्यर्थः ३६ भूतं भावि च तवोदन्तं वृत्तान्तो ज्ञातः तत्र भूतवृत्तान्तज्ञानमाह नपतिजानामीत्यादि ३७ यदर्थमिति सर्वत्रय

भरद्वाजः पुनः पूजयित्वा चकारातिथ्यमुत्तमं अद्याहं तपसः पारं गतोस्मि तव संगमात् ३६ यदर्थमवतीर्णोसि प्रार्थितो ब्रह्मणा पुरा यदर्थं वनवासस्ते यत्करिष्यसि वै पुनः ३८ जानामि ज्ञानदृष्ट्याहं जातया त्वदुपासनात् इतः परं त्वां किं वक्ष्ये कृतार्थोहं रघूत्तम ३९ यत्वां पश्यामि काकुत्स्थ पुरुषं प्रकृतेः परं रामस्तमभिवाद्याह सीतालक्ष्मणसंयुतः ४० अनुग्राह्यास्त्वया ब्रह्मन्वयं क्षत्रियबंधवः इति संभाष्य तेन्योन्यमुषित्वा मुनिसन्निधौ ४१ प्रातरुत्थाय यमुनामुत्तीर्य मुनिदारकैः कृतप्लवेन मुनिना दृष्टमार्गेण राघवः ४२ प्रययौ चित्रकूटाद्रिं वाल्मीकेर्यत्र चाश्रमः गत्वा रामोथ वाल्मीकेराश्रमं ऋषिसंकुलं ४३ नानामृगद्विजाकीर्णं नित्यं पुष्पफलाकुलं तत्र दृष्ट्वा समासीनं वाल्मीकिं मुनिसत्तमं ४४ छ श्रीराम

यदर्थं रक्षोवधार्थं ३८ ३९ प्रकृतेः परं प्रकृतिगुणास्पृष्टमीश्वरं ४० ते सीतारामलक्ष्मणभरद्वाजाः अन्योन्यं प्रायुक्तं संभाष्य ततो रामो मुनिसन्निधावुषित्वा ४१ यमुनायां कृतः प्लवो नवकं तस्मिन्नेन मुनिना दृष्टमार्गेण दर्शितमार्गेण राघवो मार्गदर्शकैर्मुनिदारकैः सह यमुनामुत्तीर्य ४२ चित्रकूटाद्रिं प्रययौ यत्र वाल्मीकेराश्रमः ऋसनेन जस्य प्राशास्तं ४३ द्विजाः पक्षिणो ब्राह्मणाश्च ४४

रमानाथंविस्मितारं ४५ कमनीयपद्मसदृशनेत्रं ४६ विस्मयेनानिमिषेंद्रीक्षणेनेत्रेयस्यसः हर्षजाश्रुभिःपूर्णेलोचनेयस्यसः
सःक्रमेणेवंभावः ४७ लालितःइदंमधुरमिदंमधुरमिदंमधुरमिदंभुंक्ष्वेतिएवंश्रीसावोधितः ४८ ४९ यदिजानंतीससंदिग्ध

ननामशिरसारामोलक्ष्मणेनचसीतया दृष्ट्वारामंरमानाथंवाल्मीकिर्लोकसुंदरं ४५ जानकीलक्ष्म
णोपेतंजटामुकुटमंडितं कंदर्पसदृशाकारंकमनीयांबुजेक्षणं ४६ दृष्ट्वैवसहसोत्तस्थौविस्मयानि
मिषेक्षणः आलिंग्यपरमानंदंरामंहर्षाश्रुलोचनः ४७ पूजयित्वाजगत्पूज्यंभक्त्यार्घ्यादिभिराहतः
फलमूलैःसुमधुरैर्भोजयित्वाचलालितः ४८ राघवःप्रांजलिःप्राहवाल्मीकिंविनयान्वितः पितुराज्ञां
पुरस्कृत्यदंडकानागतावयं ४९ भवंतोयदिजानंतिकिंवक्ष्यामोत्रकारणं यत्रमेसुखवासायभवेत्स्था
नंवदस्वतत् ५० सीतयासहितःकालंकिंचित्तत्रनयाम्यहं इत्युक्तोराघवेणासौमुनिःसस्मितमब्रवीत् ५१
त्वमेवसर्वलोकानांनिवासस्थानमुत्तमं तवापिसर्वभूतानिनिवाससदनानिहि ५२ श्रीराम

संदिग्धवचनंवेदाध्ययनमानंसुतितिवत्सर्वथाजानंत्येवातोत्रकारणकथनंविफलमितिभावः ५० तत्रयतंवदिष्यसितत्रेस
र्थःत्वमेवेतिलब्दिवर्तत्वाज्जगतइतिभावः तवापीति अंतर्यामितयासर्वत्रतवासादितिभावः ५२ तस्मात्सीतयासमंधिया

स्थानमुत्तमं तवापिसर्वभूतानिनिवाससदनानिहि ५२

नियतमंदिरं सर्वदावासस्थानं समदृष्टीनां मित्रोदासीनशत्रुष्विति शेषः अत एवाद्वेष्टृणां तेषां हृदयं ते धिकं सर्वोत्कृष्टं मंदिर
मित्यर्थः सर्वदातत्रवासादेवेति भावः ५४ धर्माधर्मानुविहितनिषिद्धसकलकर्माणि सत्त्का पत्त्वामेव भजते तस्य हृत्तु हृद
यं सीतया सह वस्तु हे राम ते तव सुखमंदिरं सुखजनकं गृहं ५५ निर्द्वंद्वोहंममेति द्वंद्वरहितो तएव निस्पृहः ५६ नानावि

एवं साधारणं स्थानमुक्तं ते रघुनंदन सीतया सहितस्येति विशेषं पृछतस्तव ५३ तद्वक्ष्यामि र
घुश्रेष्ठ यत्ते नियतमंदिरं शांतानां समदृष्टीनामद्वेष्टृणां च जंतुषु त्वामेव भजतां नित्यं हृदयं तेधि
मंदिरं ५४ धर्माधर्मान्परित्यज्य त्वामेव भजतो निशं सीतया सह ते राम तस्य हृत्सुखमंदिरं ५५
त्वन्मंत्रजापको यस्तु त्वामेव शरणं गतः निर्द्वंद्वो निस्पृहस्तस्य हृदयं ते सुमंदिरं ५६ निरहंकारिणः
शांता ये रागद्वेषवर्जिताः समलोष्टाश्मकनकास्तेषां ते हृदयं गृहं ५७ त्वयि दत्तमनोबुद्धिर्यः संतु
ष्टः सदा भवेत् त्वयि संत्यक्तकर्मा यस्तन्मनस्ते शुभं गृहं ५८ यो न द्वेष्ट्यप्रियं प्राप्य प्रियं प्राप्य न
हृष्यति सर्वं मायेति निश्चित्य त्वां भजेत्तन्मनो गृहं ५९

धप्रकारेण तत्त्वज्ञलक्षणान्याह निरहंकारिण इति शांताः शमशीलाः लोष्टं मृत्पिंडः अश्मानः पद्मरागादयः कनकं चैतेस्समनुपादेय
त्वेन येषां ते ५७ मनः संकल्पविकल्पात्मकं बुद्धिर्निश्चयात्मकाहृदयमपि येन त्वय्येव दत्तं त्वद्विषयमेव यस्य संकल्पादिकमिति या
वत् संतुष्टः कथंचिदशनाछादनालाभात्संतुष्टः त्वयि संत्यक्तकर्मा त्वदर्पणबुध्या रतकर्मा सत्त्कत्वाप्यकर्मेति यावत् ५८ अप्रिय

दुःखं द्वेषहर्षाभावयोर्हेतुः सर्वत्र मायामयत्वनिश्चयः ५९

भावादिविकारानितिभावोत्र जन्मतेनजन्मसत्ताविपरिणामवृद्ध्यापक्षयविनाशरूपान् विकारान्योदेहेपशुपतिनात्मनि
तंनित्यं वृद्धिक्षयरहितं अविनाशिनं पशुपतीत्यर्थः ६० क्षुत्तृड्भयंप्राणस्यसुखादिर्बुद्धेरितिविवेकः ६१ संसारधर्मैस्त
त्प्रयोजकैर्धर्मैःपुण्यपापैः ६२ सर्वगुहाःअन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानंदमयरूपास्तद्रूपोपआशयः

अज्ञावादिविकारान्योदेहेपशुपतिनात्मनि सुखदुःखभयंदुःखंप्राणबुद्ध्योर्निरीक्ष्यते ६० संसार
धर्मैर्निर्मुक्तस्तस्यतेमानसंस्पृहे पशुपतिर्यःसर्वगुहाशयस्थंतं चिद्घनंसत्समनंतमेकं अलेपकंसर्वग
तंवरेण्यंतेषांहृदब्जेसहसीतयावस ६२ निरंतराभ्यासदृढीकृतात्मनांत्वत्सारसेवापरिनिष्ठितानां त्व
न्नामकीर्त्याहतकल्मषाणांसीतासमेतस्यगृहंहृदब्जे ६३ रामत्वन्नाममहिमावर्ण्यतेकेनवाकथं
यत्प्रभावादहंरामब्रह्मर्षित्वमवाप्तवान् ६४ अहंपुराकिरातेषुकिरातैःसहवर्धितः जन्ममात्रद्विजत्वंमे
शूद्राचाररतःसदा ६५ शूद्रायांबहवःपुत्राउत्पन्नामेजितात्मनः ततःचौरैश्चसंगम्यचोरोहमभवंपुरा
६६

स्थानेतत्स्थंचिद्घनंचैतन्यरूपंसर्वगतमप्यलेपकंनभवतिलेपकंतत्सर्वेयस्मतंतत्रस्थितोपितद्गुणास्पृष्टइत्यर्थः ६२ निरंत
रंध्यानाभ्यासेनत्वय्येवदृढीकृतस्वदेकविषयीकृतआत्माचित्तंयेषांत्वत्सारसेवापरिनिष्ठितानांतत्परायणा ६३ त्वन्नामम
हिमावर्णनस्यप्रकारःकृतश्चिदुर्लभइत्याहरामेति ६४ अतेवार्थेस्वविषयमितिहासमाह अहमितिकिरातेषुतद्देशेषु
जन्ममात्रद्विजत्वंजन्ममात्रेणद्विजत्वमित्यर्थः तत्रैवोपपत्तिमाहशूद्राचाररतइति ६५ अजितात्मनइतिच्छेदः ६६ श्री॰

जीवानामंतकोपमोऽभवमित्यन्वयः ६७ ६८ अब्रुवंतानितिशेषः ६९ ७१ पृथक्पृथक्पुत्रभार्यादीनेकैकेनपृष्टेस
र्थः ७२ यावदागमिष्यसितावद्वयंस्थास्यामहे इतिनिश्चियइत्यर्थः ७३ फलभागिनस्तेनलब्धधनादिभोगभाजः ७४
जातनिर्वेदःतादृशाकर्मकृत्वात्मनिजातापमानंवुद्धिविचार्यएतेपुत्रादयोनकुत्राप्युपकर्तारइतिविचार्यऋषिसन्निधंपुनराग

धनुर्बाणधरोनित्यंजीवानामंतकोपमः यकदामुनयःसप्तदृष्टामहतिकानने ६७
सप्तास्तपसाप्रकाशंतोज्वलनाकसमप्रभाः तानब्धविलोभेनतेषांसर्वंपरिछदान् ६८ ग्रहीतुकाम
मस्तत्राहंतिष्ठतिष्ठेतिचाब्रुवन् दृष्ट्वामांमुनयोपृछन्किमायासिद्विजाधम ६९ अहंतानब्रुवंकिंचि
दाद्यातुंमुनिसत्तमाः पुत्रादारादयःसंतिबहवोमेवुभुक्षिताः ७० तेषांसंरक्षणार्थायचरामिगिरि
काननात् ततोमामूचुरव्यग्राःपृछ्यतांवकुटुंबकं ७१ योयोमयाप्रतिदिनंक्रियतेपापसंचयः यूयंत
स्यागिनःकिंवानेतिवदतिपृथक्पृथक् ७२ वयंस्थास्यामहेतावदागमिष्यसिनिश्चयः तथेत्युक्त्वा
गृहंगत्वामुनिभिर्यदुदीरितं ७३ अपृछंपुत्रदारादीनतैरुक्तोहंरघूत्तम पापंतवैवतत्सर्वंवयंतुफ
भागिनः ७४ तदाकर्ण्यजातनिर्वेदोविचार्यपुनरागमं मुनयोयत्रतिष्ठंतिकरुणापूर्णमानसाः ७५
मुनीनांदर्शनादेवशुद्धांतकरणोभवं धनुरादीन्परित्यज्यदंडवत्पतितोस्म्यहं ७६ रक्षध्वंमांमु
निश्रेष्टागछंतिनिरयार्णवं इत्यग्रपतितंदृष्ट्वामामूचुर्मुनिसत्तमाः ७७ उत्तिष्ठोत्तिष्ठभद्रंतेस
फलःसत्समागमः उपदेक्ष्यामहेतुभ्यंकिंचित्तेनैवमोक्ष्यसेपरस्परंसमालोच्यदुर्वृत्तोयंद्विजाधम उपे
सएवसद्धर्मैस्तथापिशरणंगतः ७९

मंआगतः ७५ शुद्धांतःकरणःमलिनवृत्तिरहितः ७६ ७७ सतांसाधूनांसमागमःसफलःमोक्षरूपफलजनकःतदेवा
हउपदेक्ष्यामहेतेनैवमोक्ष्यसेसंसारदुःखादितिशेषः यद्यपिदुर्वृत्तस्तथापिरक्षणीयइत्युत्तरेणान्वयः ७८ ७९

मत्यस्तानि विपरीतपौर्वापर्याणि अक्षराणि यस्मिन् तादृशं रूपं यस्य तत्तेन नामजपे सन्वयः तदाकारेति एकाग्रमनसेति जपेतिकर्त्तव्यतोपदेशः अत्र मनस एकाग्रतावर्णविषयेव ८० ८१ अत्र मकालजपमात्रस्यैव फलमाह वाह्यं विस्मृतवानिति

रक्षणीयः अयत्नेन मोक्षमार्गोपदेशात् इमुक्तरामतेनाम मत्यस्ताक्षररूपकं एकाग्रमनसात्रैव मरेतिजप सर्वदा ८० अहं यथोपदिष्टं तैस्तथाकरवमंजसा जपन्नेकामनसा वाह्यं विस्मृतवानहं ८२ एवं बहुतिथे कालेगते निश्चलरूपिणः सर्वसंगविहीनस्य वल्मीकोभून्ममोपरि ८३ ततो युगसहस्रांते ऋषयः पुनरागमन् मामूचुर्निष्क्रमस्वेति तच्छ्रुत्वा तूर्णमुत्थितः ८४ वल्मीकान्निर्गतश्चाहं नीहारादिव भास्करः मामप्याहुर्मुनिगणा वाल्मीकिस्त्वं मुनीश्वर ८५ वल्मीकात्संभवो यस्माद्द्वितीयं जन्म तेभवत् इत्युक्त्वाते ययुर्दिव्यगतिं रघुलोत्तम ८६ अहं ते राम नाम्नश्च प्रभावादीदृशोभवं अद्य साक्षात्प्रपश्यामि ससीतं लक्ष्मणेन च ८७ रामं राजीवपत्राक्षं त्वां मुक्तो नात्र संशयः आगच्छ राम भद्रं ते स्थलं वै दर्शयाम्यहं ८८ एवमुक्त्वा मुनिः श्रीमान् लक्ष्मणेन समन्वितः शिष्यैः परिवृतो गत्वा मध्ये

अनेन तच्छब्दस्यापि विस्मरणपूर्वकं तदर्थभूतात्मयामिणं विषयत्वाल्लब्धवन्मेचितमितिसूचितं ८२ निश्चलरूपिणो निष्क्रियशरीरस्य ८३ ८४ ८५ यस्मात्ते इदानीं वल्मीकात्संभवोः तद्द्वितीयं जन्म वल्मीकादभवत् अतस्त्वं वाल्मीकिरिति पूर्वेणान्वयः ८६ ईदृशस्त्वत्साक्षात्कारी लक्ष्मणेन ससीतं सहितमिति शेषः ८७ एवंभूतं रामं यत्त्वां प्रपश्यामि तत्सर्वथा मुक्तो भविष्यामि अत्र न संशयः अयं श्लोको वंशजरामायणकर्तृवाल्मीकेरस्य एवेति विवेकः ८८ मध्ये पर्वतगंगयोरिति स्थल

तत्र ऋषिदर्शितस्थाने शालां मंदिरद्वयं च लक्ष्मणेन समन्वितो रामः कारयामास तत्पर्वतवासिभिः ल्लोरिति शेषः वासभूरि
ति। रामविशेषणं संसारस्य वासस्थानमपि स्ववासाय स्थानं कारितवानित्याश्चर्योक्तिः ८० ८१ सप्रशिष्टो देवपतिः श

तत्र शालां सुविस्तीर्णां कारयामास वासभूः प्राक्पश्चिमदक्षिणोदक् शोभनं मंदिरद्वयं ८० जा
नक्या सहितो रामो लक्ष्मणेन समन्वितः तत्र ते देवसदृशा ह्यवसन् भवनोत्तमे ८१ वाल्मीकिनात
त्र सुपूजितो यं समं सीतः सहलक्ष्मणेन देवैर्मुनीन्द्रैः सहितो मुदास्ते स्वर्गे यथा देवपतिः सवाच्या
८२ इति श्री आयोध्याकांडे षष्टः सर्गः ६ सुमंत्रोपि तदायोध्यां दिनांते प्रविवेश ह वस्त्रेण मु
खमाच्छाद्य बाष्पाकुलितलोचनः १ बहिरेव रथं स्थाप्य राजानं द्रष्टुमाययौ जयशब्देन राजानं
स्तुत्वा तं प्रणनाम ह २ ततो राम जानतमं तं तं सुमंत्रं विह्वलोऽब्रवीत् सुमंत्र रामः कुत्रास्ते सीतया ल
क्ष्मणेन च ३ कुत्र सत्कस्त्वया रामः किं मां पापिनमब्रवीत् सीता वा लक्ष्मणो वापि निर्दयं मां किमवीत् ४

च्या देवैश्च सहितो यथा स्वर्गे आस्ते तथा ससीतो मुनीन्द्रैः सहितो रामस्तत्रास्ते इत्यर्थः ८२ इति अयोध्याकांडे षष्ठमसर्गः ६
सुमंत्रोपीति रामं विना स्वागमनाल्लज्जया वस्त्रेण मुखमाच्छाद्य प्रविवेश १ २ विह्वलः रामवियोगेन विह्वलचित्तः ३ ४

दुःखार्णवे लद्वियोगदुःखार्णवे मग्नमत एव म्रियमाणं न पश्यसि किं न पश्यसीत्यर्थः ५ एवं विलप्य दुःखसागरे निमग्नो रुद
न्स्थित इति शेषः एवं रुदंतं तं मंत्री अब्रवीत् ६ ७ श्रीसा गुहश्रीसा हस्तेन स्पृष्टा न गृहीता संभावित संभावित कैकेयीपु
त्र संभावित कैकेयीपुत्र राज्ये ताहारं करिष्यामीति प्रतिज्ञावशादिति भावः ८ ९ राजानं ब्रूहि वक्ष्यमाणं वंदनं चेति शेषः

हा राम हा गुणानिधे हा सीते प्रियवादिनी दुःखार्णवे निमग्नं मां म्रियमाणं न पश्यसि ५ विलप्यै
वं चिरं राजा निमग्नो दुःखसागरे एवं मंत्री रुदंतं तं अंजलिर्विस्मयमब्रवीत् ६ रामः सीता च सौ
मित्रिर्मया नीता रथेन ते शृंगवेरपुराभ्यासे गंगाकूले व्यवस्थिताः ७ गुहेन किंचिदानीतं फ
लमूलादिकं च यत् स्पृष्ट्वा हस्तेन संश्रीसा गृहीत्वा विसर्जितं तत् ८ वटक्षीरं समानाय्य गुहेन रघुनं
दनः जटामुकुटमाबध्य मामाह रघुनंदनः ९ सुमंत्र ब्रूहि राजानं शोकस्ते स्तु न मस्तु ते साकेता
दधिकं सौख्यं विपिने मे भविष्यति १० मातुर्मे वदनं ब्रूहि शोकं संजतुमर्हते आश्वासय तु राजानं
सीता चाश्रुपरीताक्षी मामाह नृपसत्तम दुःखगद्गदया वाचा रामं किंचिद्वेक्षती १२ ५ ५

तच्च शोकसागे एव संभवतीति सर्वथा शोकसाम्य इति भावः १० भवती शोकं सय तु राजानमाश्वासयतु भवतु भवती
इति च ब्रूहि तनयः ११ अश्रुपरीताक्षी अश्रुव्याप्तनयना १२ ५ ५ ५ श्रीरामः

श्वश्रोः श्वश्रूश्वशुरयोः आर्षः स्वमेव कौशाः गत्वा चलितेत्यर्थः १३ ते सीतारामलक्ष्मणाः तावदहं स्थितः उदककूले
इतिशेषः १४ १५ यदित्वं कैकेय्यै वरं दत्तवान् तर्हि तस्यै वत सुत्रस्यै वराज्यं देहि राजस्थापादेयत्वात् मसुत्र विवासनेतु

सा श्वां गं प्रणिपातं मे ब्रूहि श्वश्वोः पदांबुजे इति प्ररुदतीसीता गता किंचिद्वाङ्मुखी १३
ततस्तेऽश्रुपरीताक्षा नावमारुरुहुस्तदा यावद्गंगां समुत्तीर्य गतास्तावदहं स्थितः १४
ततो दुःखेन महता पुनरेवाहमागतः ततो रुदती कौशल्या राजानमिदमब्रवीत् १५
कैकेय्यां प्रियभार्यायै प्रसन्नो दत्तवान्वरं राज्यं देहि तस्यै वम सुत्रः किं विवासितः १६
कृत्वा त्वमेवतत्सर्वमिदानीं किं नु रोदिषि कौशल्यावचनं श्रुत्वा क्षतेस्पृष्ट इवाग्निना १७
पुनः शोकाश्रुपूर्णाक्षो कौशल्यामिदमब्रवीत् दुःखेन म्रियमाणं मां किं पुनर्दुःखयसलं
१८ इदानीमेव मे प्राणा नुत्क्रमिष्यंति निश्चयं शप्तोऽहं बाल्यभावेन केनचिन्मुनिना पुरा १९
पुराहं यौवने दृप्तश्चापबाणधरो निशि अचरं मृगयाशक्तो नद्यास्तीरे महावने तत्राधरा
त्रसमयेऽमुनिः कश्चित्तृषार्दितः २० पिपासार्दितयोः पित्रोर्जलमानेतुमुद्यतः अपूरयज्जलैः
कुंभं तदा शब्दोऽभवन्महान् २१

नकारणमितिभावः १६ तत्सर्वं कृत्वानिर्निमित्तमविचारितं तल्लखे सर्थः अग्निनाक्षते स्पृष्ट इव ते नाति दुःखितः अस
१७ अलमतिशापेन १८ बाल्यभावेन निषिद्धाचरणरूपबालककर्मणा १९ २० २१ श्रीरामचंद्र ६६

अक्षिपमहमितिशेषः २२ मानुषस्तूचकः मानुषत्वसूचकः केन हतः अहमितिशेषः २३ अहं तस्यै रूपं वचः अलाभयसंत्रस्तस्ततः २४ तसार्म्यशानेगत्वा ऽब्रुवमितिशेषः मानुषस्तूचकः २५ २६ नस्यशोतनस्त्रस्पतीसर्थः २७ यदिकुप

जगः पिबतिपानीयं इतिमत्वामहानिद्वि वाणंधनुषिसंधायशाब्दवेधिनमक्षिपं २२ हाहतो स्मीतितत्राभूद्घवेोमानुषसूचकः कस्यापिनकृतोदोषोमयाकेनहतोविधे २३ प्रतीक्षतेमां माताचपिताचजलकांक्षया तद्धत्वाभयसंत्रस्तस्ततोहंपौरुषवचः २४ शानेगत्वाथतत्सार्म्यस्वा मिन्द्धारथोस्म्यहं अजानतामयाविद्धस्त्रातुमर्हसिमोमुने २५ इसुत्कापादयोस्तस्यपतितोग द्गदाक्षरः तदामोन्नाहसमुनिर्माभैषीर्नृपसत्तम २६ ब्रह्महत्यास्पृशेन्नत्वांवैश्यो हंतपसिस्थितः पितरौमांप्रतीक्षेतेक्षुत्तृष्णापरिपीडितौ २७ तयोस्त्वमुदकं देहिशीघ्रमेवाविचारयन् नोचेत्त्वां भस्मसात्कुर्यात्पिता मेयदिकुप्यति २८ जलं दत्वा तु तौ नत्वा वृत्तं सर्वं निवेद्य शल्यमुद्धर मे देहा इत्युक्तो मुनिनां शीघ्रं वाणमुत्सारयत्ततः सजलं कलशं धृत्वागतोहं यत्र दंपती ३० अतिवृद्धावंधौ दृष्टोक्षुत्पि पासार्दितौनिशि नायातिसलिलं गृह्य पुत्रः किंचात्र कारणं ३३ अनन्यगतिकौ वृद्धौ शोच्यौ तृट्परिपीडितौ॥

तीसनेनतस्यकोपएवनास्ति अतिशो तत्वात् तथापिशीघ्रगमनेनतृट्पीडितायदिकदाचित्कुप्यतीसर्थः २८ वृत्तं मद्वधं २९ धृत्वागृहीत्वादंपतीतन्माता पितरौ ३० ३१ किमुपक्षतेउपेक्षानुचितेतिभावः अनौचित्येसहेतुर्भ्रतिमानिति ३२

३२ इतिचिंताकुलौतावासानेतत्रतयोर्मध्येतस्मितामसात्स्मासजंशब्दंश्रुत्वापुत्रकिंविलंवइत्यादिप्राह ३३ एवंलपतोरिस
नेनमातापितवमेवाहेतिसूचितं ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ आगतोयुष्मत्सन्निधाविति शेषः ४० पतितौभूम्यां

इतिचिंताव्याकुलौतौमसादन्मासजंध्वनिं॥ श्रुत्वाप्राहपितापुत्रकिंविलंवःकृतस्त्वया ३३ देह्याव
योःसुपानीयंपिवत्वमपिपुत्रकं॥ इत्येवंजल्पजोभीत्यासकाश्रममगमज्ज्ञानैः ३४ पादयोःप्रणिप
त्याहमब्रुवंविनयान्वितः नाहंपुत्रस्त्वयोध्यायाराजादशरथोस्म्यहं ३५ पापोहंमृगयासक्तो
रात्रौगजविहिंसकः जटाविकीर्यपतितंदृष्ट्वाहंमुनिदारकं। भीतोगृहीत्वातत्पादौरक्षेतिचाब्रुवं
३८ मोभैषीरितिमांप्राहब्रह्महत्साभयंनते मत्पित्रोःसलिलंदत्वानत्वाप्रार्थयजीवितं ३९
इत्युक्तोमुनिनानेनह्यागतोमुनिहिंसकः रक्षतांमांदयायुक्तौयुवांहिशरणंगतं ४० इतिश्रुत्वा
तादुःखार्त्तौविलप्यबहुशोच्यतं पतितौनौसुतोयत्रनयतत्राविलंवयन् ४१ ततोनीतौ
वृद्धदंपती स्पृष्ट्वासुतंतौहस्ताभ्यांबहुशोथविलपतुः ४२ हाहेतिक्रंदमानौतौपुत्रपुत्रेत्स
वोचतां जलंदेहीतिपुत्रेतिकिमर्थंनददास्यलं ४३ श्रीरामचंद्र ५ ५ ५

पतितौभूम्यांततोतुरितिशेषः किमूचतुस्तदाहतौसुतइति आवयोःसुतोयत्रतत्रावांनयेत्यर्थः ४१ ४२ ४३

चिंतितांतत्रचितौत्रयःपुत्रोमाज्ञापिनरौचतस्यतत्रतदाज्ञयाग्निरुत्सृष्टोदत्तः ४४ पितात्रमणस्येत्तिन्नोषः ४५ अ
निवारितिःअशाक्यनिवारणःभावित्तः॥४६॥ प्रसेकविवक्षयाद्वियोगादिसेकवचनं ४७ ४८ ४९ साम्वात्रम्बारु

ततोमामूचतुःशीघ्रंचितिंरचयभूपते मयातैर्वरचिताचितिस्तत्रनिवेशिता ः त्रयस्तत्राग्निरुत्सृष्टो
दग्धास्तेत्रिदिवंययुः ४४ तत्रवृद्धःपिताप्राहत्वमप्येवंभविष्यसि पुत्रशोकेनमरणंप्राप्स्येवचतान्मम
४५ सइदानीममप्राप्तःशापकालोनिवारितः इत्युक्त्वाविललापार्थोराजाशोकसमाकुलः ४६ हारा
मपुत्रहासीतेहालक्ष्मणगुणाकर त्वद्वियोगादहंप्राप्तोमृत्युंकैकेयिसंभवं ४७ वदन्नेवंदशरथःप्राणां
स्त्यक्त्वादिवंगतः कौशल्याचसुमित्राचतथान्याराजयोषितः ४८ चुक्रुशुस्त्राविलेपुस्त्वउरस्ताडनपू
र्वकं वसिष्ठःअपयौतत्रप्रातंमन्त्रिभिरावृतः ४९ तैलद्रोण्यांदशरथंक्षिप्त्वादूतानथाब्रवीत् गच्छ
तत्वरितंसाम्वायुधाजिन्नगरंप्रति ५१ तत्रास्तेभरतःश्रीमानशत्रुसहितःप्रभुःउच्यतांभरतःशीघ्र
मागच्छतुममाज्ञया ५१ अयोध्यांप्रतिजानंकैकेयीचापिपनृपतु इत्युक्तास्त्वरितंदूतागत्वाभरतमा
युधाजितप्रणम्योचुर्युतंसानुजप्रति॥वसिष्ठत्वाब्रवीद्राजनभरतःसानुजःप्रभुः ५२ शीघ्रमागच्छतु
भ पुरीमयोध्यामंविचारयनृइत्वातमार्थरतस्त्वरितंभयविह्वलः ५४ आपयौगुरुणादिष्टःसहदूतैस्तसा

साम्वात्ररूढ ५० ममाज्ञयाभरतसमीपगत्वाशीघ्रमागच्छेतिभरतउच्यतां ५१ अयोध्यांप्रतिआगसकैकेयीराजानंच
भवानृपत्रयतिविनिचोच्यतां ५२ त्वातांयुधाजिनंसानुजंप्रतितदिपे ५३ ५४ ५५ ६० ६०

जनसंबाधोजनसंमर्दः ५६ ५७ एकामेवनतुरासहिता ५९ स्वकुलस्यस्वपितुलस्य ६० ६१ ६२ ६३ ६४

इतिचिंतापरोमार्गेचिंतयन्नगरंययौ नगरंभ्रष्टलक्ष्मीकंजनसंबाधवर्जितं ५६ उत्तवैश्चपरि
सत्तंदृष्ट्वाचिंतापरोभवेत्प्रविश्यराजभवनराजलक्ष्मीविवर्जितं ॥५७ अपश्यत्कैकयीतत्र एका
मेवासनस्थितां ननामशिरसापादौमातुर्भक्तिसन्वितः ५८ आगतंभरतंदृष्ट्वाकैकेयीप्रेमसंभ्र
मात् उत्थायालिंग्यभसात्त्वांकुमारोप्यसंस्थिता ५९ मूर्ध्न्यवघ्रायपप्रच्छकुशलंस्वकुलस्यसा
पितामेकुशलीभ्रातामाताचशुभलक्षणा ६० दिष्ट्यात्वमद्यकुशलीमपादृष्टोसिपुत्रक इतिपृष्टः
सभरतोमात्राचिंताकुलेंद्रियः ६१ दूयमानेनमानसामातरंसमपृच्छत मातःपितामेकुत्रा
स्तेएकात्वमिहसंस्थिता ६२ त्वयाविनानमेतातःकदाचिद्रहसिस्थितः इदानीदृश्यतेनैवकुत्रति
ष्टतिमेवद ६३ अदृष्ट्वापितरंमेघभयंदुःखंचजायते अथाहकैकयीपुत्रंकिंदुःखेनतवानघ
६४ यागतिर्धर्मशीलानामश्वमेधादियाजिनां तांगतिंगतवानेपितातेपितृवत्सल ६५
तछ्रुत्वानिपपातोर्व्यांभरतःशोकविह्वलः हातातक्वगतोसित्वंसत्क्वामांवृजिनार्णवे ६६ उत्थाप्यम्र
ज्जनयनेकैकेयीपुत्रमब्रवीत् समाश्वसिहिभद्रंतेसर्वंसंपादितंमया ६८ आसमर्प्यैव

७

तांगतिमुत्तमलोकं ६५ वृजिनार्णवेदुःखार्णवे ६६ रामापराज्ञेमामसमर्प्यअयंमहत्त्वयापालनीयइस्सुतैवपतितंभूमौ ६७

रामापराङ्गेमांसमर्प्यमिति इतिवृ
त्वयापालनीयस्तु ६७ कौशा
पतितंभूमौकैकेया ६८

राम॰

७० ७१ संभ्रमः आदरपूर्वकउपक्रमः राज्यप्रदानायतवाराज्यप्रदानायतवाराज्यप्रदापयितुं अंतभवितण्यर्थोद
दातिविघ्नमाचरं रामयौवराज्याभिषेकस्येतिशेषः ७२ तदुपपत्तिमाहराज्ञेति ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ तंदृष्ट्वानिः

तामाहभरतस्तातोम्रियमाणः किमब्रवीत् तमाहकेकयीदेवीभरतंभवर्जिता ६९ हारामरामसी
तेतिलक्ष्मणेतिपुनःपुनः विलपन्नेवसुचिरंदेहंसकाद्विपयौ ७० तामाहभरतोहेंवरामः सन्निहितो
नकिं तदानींलक्ष्मणेनवापिसीतावाकुत्रतेगतः ७१ कैकेय्युवाच रामस्ययौवराज्यार्थंपित्रातेसंभ्र
मः कृतः तवराज्यप्रदानायतदाहंविघ्नमाचरं राज्ञा दत्तंहिमेपूर्वंवरदेनरद्वयं याचितंतदिदा
नींमेतयोरेकेनतेखिलं ७३ राज्यंरामस्यचैकेनवनवासोमुनिव्रतं ततःसत्यपरोराजाराज्यंदत्त्वा
तेववहि ७४ रामंसंप्रेषयामासवमेवपितातव सीताप्यनुगतारामंपातिव्रत्यसमुपाश्रिता ७५
सौभ्रात्रंदर्शयन्रामं मनुयातोपिलक्ष्मणः वनंगतेषुसर्वेषुराजातानेवचिंतयन् ७६ प्रलप
न्रामरामेतिममारनृपसत्तमः इतिमातुर्वचः श्रुत्वावज्राहतवद्द्रुमः ७७ पपातभूमौनिःसं
ज्ञस्तंदृष्ट्वादुःखितातदा कैकेयीपुनरप्याहवत्सशोकेनकिंतवः ७८ राज्येमहतिसंप्राप्तेदुःखस्यावस
रः कुतः इतिब्रुवंतीमालोक्यमातरंप्रदहन्निव अभाष्यासिपापेमेघोरेत्वंभ

संज्ञंभरतंदृष्ट्वात्रनेनभर्तृशोकादपिपुत्रशोकोगरीयानितिदर्शितं ७८ प्रदहन्निवचक्षुषाप्रदहन्निवपश्यन्नाहेतिशेषः
असंभाष्यत्वेहेतुर्भर्तृघातिनीत्वं ७९ :

पापेति त्वद्गर्भजातस्त्वात्पापवानहमस्मीति सांप्रतं निर्णीतमिति शेषः अतोहमित्यादि ८० गमिष्यसि दे हसागोत्तरमिति शेषः ८१ तस्य पुत्रवियोगकारणं ८२ इदं सर्वं गृहवृत्तमेव मम भर्तृ राज्ञो मरणं रामस्य वनगमनं चेत्यर्थः एतत्सर्वं ते मातर्चेष्टि

पापेति त्वद्गर्भजातोहं पापवानस्मि सांप्रतं अहमग्निं प्रवेक्ष्यामि विषं वा भक्षयाम्यहं ८० खड्गेन वापि चात्मानं हन्म्यापामि यमक्षयं भर्तृघातिनि दुष्टे त्वं कुंभीपाकं गमिष्यसि ८१ इति निर्भर्त्स्य कैकेयीं कौशल्याभवनं ययौ सापि तं भरतं दृष्ट्वा मुक्तकंठा रुरोद ह ८२ पादयोः पतितस्तस्या भरतोपि तदा रुदत् आलिंग्य भरतं साध्वी राममाता यशस्विनी ८३ कृशातिदीनवदना साश्रुनेत्रेदमब्रवीत् पुत्र त्वयि गते दूरमेवं सर्वमभूदिदं उक्तं मात्रा श्रुतं सर्वं यत्पाते मातश्चेष्टितं ८४ पुत्रः सभार्यो वनमेव यातः सलक्ष्मणो मे रघुरामचंद्रः चीराम्बरो बद्धजटाकलापः संसज्य मां दुःखसमुद्रमग्नां ८५ हा राम हा मे रघुवंशनाथ जातोसि मे त्वं परतः परात्मा तथापि दुःखं न जहाति मां वै विधिर्बलीयानिति मे मनीषा ८६ स एवं भरतो विक्षिप्ता विलपंती भृशं शुचा पादौ गृहीत्वा प्राहेदं शृणु मातर्वचो मम ८७ कैकेय्या यत्कृतं कर्म रामराज्याभिषेचने अन्यद्वा यद्विजानामि सा मया नोदिता यदि ८८

ते ८४ तत्त्व तव मात्रोक्तमेव भविष्यति त्वयापाचश्रुतमेव भविष्यत्सध्याहारेणान्वयः रघुरामचंद्र रघुकुलजो रामचंद्र इत्यर्थः ८५ परतः सर्वस्य परतः सर्वतोधिक इति यावत् परात्मानेऽपुत्रो जातोसि यद्यपि तथापि मां दुःखं न जहाति अतो विधिर्बलवानिति मे मनीषा बुद्धिः खनिवर्तकसाम ग्रासस्साम पिदुःखानिवर्ति विधिर्बलवत्स्वेतेचेतिभावः ८६ एवं विलपंती विक्षिप्तेत्यन्वयः ८७ रामराज्याभिषेचनं तत्र अन्यद्वा मद्विज्ञ याचनरूपं यद्विवासा एतद्वासाए तदर्थं मया नोदिता प्रेरिता ८८ श्रीरामचंद्रायेन्नमः ७

तदेवेत्यन्वयः ८० यद्यहमिमंवृत्तांतंजानामितदातदखिलंपापंममभूयादित्यन्वयः ८१ जानामित्वद्गूढ्यमितिशपथःसमागममा
गमनं ९१ ९२ ९३ त्रिदिवंगत्वेतिशेषः देवेंद्रार्द्धासनंजगामप्राप ९४ अशोच्यत्वेहेतुगर्भेविषणमोक्षभाजनमितित्रकारांत

पापंमेस्तुतदामातर्ब्रह्महत्यासहस्रतः त्वं हत्वावसिष्ठंखड्गेनअरुंधत्यासमन्वितं ८९ भयात्तत्पापमखि
लंममजानामिपद्यहं इत्येवंशपथंकृत्वारुरोदभरतस्तदा ९० कौशल्यातमथालिंग्यपुत्रजानामिमा
शुचः एतस्मिन्नंतरेश्रुत्वाभरतस्यसमागमं ९१ वसिष्ठोमंत्रिभिःसार्द्धंप्रययौराजमंदिरं रुदंतं
सा भरतंदृष्ट्वावसिष्ठःप्राहदरं ९२ वृद्धोराजादशरथोज्ञानीसत्यपराक्रमः भुक्त्वामर्त्यसुखंसर्वमिष्ट्वा
विपुलदक्षिणैः ९३ अश्वमेधादिभिर्यज्ञैर्लब्ध्वारामंसुतंहरिं अंतेजगामत्रिदिवंदेवेंद्रार्द्धासनं
प्रभुः ९४ तंशोचिसिवृथैवत्वमशोच्यंमोक्षभाजनं आत्मानित्योव्ययःशुद्धोजन्मनाशादिवर्जि
तः ९५ शरीरंजडमत्यर्थमपवित्रंविनश्वरं विचार्यमाणेशोकस्यनावकाशःकथंचन ९६ स्वात्मता
वातनयोवापियदिमृत्युवशंगतः मूढास्तमनुशोचंतिस्वात्मताडनपूर्वकं ९७ निःसारेखलुसंसारेवि
योगोज्ञानिनांयदा भवेद्वैराग्यहेतुःसशांतिसौख्यंतनोतिच ९८ जन्मवान्यदिलोकेस्मिन्तर्हि
तमृत्युरन्वगात् तस्मादपरिहार्येयंमृत्युर्जन्मवतांसदा ९९ श्रीराम ज ७ ७

रेणाप्यशोच्यत्वमाह आत्मेतिनित्योव्ययइत्यस्यैवजन्मनाशादिवर्जितइतिविवरणं ९५ शरीरस्यजडत्वान्नश्वरत्वाद
वाशोच्यतेत्याह शरीरमिति ९६ स्वात्मताडनपूर्वकंस्वशरीरताडनपूर्वकमित्यर्थः ९७ ज्ञानिनांसंसारमसारत्वेनजानतांय
दाकेनचिद्वियोगोभवतितदासवैराग्यहेतुर्भवेत्भवतीत्यर्थःशमादिकंतनोतिच ९८ अथज्ञातस्यप्रभावामृतु

नित्यार जन्मवानिति श्रवणात्स्तुर्गतेर्श्वरेणमुं ९८

यः अविद्वानपि अतलज्ञोपि उत्पातिरलयोः कर्माधीनत्वं त्रिजानन् कथं वा धनज्ञोचतिकिंपुनस्तलज्ज इति भावः १०० शुष्य
ति वर्तमानसामीप्ये लट् क्षणाजीवितक्षणभंगुरे जीवित इत्यर्थः १०१ यस्त्रं दंतेलग्नोपो वुविंदुस्तद्वत् क्षणभंगुरं अवेलायां वा
ल्येपि अत्सयो विश्वासः २ देही जीवः प्राक्तनदेहसंपादितकर्मणा यं देहत देहसंपादितकर्मणा च पुनर्देह इति देहवियोगो न कदा
चिदात्मन इति देहशोकोपि व्येति भावः ३ पुनर्देहप्राप्तौ दृष्टांतमाह यथेति नवं भजत्येव सुत्तरेणान्वयः ४ आत्मनस्तु न मरणादि

स्वकर्मवशातः सर्वजंतूनां तत्र भवाप्ययौ विजानन्नपि विद्वान्यः कथं शोचति तिं वा भवान् १०० अंडको
टयो नष्टाः सृष्टयो बहुशो गताः शुष्यंति सागराः सर्वे कवास्थाक्षणजीविते १ चलपत्रांतलग्नांबुविं
दुवत्क्षणभंगुरं आयुस्त्यजत्यवेलायां कस्तत्र प्रत्ययस्तव २ देही प्राक्तनदेहोत्थकर्मणा देहवान्सु
पुनः तद्देहोत्थेन च पुनरेवं देहः सदात्मनः ३ यथा सजति वै जीर्णं वासो गृह्णाति नूतनं तथा जी
र्णं परित्यज्य देही देहं पुनर्नवं ४ भजत्येव सदा तत्र शोकस्यावसरः कुतः आत्मन म्रियते जातु पैतन च व

गा

र्धते ५ षड्भावरहितोनंतः सत्यप्रज्ञानविग्रहः आनंदरूपो बुद्ध्यादिसाक्षी लयविवर्जितः ६ एक ए
व परो ह्यात्मा ह्यद्वितीयः समस्थितः इत्यात्मानं दृढं ज्ञात्वा त्यक्त्वा शोकं कुरु क्रियां ७ तैलद्रोण्यां पितु
र्देहमुद्धृत्य संचितं सह दृतं कुरु यथान्यायमस्माभिः कुलनंदन ८ इति संबोधितः साक्षाद्गुरुणा भ
रतस्तदा विसृज्याज्ञानजं शोकं चक्रे शास्त्रविधिवत्क्रियां ९ गुरुणोक्तप्रकारेणाश्रा हिताग्नेर्यथाविधि स
स्कृत्य स पितुर्देहं विधिदृष्टेन कर्मणा १० एकादशाहतिः प्राप्ते बाह्मणान्वेदपारगान् भोजयामास विधि
वद्धतशोथ सहस्रशः ११ उद्दिश्य पितरं तत्र ब्राह्मणेभ्यो धनं बहु ददौ गवां सहस्राणि ग्रामान् रत्नानि व
राणि च १२ अवसत्स्वगृहे तत्र राममेवानुचिंतयन् वसिष्ठेन सह भ्रात्रामंत्रिभिः परिवारितः १३ ७॰

साहात्मनेति ५ अथ मध्योता भावविकाराभावेन सर्वभावविकाररहित्समित्याह षडिति भावरहितः भावविकाररहितः अनंतः देशतः
परिच्छेदरहितः प्रज्ञानं निर्विषयज्ञानं तदेव विग्रहः शरीरं यस्य सः बुद्ध्यादिसाक्षी नित्यपादि रूपसकलांतःकरणवृत्तिसाक्षी लयो नाशस्त

रहितः ६ समस्थितः सर्वत्र समतया स्थितः स एवाहमिसात्मनं
ज्ञात्वा शोकं त्यक्त्वा क्रियां कुरु ७ तैलद्रोण्यां तैलपूर्णकाष्ठे वा वाहिनी ८
गुरुणा वसिष्ठेन ९ १० ११ १२ १३

अनुचितं नप्रकारमेवाह रामइति सुघोरमरण्यं प्रयाते इत्यन्वयः मेमातारा क्षसीवदर्शनाद्धृदयंप्रहृति अत आरण्यं प्रर ण्यवंतंदेशं रामवासाहृतंगच्छामीत्यन्वयः १४ इतिसप्तमःसर्गः ७ देवसभासन्निभांतत्सदृशां १ चतुर्मुखोब्रह्मा २ ३ ८ ५

रामेरण्यंप्रयातेसहजनकसुतालक्ष्मणाभ्यांसुघोरस्मातांमेराक्षसीवप्रदहतिहृदयंदर्शनादेवसद्यः गच्छाम्यारण्यमद्यस्थिरमतिरखिलंदूरतो पास्यराज्यं रामंसीतासमेतंस्मितरुचिरमुखंनित्यमेवा नुसेवे १५ इति अयोध्याकांडे सप्तमःसर्गः ७ वसिष्ठोमुनिभिःसार्द्धंमंत्रिभिःपरिवारितः रा ज्ञःसभांदेवसभासन्निभामविशद्विभुः १ तत्रासनेसमासीनश्चतुर्मुखइवापरः अनीयभर तंतत्र उपवेश्यसहानुजं २ अब्रवीद्वचनंदेशकालोचितमरिंदमं वत्सराज्येभिषेक्ष्यामस्त्वामद्य पितृशासनात् ३ कैकेय्यायाचितंराज्यंत्वदर्थेपुरुषर्षभ सत्यसंधोदशरथःप्रतिज्ञायददौकिल ४ अभिषेकोभवत्सद्यमुनिभिर्मंत्रपूर्वकं तच्छ्रुत्वाभरतोप्याहममराज्येनकिंमुने ५ रामोराजाधिराज श्चवयंतस्यकिंकराः श्वःप्रभातेगमिष्यामोराममानेतुमंजसा ६ अहंयूयंभातरश्चकैकेयीराक्ष सीविनी हनिष्याम्यधुनैवाहंकैकेयींमातृगंधिनी ७ किंतुमांनोरघुश्रेष्ठःस्त्रीहंतारंसहिष्यते तस्माद्भक्तेगमिष्यामिपादचारेण दण्डकान् ८ श्रीरामः

प्रतिज्ञाय अस्मात्सर्वान्प्रतिज्ञापयित्वाददौ ४ मुनिभिःक्रियमाणोभिषेकोभवत्वित्यन्वयः ५ अंजसाशीघ्रं ६ हनिष्या मीतितात्स्वरूपवधस्यैवोचितत्वादितिभावः मातृगंधिनीतादृशीमपिमातृसंबंधवतीमपीत्यर्थः ७ नोइति प्रतिषेधेनासहि ष्यत इत्यन्वयः पादचारेण नतुवाहनेनेत्यर्थः ८

३६ यावद्रामो निवर्तते तावदेवं तत्समानव्रतोभविष्यामीत्यर्थः ९ १० ११ १२ पृष्ठतः पार्श्वतोग्रतोपयुरित्ति शेषः १३ १४ शंकितमानसः किमयं वनेस्थितस्यापि रामस्य वधार्थं याती तिशंकातदेवाह महसेति १५ अविदितात्मनः अविदितेतत्हृत्ता

शत्रुघ्नसहितस्तूर्णमूयमापातवानवा रामोयथावनंयातस्तथाहंवल्कलांवरः ९ फलमूलकृताहारः शत्रुघ्नसहितोमुने भूमिशायीजटाधारीयावद्रामोनिवर्त्तते १० इतिनिश्चित्यसभरतःतूष्णीमेवावतस्थिवान् साधुसाध्वितितंसर्वंप्रशशंसुर्मुदान्विताः ११ ततःप्रभातेभरतंगच्छंतंसर्वसैनिकाः अनुजग्मुःसुमंत्रेणनोदिताःसाश्वकुंजराः १२ कौशल्याद्याराजदारावसिष्ठप्रमुखाद्विजाः छादयंतोभुवंसर्वेपृष्ठतः पार्श्वतोग्रतः १३ शृंगवेरपुरंगत्वागंगांगाकूलेसमंततः उवासमहतीसेनाशत्रुघ्नपरिचोदिता १४ आगतंभरतंमत्वागुहःशंकितमानसः सहसासेनयासार्द्धमागतोभरतःकिल १५ पापंकर्तुंनवायातिरामस्याविदितात्मनः गत्वातद्धृदयंज्ञेयंयदिदुष्टस्तरिष्यति १६ गंगांनोचेत्समोद्यनावस्तिष्ठंतुसायुधाः ज्ञातयोमेसमायत्ताःपश्यंतःसर्वतोदिशं १७ इतिसर्वान्समादिश्यगुहोभरतमागतः उपायनानिसंगृह्यविविधानिवहून्यपि १८ प्रययौज्ञातिभिःसार्द्धंवहुभिर्विविधायुधैः निवेद्या

तं तस्यरामस्यपापंकर्तुंयातिनवायातीतिशंकितमानसइत्यर्थः यदिदुष्टस्तदातरिष्यतिगंगामित्यन्वयः १६ नोचेत यद्यदुष्टस्तदामेज्ञातयोनाव आरुह्यसर्वतोदिशंपश्यंतःसमायताःसावधानास्तिष्ठंतुत दुत्तरणप्रतिवंधायेतिशेषः १७ १८ उपायनानिराज्ययोग्यनिभक्ष्यादिनिस्वदेशस्थानिभरतस्याग्रेनिवेद्यसमंततोदृष्ट्वेतिशेषःसैनिकेषुविकाराविकारपरीक्ष्यणायमंततोनिरीक्षणं १९

२० २१ अनामयमारोग्यं २२ यतोरामेणालिंगितोतोधन्योसि २३ २४ २५ यतोरामस्यप्रियतमोऽतोभाग्यभावान् २६ २७ सीताभरणघर्षणेनसंलग्नायेस्वर्णविंदवस्तत्कारचिन्हानितैरंचितंयुक्तंशयनस्थलंदृष्ट्वापर्यदेवयत्तु

दृष्ट्वाभरतमासीनंसीनंसानुजसहमंत्रिभिः चीरांवरंघनश्यामंजटामुकुटधारिणं २० राममेवानुशोचंतंरामरामेतिवादिनं ननामशिरसाभूमौगुहोहमितिचाब्रवीत् २१ शीघ्रमुत्थाप्यभरतोगाढमालिंग्यसादरं पृष्ट्वानामयमव्यग्रःसखायमिदमब्रवीत् २२ भ्रातस्त्वंराघवेणात्रसमेतःसमवस्थितः रामेणालिंगितःसार्द्रनयनेनामलात्मना २३ धन्योसिकृतकृत्योसियत्वयापरिभाषितः रामोराजीवपत्राक्षोलक्ष्मणेनचसीतया २४ यत्ररामस्त्वयादृष्टस्तत्रमांनयसुव्रतः सीतयासहितोयत्रसुप्तस्तद्दर्शयस्वमे २५ त्वंरामस्यप्रियतमोभक्तिमानसिभाग्यवान् इतिसंस्मृत्यरामंसाश्रुविलोचनः २६ गुहेनसहितस्तत्रयत्ररामःस्थितोनिशि ययौददर्शशयनेस्थलंकुशसमास्तृतं सीताभरणसंलग्नस्वर्णविंदुभिरंचितं दुःखसंतप्तहृदयोभरतःपर्यदेवयत् २८ अहोतिसुकुमारीयासीताजनकनंदिनी प्रासादेस्वर्णपर्यंकेकोमलास्तरणेशुभे रामेणसहिताशेतेसाकथंकुशविष्टरे सीतारामेणसहितादुःखेनममदोषतः ३० श्रीराम

चोक्तेस्यर्थः २८ २९ साकंममदोषतःकुशविष्टरेशेतेरामेणसहितोतेपुनरुक्तिःशोकमेवसुचयति ३० श्रीरा०

पापराशिसमानतः पापराशिसमानायोसावविभक्तकस्तसिःतादृशांकैकेय्यांपज्जातोस्मितन्मांधिक् इदंलक्ष्मणवा
क्योर्द्धचादिः ३१ हृष्टधीःहृष्टचितः ३२ आत्मानंनिंदन्रामंस्तौतीत्यहमिति ३३ ३४ ३५ मंदाकिन्यामधि

धिङ्मांजातोस्मिकैकेय्यांपापराशिसमानतः मन्निमित्तमिदंक्लेशंरामस्यपरमात्म
नः ३१ अहोतिसफलंजन्मलक्ष्मणस्यमहात्मनः राममेवसदान्वेतिवनस्थमपिहृष्ट
धीः ३२ अहंरामस्यदासायेतेषांदासस्यकिंकरः यदिस्यांसफलंजन्ममममभूयान्नसंशयः ३३
भ्रातर्जानासियदितत्कथयस्वममाखिलं यत्रतिष्ठतियत्रातिष्ठत्तत्राहंगच्छमानेतुमंजसा ३४
गुहस्तमुद्धृदयंज्ञात्वासस्नेहमब्रवीत् देवत्वमेवधन्योसियस्यतेभक्तिरीदृशी ३५ रामेराजी
वपत्राक्षेसीतायांलक्ष्मणेलक्ष्मणेतथा चित्रकूटादिनिकटेमंदाकिन्याविदूरतः ३६ मुनीना
माश्रमपदेरामस्तिष्ठतिसानुजः जानक्यासहितोनंदात्सुखमास्तेकिलप्रभुः ३७ तत्रगच्छा
महेशीघ्रंगंगांतर्तुमिहार्हसि इत्युक्त्वात्वरितंगत्वानावःपंचशतानिहि ३८ समानयत्ससैन्य
स्यतर्तुंगंगांमहानदीं स्वयमेवानिनायैकांराजानावंगुहस्तदा ३९ श्रीरामचंद्र ४०

दूरतइतिछेदः आमेदीर्घःसमीपइत्यर्थः चित्रकूटमंदाकिन्योर्मध्येइतियावत् ३६ नंदात्समृद्धेःफलमूलादिसमृद्धेरि
तियावत् टुनदिसमृद्धाविति धात्वनुसारात् ३७ पंचशतानिसमानयदिसन्नेपःहस्तिपादपूरणे ३८ ससैन्यस्यभर
तस्यतर्तुंतरणार्थंप्रसादप्रदर्शनायभरतोत्तरणायराजनावंजयायोग्यांनावंस्वयमेवानिनाय ३९ रामज ४०

तथा कैकेयीमन्ययोषितश्च अन्यत्रान्यराजनारीसमर्थः रामे दुष्टत्वाचरणप्रयुक्तोयं कैकेय्या अनादरः अत्रातारपदीति
शेषः ४० भरद्वाजाश्रमदर्शनपर्यंतं सेनया सहगत्वा ततः सेनाश्रमोपरोधो माभूदिति किंचिद्दूरं संस्थाप्य स्वयं सा

आरोप्य भरतं तत्र शत्रुघ्नं राममातरं वसिष्ठं च तथान्यत्र कैकेयीं चान्ययोषितः ४० तीर्त्वा गं
गां ययौ शीघ्रं भरद्वाजाश्रमं प्रति दूरे स्थाप्य महासैन्यं भरतः सानुजो ययौ ४१ आश्रमे
मुनिमासीनं ज्वलंतमिव पावकं दृष्ट्वाननाम भरतः साष्टांगमतिभक्तितः ४२ ज्ञात्वा दा
शरथिं प्रीत्या पूजयामास सो मुनिराट् पप्रच्छ कुशलं दृष्ट्वा जटावल्कलधारिणं ४३ राज्यं
प्रशासतस्तेद्य किमेतद्वल्कलादिकं आगतोसि किमर्थं त्वं विपिनं मुनिसेवितं ४४ भर
द्वाजवचः श्रुत्वा भरतः साश्रुलोचनः सर्वं जानासि भगवन् सर्वभूताशयस्थितः ४५
तथापि पृच्छसे किंचित्त्वदनुग्रह एव मे कैकेय्या यत्कृतं कर्म रामराज्यविघातनं ४६ व
नवासादिकं वापि न हि जानामि किंचन भवत्पादयुगमेद्य प्रमाणं मुनिसत्तम ४७ इत्यु
क्त्वा पादयुगलं मुनेः स्पृष्ट्वार्त्तमानसः ज्ञातुमर्हसि मां देव मुक्तो वा मुद्र एव वा ४८ अतो
गत्वा मुनिश्रेष्ठ रामस्य चरणांतिके पतित्वा राज्यसंभारान् समर्प्यात्रैव राघवे ४९ राम

तुजो ययौ भरद्वाजाश्रमं हारं प्रतीति शेषः ५१ ५२ जटादिधारिणं दृष्ट्वा वक्ष्यमाणं पप्रच्छ ४३ ४४ सर्वभूताशयस्थितः
सर्वभूताशयस्य नांतर्यामिणा तत्त्वं ज्ञातया भेदाति भावः ४५ ४६ न जानामीत्यर्थं शपथेन प्रसादयति भवत्पादेति ४७ ज्ञा
तुमर्हसीतिइत्याहेति शेषः ४८ आम्यतः किंकर इत्यनेन नखस्य च क्रावतारत्वं सूचितं ४९ ५० श्री रा म ६

दासो हं अतिनीचवत् अतिनम्रः सन सेवे से विष्येद् इत्यर्थः वर्तमानसामीप्ये लट ५१ भरतस्योपरि रितंवचइत्सचन्वयः शेषे
षी ५२ लक्ष्मणादपि पराधिक इत्यर्थः रामे इति विषयसप्तमी ५३ ५४ यथाज्ञापयतीति छन्दोभंग आर्षः ५५ यस्य यत्सज्ञनो

अभिषेक्ष्ये वसिष्ठाद्यैः पौरजानपदैः सह नेष्ये योध्यां रमानाथं दासः सेवे तिनीचवत् ५१ इत्युदी
रितमाकर्ण्य भरतस्य वचो मुनिः आलिंग्य मूर्ध्न्यवघ्राय पश्चाद् इदमसविस्मयः ५२ वत्सज्ञातं पु
रैवैतद्भविष्यं ज्ञानचक्षुषा मा शुचस्त्वं परो भक्तः श्रीरामे लक्ष्मणादपि ५३ आतिथ्यं कर्तुमि
च्छामि ससैन्यस्य तवानघ अद्य भुक्त्वा ससैन्यस्त्वं श्वो गंतारामसन्निधेः ५४ यथाज्ञापयति
भवान् तथेति भरतोब्रवीत् भरद्वाजस्तपः स्पष्ट्वा मौनी होमगृहे स्थितः ५५ दध्यौ कामदुघां
कामदुघां कामवर्षिणी कामदां मुनिः असृजत्कामधुक् सर्वं यथाकामममलौकिकं ५६ भरत
स्य ससैन्यस्य यथेष्टं च मनोरथं वसिष्ठ पूजपिताप्रेशाकृष्टं क्रमेण ५७ पश्चात्ससैन्यं भरतं
तर्पयामास योगिराट् उषित्वा दिनमेकं तत्र आश्रमे स्वर्गसन्निभे ५८ अभिवाद्य पुनः प्रातर्भर
द्वाजं सहानुजः भरतस्तु कृतानुज्ञः प्रययौ रामसन्निधिं ५८ चित्रकूटमनुप्राप्य दूरे संस्थाप्य सैनि
कान् रामसंदर्शनाकांक्षी प्रययौ भरतः स्वयं ६० शत्रुघ्नेन सुमंत्रेण गुहेन च परंतपः तपस्विमंडलं

रथ विषयमिष्टं तत्सर्वमलौकिकं सामग्रीजन्मपि लक्षणमसृजत् ५६ ५८ प्रययौ भरतः रामाश्रमद्वारं प्रतिति शेष ६०
शत्रुघ्नादिभिः सह सर्वं तपस्विमंडलं तपस्विनां मामाश्रममंडलं विचिन्वानो रामाश्रमलब्ध्वा न्यवर्तत निवृत्तव्यापारं इवासीत् ६१

श्रीगणेशायनमः ततइतिसरसांश्रेष्ठंपंपासरः १ विस्मयेहेतुनाह क्रोशमात्रमिति अगाधामलसंवरं
नीरक्षीरांबुशंवरमित्यमरः अंबुजंकल्हारस्तद्विशेषः एवमुत्पलपंपनकुमुदविशेषोत्र २ हंसादयःप

ततःसलक्ष्मणोरामःशनैःपंपासरस्तटं आगससरसांश्रेष्ठंदृष्ट्वाविस्मयमाययौ १
क्रोशमात्रंसुविस्तीर्णमगाधामलसंवरं उत्फुल्लांबुजकल्हारकुमुदोत्पलमंडितं २ हं
सकारंडवाकीर्णंचक्रवाकादिशोभितं जलकुक्कुटकोयष्टिक्रौंचनादोपनादितं ३ नानापु
ष्पलताकीर्णंनानाफलसमावृतं सतांमनःस्वच्छजलंपद्मकिंजल्कवासितं तत्रोप
स्पृश्यसलिलंपीत्वाश्रमहरंविभुः ४ सानुजःसरसस्तीरेशीतलेनपथाययौ ऋष्य
मूकगिरेःपार्श्वेगच्छतौराममलक्ष्मणौ ५ धनुर्बाणकरौदांतौजटावल्कलमंडितौ प
श्यंतौविविधान्वृक्षान्गिरेःशोभांसुविक्रमौ ६ सुग्रीवस्तुगिरेर्मूर्ध्निचतुर्भिःस
हवानरैः स्थित्वाददर्शतौयांतौआरुरोहगिरेःशिरः ७ श्रीरामजयराम ७

क्षिविशेषाःक्रौंचनादैरुपनादितंप्रतिध्वनिमत् ३ सतांमनोवत्स्वच्छजलंउपस्पृश्याचम्य ४ ५ दांतौ
निगृहीतेंद्रियौविविधान्वृक्षान्गिरेःशोभांचपश्यंतौ ६ तौददर्शदृष्ट्वाचभयाद्गिरेःशिरआरुरोह

१
रामा

भद्रंते इतितयोर्हृदयंसंभाषणंकृत्वाजानीहि अंतःकरणानुरूपत्वाद्वाचःसंभाषणेनतन्निर्णयः ८ संज्ञांकुरुपला
यनार्थमितिशेषः एवंसंकेतस्यनिश्चयंजानीहीत्यर्थः १० ११ १२ भातिजानातिप्रधानपुरुषोमुख्यपुरुषौनरना

भयाद्दाहहनूमंतंकौतौवीरवरौसखे गच्छजानीहिभद्रंतेवटुर्भूत्वाद्विंकृतिः ८ वालिनाप्रेषि जा
तौकिंवामांहंतुसमुपागतौ ताभ्यांसंभाषणंकृत्वाजानीहिहृदयंतयोः ९ यदितौदुष्टहृदयौ
संज्ञांकुरुकराग्रतः साधुत्वेस्मितवक्त्रोभूरेवंजानीहिनिश्चयं १ ॥तथेतिवटुरूपेणहनूमा
नसमुगतः विनयावनतोभूत्वारामंनत्वेदमब्रवीत् ११ कौयुवांपुरुषव्याघ्रौयुवानौवीरसंभ
तौ द्योतयंतौदिशःसर्वाःप्रभयाभास्कराविव १२ युवांत्रैलोक्यकर्त्तारावितिभातिमनोमम
म युवांप्रधानपुरुषौजगद्धेतूजगन्मयौ १३ मायपामनुषाकारौचरंताविवलीलया भु
भारहरणार्थायभक्तानांपालनायच १४ अवतीर्णाविहपरौचरंतौक्षत्रियाकृतीजगत्स्थिति
लयौसर्गंलीलयाकर्त्तुमुद्यतौ १५ श्री रा म ज सं न

रायणाविसर्थःमुखत्वमेवाह जगद्धेतूइत्यादिना १३ लीलयाचरंताचरंताविवगच्छंताविववस्तुतोविभुत्वादतिहीना
वेव १४ स्थितिलयौसर्गंचलीलयाकर्त्तुमुद्यतौरक्षसांलयस्तदितरजगतःसर्गस्थिती १५ ५ ७ ८

प्रेरकौ अंतर्यामितयेत्यर्थः तदेवाह सर्वहृदयस्थाविति इहलोके चरंतौ इत्यन्वयः १६ शब्दशास्त्रं व्याकरणं १७
कृत्स्नं बहिरित्यर्थः ज्ञानविग्रह इत्यनेन चिदानंद एव मायया एवं शरीररूपेण भातीति सूचितं १८ १९ २० यः

स्वतंत्रौ प्रेरकौ सर्वहृदयस्थाविहेश्वरौ नरनारायणौ लोके चरंताविति मे मतिः १६ श्रीरा
मो लक्ष्मणं प्राह पश्यैनं बटुरूपिणं शब्दशास्त्रमशेषेण श्रुतं नूनमनेकधा १७ अनेन
भाषितं कृत्स्नं न किंचिदपशब्दितं ततः प्राह हनूमंतं राघवो ज्ञानविग्रहः १८ अहं दाशर
थी रामस्त्वयं मे लक्ष्मणोनुजः सीतया भार्यया सार्द्धं पितुर्वचनगौरवात् १९ आगतस्तत्र
विपिने स्थितोहं दंडके द्विज तत्र भार्या हृता सीता रक्षसा केनचिन्मम तामन्वेष्टुमिहाया
तौ त्वं को वा कस्य वा वद २० बटुरुवाच सुग्रीवो नाम राजा यो वानराणां महामतिः च
तुर्भिर्मंत्रिभिः सार्धं गिरिमूर्धनि तिष्ठति २१ भ्राता कनीयान्सुग्रीवो वालिनः पापचेत
सः तेन निष्कासितो भार्या हृता तस्य च वालिना २२

सुग्रीवो नाम तेन नाम्ना प्रसिद्धो वानराणां राजा स गिरिमूर्धनि तिष्ठतीत्यन्वयः २१ तत्रावस्थाने हेतुमाह भ्रातेति
निष्काशित हीनराज्यः कृतः भार्या च हृता २२

२३ तेनसख्यंयुक्तंसमदुःखत्वात् नतुवालिनेभावः २४ २५ तस्यापियत्कार्यंवालिवधरूपं २६ पर्वतोप
रिगमनेश्रमातिद्रायात्स्वस्कंधारोहणेनेरणा २७ मंत्रिभिःसहेतिद्रोषःतथेतिउल्केतिरोषः २८ उत्पपा

तमृश्याद्दष्यमूकाख्यंगिरिमाश्रित्यसंस्थितः अहंसुग्रीवसचिवोवायुपुत्रोमहामते २३
हनुमान्नामविख्यातोह्यंजनीगर्भसंभवः तेनसख्यंत्वयायुक्तंसुग्रीवेणरघूतम २४ भा
र्यापिहारिणं हंतुसहायस्तेभविष्यति॥इदानीमेवगछ्यामआगछ्ययदिचेत्ते २५ श्रीरामउ
च अहमप्यागतस्तेनसख्यं कर्तुंकपीश्वरः सख्युस्तस्यापियत्कार्यं तत्करिष्याम्यसंशयं
२६ हनूमानस्वस्वरूपेणस्थितोराममथाब्रवीत् आरोहतांममस्कंधोगछ्यामःपर्वतोपरि
२७ यत्रतिष्ठतिसुग्रीवोमंत्रिभिर्वालिनोभयात् तथेतितस्यारुरोहस्कंधंरामोथलक्ष्मणः
२८ उत्पपातगिरेर्मूर्ध्निक्षणादेवमहाकपिः वृक्षछायासमाश्रित्यस्थितौतौरामलक्ष्मणौ २९
हनूमानपिसुग्रीवमुपगम्यकृतांजलिः व्येतुतेभययातौराजन्श्रीरामलक्ष्मणौ ३० शीघ्र
मुत्तिष्ठरामेणसख्यंतेयोजितंमाया अग्निंसाक्षिणमारोप्यतेनसख्यंद्रुतंकुरु ३१ ५

तत्रस्यजगामेत्यर्थःस्थितौस्थापितावित्यर्थः २९ व्येततेभयंवालिप्रेरितावितिशंकाकृतं ३० योनिततंताभ्या
योनितंताभ्यामंगीकारंकारितंआरोप्यकृत्वा ३१

विष्टरायआसनार्थं ३२ ३३ ३४ ३५ शत्रुघातिनस्ते शत्रुवधे सहायमपिकरिष्येइत्यन्वयः ३६ विहाय
सानीयमानां प्रमदोत्तमां अपश्यमिति शेषः ३७ साच रामेमतिक्रोशंती अस्मात्पर्वतोपरिदृष्टास्वोत्तरीयेण

ततोतिहर्षात्सुग्रीवः समागम्यरघूत्तमं वृक्षशाखांस्वयंछित्वाविष्टरायददौमुदा ३२ हनु
मान्लक्ष्मणायादात्सुग्रीवायचलक्ष्मणः हर्षेणमहताविष्टाः सर्वएवावतस्थिरे ३३ लक्ष्म
णस्त्वब्रवीत्सर्वं रामवृत्तांतमादितः वनवासाभिगमनं सीताहरणमेवच ३४ लक्ष्मणोक्तं
वचः श्रुत्वासुग्रीवोराममब्रवीत् अहंकरिष्येराजेंद्रसीतायाः परिमार्गणं ३५ सहायमपि
तेरामकरिष्येशत्रुघातिनः शृणुराममयादृष्टं किंचित्कथयाम्यहं ३६ एकदामंत्रिभिःसा
र्धंस्थितोहंगिरिमूर्धनि विहायसानीयमानांकेनचित्प्रमदोत्तमा ३७ क्रोशंतीरामरा
मेतिदृष्टास्मान्पर्वतोपरि विमुच्याभरणान्याशुस्वोत्तरीयेणभामिनी ३८ निरी
क्ष्याधः परित्यज्यक्रोशंतीतेनरक्षसा नीताह्यभुषणान्याशुगुहायामक्षिपंत्रमो

त्तरीयेणतेदृशेनाभरणानिआमुच्यबध्वापुनरस्मान्निरीक्ष्यतानिअधः परित्यज्यक्रोशंतीतेननीता
क्रोशनक्रियायासमानकर्तृकः त्काअहंचतानिगुहायामक्षिपं ३८ ३९ ५ ५ ५

इदानींत्वमपिपश्यतवभार्याभवंतिवानभवंतिचेतिजानीहिनिश्चयंकुरु ४० ततुभूषणयुक्तंवासःखंडंविमु
च्यदृष्ट्याभूषणानीतिशेषःतत्सर्वंभूषणजातं ४१ तलया ४२ ४३ ४४ तयोःसमीपतोग्निंप्रज्वाल्यसख्यंकुरुत

इदानीमपिपश्यत्वंजानीहितवववानवा इत्युक्त्वानीयरामायदर्शयामासवानरः ४० विमुच्य
रामस्तद्दृष्ट्वाहासीतेतिमुहुर्मुहुः हृदिनिक्षिप्यतत्सर्वंरुरोदप्राकृतोयथा ४१ आश्वास्यराघ
वंभ्राताल क्ष्मणोवाक्यमब्रवीत् अचिरेणैवतेरामप्राप्स्यतेजानकीशुभा ४२ वानरेंद्रसहाये
न हत्वारणमाहवे ४३ सुग्रीवोप्याहहेरामप्रतिज्ञाकरवाणिते रावणंसगणंहत्वातवदास्यामिजा
नकीं ४४ ततोहनूमान्प्रज्वाल्यतयोरग्निंसमीपतः तावुभौरामसुग्रीवावग्नौसाक्षिणितिष्ठ
ति ४५ बाहूप्रसार्यचालिंग्यपरस्परमकल्मषौ समीपरघुनाथस्यसुग्रीवःसमुपाविशत्
४६ स्वोदंतंकथयामासप्रणयाद्रघुनायक सखेश्रृणुममोदंतंवालिनापहृतंपुरा ४७
मयपुत्रोथमायावीनाम्नापरमदुर्मदः किष्किंधांसपागत्यवालिनंसमुपाह्वयत् ४८ राम

मिसवाचेतिशेषः ४५ आलिंग्यपरस्परं सखेव्हसवदेतामितिशेषः सखित्वकरणफलंदर्शयतिसमीपइति ४६
वालिनापउदंतमद्दिषयेवृत्तंतच्छृणु ४७ नाम्नामायावीतस्यान्वयःसमुपाह्वयत्युद्धायेतिशेषः ४८

तदाह्वानममर्षणो सहमानः ४९ तेनमुष्टिघातेनसंविग्नः पीडितः ५० तंमायाविनामानंमायाविनंप्रतिश्रमा
लोक्येत्पन्वयः ५१ ५२ नतोवालीतिनिश्चयेनेतिशेषः ५३ रक्षसाहतोवालीमृतइतिस्वज्ञातीनब्रुवं ५४ अनि

सिंहनादेनमहतावालीतुतदमर्षणः निर्ययौक्रोधताम्राक्षोजघानदृढमुष्टिना ४९ दुद्रावतेनसंविग्नोजगामस्वगुहांप्रति ५० अनुदुद्राववंवालीमायाविनंमहाबलं तथातं तंप्रविष्टमालोक्यगुहांमायाविनंरुषा ५१ वालीमामाहतिष्ठत्वंवहिर्गच्छाम्यहंगुहां इत्युक्त्वाविवेशसगुहामासमेकंनननिर्ययौ ५२ मासादूर्ध्वंगुहाद्वारान्निर्गतंरुधिरंबहु तद्दृष्ट्वापतितस्तांगाम्मृतोवालीतिदुःखितः ५३ गुहाद्वारेशिलामेकांनिधायगृहमागतः ततोऽब्रुवंमृतोवालीगुहायांरक्षसाहतः ५४ तच्छ्रुत्वादुःखिताःसर्वेमामनिच्छंतमप्युतः राज्येभिषेचनंचक्रुःसर्ववानरमंत्रिणः ५५ किंचित्कालंमयाराज्यंविकृतंकालमरिंदम ततःसमागतोवालीमामाहपरुषंरुषा ५६ बहुधाभर्त्सयित्वामांनिजघानचमुष्टिभिः ततोनिर्गत्यनगराद्धावंपरयाभिया ५७ लोकान्सर्वान्परिक्रम्यऋष्यमूकमुपाश्रितः ऋषेःशापभयात्सोपिनायातीमंगिरिंप्रभो ५८ श्रीराम ५

च्छंतंराज्याभिषेकमितिशेषः ५५ त्रिंशत्पालितंपरुषंभ्रातःद्वेषिन्नित्यादिवाक्यं ५६ परयाभियावालिजया ५७
ऋष्यमूकंतदारवामि संपर्वतऋषेःशापभयात्तत्त्वानुपदमेवंस्फुटंभविष्यति ५८

रामः

हताश्रयः हतगृहः ५९ सुखितोस्मि अद्य अद्यत्वादृशमित्रलाभेनतिशेषः ६० ६१ बलवतांवलीसर्वेभ्यो
पिवलवद्भ्योपि अधिकबलवानितिसर्वैःदुरासदंवालिनमितिशेषः ६२ तद्बलंवालिनोदलं ६३ ६४ असाद्वि

तदादिममभार्यांस्वयंभुंक्तेविमूढधीः अतोदुःखेनसंतप्तोहृतदारोहताश्रयः ५९ वसाम्यद्य
भवत्पादसंस्पर्शात्सुखितोस्म्यहं मित्रदुःखेनसंतप्तोरामोराजीवलोचनः ६० हनिष्यामि
तवद्वेष्यंशीघ्रंभार्यापहारिणं इतिप्रतिज्ञामकरोत्सुग्रीवस्यपुरस्तदा ६१ सुग्रीवोप्याहराजेंद्र
बालवत्तांवली कथंहनिष्यतिभवानदेवैरपिदुरासदं ६२ शृणुतेकथयिष्यामितद्बलंवलि
नोवर कदाचिद्दुंदुभिर्नाममहाकायोमहावलः ६३ किष्किंधामगमद्रात्रौमहामहिषरूप
धृक युद्धायवालीनंरात्रौसमाह्वयतभीषणः ६४ तच्छ्रुत्वासहमानोसौवालीपरमकोपतः
महिषंशृंगयोर्धृत्वापातयामासभूतले ६५ पादेनैकेनतत्कायमाक्रम्यास्यशिरोमहत् ह
स्ताभ्यांभ्रामयन्छित्वातोलयित्वाक्षिपद्भुवि ६६

रोहहस्ताभ्यांभ्रामयन्ग्रीवातश्चालयनछित्वाग्रीवारूपादाधारात्दूत्वाद्वहस्ताभ्यांतोलयित्वाएतावद्भार
कमितिज्ञात्वाभुविअक्षिपत् ६६ श्रीराम

उ०
अ०रा०वि०
५

क्षेपवेगेन भुवद्गुर्ध्वं योजनमात्रं गत्वा ततो मातंगाश्रमे पपात श्वजो जनात् निमिता दूर्ध्वदिशात्पतितं ६७
अतस्तदाश्रमे शिरखो गलितारक्तवृष्टिः पपात ततः क्रुद्धः सवालिनं प्राह ६८ ६९ एतत्ज्ञात्वात दनागमं

पपात तच्छिरो राममातंगाश्रमसन्निधौ योजनासन्निततस्मान्मुनेराश्रममंडले ६७ रक्त
वृष्टिः पपातोच्चैर्दृष्ट्वा ताक्रोधमूर्छितः मातंगो वालिनं प्राह यद्यागंतासि मे गिरिं ६८ इतः
परं भग्नशिरा मरिष्यसि न संशयः एवं शप्तस्तदारभ्य ऋष्यमूकं न यात्यसौ ६९ एतत्ज्ञा
त्वाहमप्यत्र वसामि भयवर्जितः रामपश्य शिरस्तस्य दुंदुभेः पर्वतोपमं ७० तत्क्षेपणे
यदाघातः शक्तस्त्वं वालिनो वधे इत्युक्त्वा दर्शयामास शिरस्तद्गिरिसन्निभं ७१ दृष्ट्वा रा
मः स्मितं कृत्वा पादांगुष्ठेन चक्षिपत् दशयोजनपर्यंतं तदद्भुतमिवाभवत् ७२ साधुसा
ध्विति तं प्राह सुग्रीवो मंत्रिभिः सह पुनरप्याह सुग्रीवो रामं भक्तपरायणं एते ताला महासा
राः सप्त पश्य रघूत्तम ७३ एकैकं चालयित्वा सौ निःपत्रान्कुरुते जसा यदि लेमेकवाणेन वि
ध्वा छिद्रं करोषि चेत् ७४ हतस्त्वया तदा वाली विश्वासो मे प्रजायते तथेति धनुरादाय साय

ताला ७० यदा यदि तस्य वाणेन मद्दूरं क्षेपणे त्वं शक्तस्तर्हि त्वं वालिवधे शक्तः ७१ ७२ ७३ वालयित्वा मूलतो
वाहुभ्यां कंपनेन अंजसा अनायासेन छिद्रं करोषि समस्तस्यापीति शेषः ७४ ७५

७६ ७७ एवमाश्चर्यकर्मणरामं परमात्मानं ज्ञात्वा स्तौतिविवेसंगतः संगतिमैत्रीप्राप्तः ७८ मोक्षस
विंमोक्षप्रदत्वात्तत्सविवं भवंसंसारं ७८ अन्यद्दारपुत्रादिकंतन्मायया रूतत्वेनमायिकत्वान्नाकांक्षे

विभेदैवंतदारामःसप्ततालानुमहावलः तालान्सप्तविनिर्भिद्यगिरिंभूमिंचसायकः ७६ पु
नरागत्यरामस्यतूणीरेपूर्ववत्स्थितः ततोहिहर्षात्सुग्रीवोराममाहातिविस्मितः ७७ देवत्वं
जगतांनाथःपरमात्मानसंशयः मत्पूर्वकृतपुण्यौघैःसंगतोद्यमयासह ७८ त्वांभजंतिमहात्मा
नःसंसारविनिवृत्तये त्वांप्राप्यमोक्षसचिवंप्रार्थयेहंकथंभवं ७९ दाराःपुत्राधनंराज्यंसर्वंत्व
न्मायया रूतं अतोहंदेवदेवेशनाकांक्षेन्यत्प्रसीदमे ८० आनंदानुभवंत्वाद्यप्राप्तोहंभाग्यगौ
रवात् मृदर्थंपतमानेननिधानमिवसत्ते ८१ अनाद्यविद्यासंसिद्धंबंधनंछिन्नमद्यः यज्ञदा
नतपःकर्मपूर्तेष्टादिभिरप्यसौ ८२

तोमांनिवर्तयेसर्षः ८० मृदर्थंभूमिंखनतायथानिधानंधनराशिःप्राप्तोभवतिएवमहमानंदानुभवंत्वद्रूपत्वाप्रा
प्तः ८१ अनाद्यविद्यासंसिद्धंनिष्पन्नंविषयवासनारूपंबंधनंसंसारप्रवर्तकंनःछिन्नंनष्टंअस्मिन्भगवद्दर्शन
स्याधिक्यमाह यज्ञेत्यादिभिरप्यसौसंसृतिस्तत्कारणंविषयवासनारूपंबंधनंनजीर्यतिअपितुदार्ढ्यमेवभजेत
त्स्मरणदर्शनात्सद्यस्तन्नाशोमत्ति ८२

ॐ
श्र॰रा॰कि॰

६

८३ यच्चित्तं यस्य चित्तं तस्यानर्थानां नानासंसृतिरूपाणां मूलमज्ञानं नश्यतीत्यन्वयः ८४ येमनः सदा त्वयि तिष्ठतु यस्य वाणी त्वन्नाम गायति स मुच्यते ८६ बंधस्य संधस्य संसारकारणस्य मोचनी ८७ त्वन्मायारतः संसारेय

न जीर्यते पुनर्दीर्घं भजते संसृतिः प्रभो त्वत्पादस्पर्शनात्सद्यो नाशमेति न संशयः ८३ क्षणार्धमपि यच्चित्तं त्वयि तिष्ठत्सचंचलं तस्याज्ञानमनर्थानां मूलं नश्यति तत्क्षणात् ८४ तन्निष्ठतु मनो राम त्वयि नान्यत्र मे सदा ८५ रामरामेति यद्वाणी मधुरं गायति क्षणं स ब्रह्महा सुरापो वा मुच्यते सर्वपातकैः ८६ न कांक्षे विजयं राम न च दारसुखादिकं भक्तिमेव सदा कांक्षे त्वयि बंधविमोचनी ८७ त्वन्मायारतसंसारस्त्वदंशोहं रघूत्तम स्वपादभक्तिमादिश्य त्राहि मां भवसंकटात् ८८ पूर्वमित्रार्युदासीनास्त्वन्मायावृतचेतसः आसन्मे घभवत्पादस्पर्शनादेव राघव ८९ सर्वब्रह्मैव मे भाति क्व मित्रं क्व च मे रिपुः यावत्त्वन्मायया बद्धस्तावद्गुणविशेषता ९० श्रीरामजयराम

स्यमः त्वदंशः त्वत्प्रतिबिंबरूपत्वात् अतः स्वपादयोर्भक्तिमादिश्य दत्वा त्राहि ८८ त्वन्मायावृतचेतसङ्तः आसन् अघ तु त्वत्पादस्पर्शनान्मे सर्वं ब्रह्मैवेतीत्यन्वयः ८९ गुणविशेषता सत्वादिगुणविशेषप्रवर्तते सर्वः ९० श्रीराम

राम॰

६

साा गुणविशेषता नाना त्वं सुहृन्मित्रार्युदासीनलरूपो भेदः कालकृतं मसुरतं ८१ अतत्रविद्यामिति छेदः
८२ तत्पादपद्मयोरर्पिताच्चित्तवृत्तिर्येनसः ईदृशोहं भूयामिति शेषः तन्नामविषयसंगीतकथासुवाणीति

मायावदस्ति नाना त्वं तावद्भवति नान्यथा यावन्नानात्वमज्ञानात्तावत्कालकृतं भयं ८१ अ
तो विद्यामुपास्ते यः सोंधे तमसि मज्जति मायामूलमिदं सर्वं पुत्रदारादिवं धनं ८२ अतोस्मा
रयमायां त्वं दासीतवरघूत्तम ८२ त्वत्पादपद्मार्पितचित्तवृत्तिस्त्वन्नामसंगीतकथासुवाणी
त्वद्भक्तिसेवानिरतौ करौमे त्वदंगसंगलभतां मदंगं ८३ त्वन्मूर्तिभक्तान्स्वगुरुं स्व चक्षुःपश्यतु
जस्त्रं स सृणोतु कर्णः त्वज्जन्मकर्माणि च पादयुग्मं व्रजस्त्वं तव मंदिराणि ८४ अंगानि तव पा
दरजो विमिश्रतीर्थानि विभ्रत्वहि शत्रुकेतो शिरस्त्वदीयं भव पद्मजाद्यैर्जुष्टं पदं राम नमत्वज
स्त्रं ८५ इति श्रीमदध्यात्मरामायणे किष्किंधाकांडे प्रथमसर्गः १ श्री राम ५

रत्तातिष्ठत्विसन्वयः त्वद्भक्तानां सेवायां निरतौ तत्परौ ८३ त्वन्मूर्तिभक्तांश्च तानूसकर्णः त्वज्जन्मानि मानि
मायिकानि तत्रापि कर्माणि च म्रणोत्विसन्वयः ८४ अहिशत्रुकेतो गरुडध्वज मे शिरस्त्वदीयं शिव ब्रह्माद्यैः
सेवितं पदं नमतु ८५ इति सुंदरकांडे प्रथमसर्गः १ ५

ॐ
अ॰रा॰कि॰

७

स्वात्मपरिष्वंगः स्वशरीरारीरालिंगनं तेन द्धूरीकृताशेषपापं सस्मितमिति मायाया भावकस्वरूपत्वेन स्मितद्वारा मायया तद्वर्णं १ कार्यं रावणवधः मन्मे प्रतित्वदुक्तं त्वयोक्तं योक्तं तत्सत्यमेव २ रघुनंदनः अग्निसाक्षिकं सख्यं कृत्वैतावत्कपीन्द्राय तदुपकारकं किं कृतवानित्येवं लोका नावदिष्यंति अतस्त्वदुपकारो मे वश्य कर्तव्य इ

इत्थंस्वात्मपरिष्वंगातिर्द्धूताशेषकल्मषं रामःसुग्रीवमालोक्यसस्मितंवाक्यमब्रवीत् १ मायांमोहकरीतस्मिन्वितन्वन्कार्यसिद्धये सखेत्वदुक्तंयत्तन्मेसत्यमेवनसंशयः २ किंतुलोकावदिष्यंतिमामेवंरघुनंदनः कृतवान्किंकपींद्रायसख्यंकृत्वाग्निसाक्षिकं ३ इतिलोकापवादोमेभविष्यतिनसंशयः तस्मात्त्वंगच्छभद्रंतेगत्वायुद्धायवालिनं ४ बाणेनैकेनतंहत्वाराज्येत्वामभिषिंचये तथेतिगत्वासुग्रीवःकिष्किंधोपवनंद्रुतं ५ कृत्वाशब्दंमहानादंतमाह्वयतवालिनं तच्छ्रुत्वाशब्दंमहानादंकोपताम्रविलोचनः ६ निर्जगामगृहात्क्षिप्रंसुग्रीवोयत्रवानरः तमापतंतंसुग्रीवःशीघ्रंवक्षस्यताडयत् ७ श्रीरामजयराम ८

राम॰

तिशेषः ३ उक्तमेवार्थंपुनराहइतीति भद्रंतेइत्यनेनमदाज्ञाकरणेएवतेभद्रंनान्यथेतिसूचितं ४ तथेतीत्यस्यप्रतिज्ञायेतिशेषः ५ महानादंमहाप्रतिध्वनिजनकंआह्वयतस्पर्द्धयाशब्दितवान् ६ ७

८ एकरूपौसमानाकारौ अत एव रामो बाणं तमुमोच ९ १० जहि शत्रुं लोतिशेषः ११ प्रत्ययं कृत्वा विश्वासमुत्पा
द्यसत्यवादिनित्यादिराक्षेपः १२ आवां समानाकारौ दृष्ट्वा मित्रघातशंकया हे सायकं न मुक्तवानित्यन्वयः १३ भ्र

:सुग्रीवमपि मुष्टिभ्यां जघान क्रोधमूर्छितः वालीतमपि सुग्रीव एवं क्रुद्धौ परस्परं ८ अयु
ध्येतामेकरूपौ दृष्ट्वा रामो ऽतिविस्मितः नमुमोच तदा बाणं सुग्रीववधशंकया ९ ततो दुद्रा
व सुग्रीवो वामनेन रक्तभयाकुलः वाली स्वभवनं यातः सुग्रीवो राममब्रवीत् १० किं मां घात
यसे राम शत्रुणा भ्रातृरूपिणा यदि मद्धनने वांछा त्वमेव जहि मां विभो ११ एवं मे प्रत्य
यं प्रत्ययं कृत्वा सत्यवादिन् घृतम उपेक्षसे किमर्थं मां शरणागतवत्सल १२ श्रुत्वा सुग्री
ववचनं रामः साश्रुविलोचनः आलिंग्य मा स्म भैषीस्त्वं दृष्ट्वा वामेकरूपिणौ १३ मित्रघा
तित्वमाशंक्य सहुत वा न सायकं नहि इदानीमेव ते चिह्नं करिष्ये भ्रमशांतये १४ गत्वाह्वय पु
नः शत्रुं हतं द्रक्ष्यसि वालिनं रामो हं त्वां शपे भ्रातर्हनिष्यामि रिपुं क्षणात् १५ इत्याश्वास्य
स सुग्रीवं रामो लक्ष्मणमब्रवीत् सुग्रीवस्य गले पुष्पमाला मामुच्य पुष्पितां १६ ८०

मशांतये भ्रमशांतिपकं १४ अहं राम इत्यनेन न स्वस्या मिथ्याभाषित्वं सूचितं त्वां शपे यदि न हनिष्यामि तर्हि मित्रस्य तवे

वशापथ इत्यर्थः १५ पुष्पितां मालामामुच्य संबंध्य प्रेष्यतामित्यन्वयः १६

डो॰
अ॰रा॰कि॰
८

१७ १८ परिकरं कक्ष्यबंधादिरूपं १९ २० तेन त्वं ततो भग्नः पुनरायाति गर्जन् युद्धार्थमायाति २१ तद्गत्वा सुग्रीवस्सहा
यविषयाकरं परिसज्य गच्छ अंतःपुरमिति शेषः २२ मतो रक्षितुं जीवितार्थकं स्तस्य सहायो भवेदित्यन्वयः २३ अह

प्रेषयस्व महाभागं सुग्रीवं वालिनं प्रति लक्ष्मणस्तु तदा वध्वा गच्छ गच्छेति सादरं १७ प्रेषयामा
स सुग्रीवं सोपि गत्वा तथा करोत् पुनरप्यद्भुतं शब्दं कृत्वा वालिनमाह्वयत् १८ तच्छ्रुत्वा विस्मितो
वाली क्रोधेन महता वृतः वध्वा परिकरं सम्यक् गमनायोपचक्रमे १९ गच्छंतं वालिनं तारा गृहीत्वा
निषेधतं नगंतव्यं त्वयेदानीं शोकाभतीव ज्ञायते २० इदानीमेव ते भग्नः पुनरायाति सत्वरः सहा
यो बलवांस्तस्य कश्चिन्नूनं समागतः २१ वाली तामाह हे सुभ्रु भ्रुवं कातरेयं तु तद्गताः प्रियकरं प
रित्यज्य गच्छ गच्छामि तेऽरिं २२ हत्वा शीघ्रं समायास्ये सहायस्तस्य को भवेत् सहायो यदि सु
ग्रीवस्तं तो हत्वा भयं क्षणात् २३ आयास्ये मा शुचः स्मरः कथं तिष्ठेद्गृहे रिपुं ज्ञात्वाप्याहूयमा
नं हि हत्वायास्यामि सुंदरि २५ ताराउवाच मतान्यच्छृणु राजेंद्र श्रुत्वा कुरु यथोचितं आह

यमानं रिपुं ज्ञात्वापि मत्स्मरः कथं गृहे तिष्ठेत् अतस्तं हत्वा आयास्यामीति छेदः २४ अन्यन्मामं गदेमगयांस्तं वचश्रा
ह तच्छ्रुत्वा यथोचितं कुरु २५

रामः

२६ रावणेनसीताहृतातांसहभ्रात्रामार्गमाणौऋष्यमूकाद्रिमागतःमिलितःसख्यंचतेनचकार २७ २८ २९

अयोध्याधिपतिःश्रीमान्रामोदाशरथिःकिल लक्ष्मणेनसहभ्रात्रासीतयाभार्ययासह २६ आगतोदंडकारण्यंतत्रसीताहृताकिल रावणेनसहभ्रात्रामार्गमाणोथजानकीं २७ आगतोऋष्यमूकाद्रिंसुग्रीवेणसमागतः चकारतेनसुग्रीवःसख्यंवानलसाक्षिकं २८ प्रतिज्ञांकृतवान्रामःसुग्रीवायसलक्ष्मणः वालिनंसमरेहत्वाराजानंत्वांकरोम्यहं २९ इतिनिश्चित्यतौयातौनिश्चितंशृणुमद्वचः इदानीमेवतेभक्तःकथंपुनरुपागतः ३० अतस्त्वंसर्वथावैरंसत्यक्त्वासुग्रीवमानय यौवराज्येऽभिषिंचाशुरामंत्वंशरणंव्रज ३१ पाहिमामंगदराज्यंकुलंचहरिपुंगवः इत्युक्त्वाश्रुमुखीताराप्रादयोःप्रणिपत्यतं ३२ हस्ताभ्यांचरणौधृत्वारुरोदभयविह्वला तामालिंग्यतदावालीसस्नेहमिदमब्रवीत् ३३ स्त्रीस्वभावाद्बिभेषित्वंप्रियेनास्तिभयंमम रामोयदिसमायातालक्ष्मणेनसमंप्रभुः ३४

इतिनिश्चित्यपरस्परंहाप्यंप्रतिज्ञाययातौस्वनिवासस्थानमितिशेषः तस्मान्निश्चितंनिश्चितार्थकंमेवचःशृणुइदानीमेवसोदरम्येयसादिः ३० ३१ कुलंवानरकुलं ३२ ३३ ३४

ॐ
अ॰रा॰कि॰

१

स्नेहो भविष्यति सुग्रीवे तोपि मम रामकार्ये समर्थत्वादिति भावः ३५ स्वपक्षपरपक्षाभावेहेहेतुगर्भं विशेषणं परमा
त्मन इति तेन सर्वत्र समः स इति ध्वनितं ३६ भजतः भक्तानित्यर्थः ३७ यदि त्वयमिति अ सहाय इत्यर्थः ३८

तदा रामेण मे स्नेहो भविष्यति न संशयः रामो नारायणः साक्षादवतीर्णोऽखिलप्रभुः ३५ भूभारह
रणार्थाय अतः पूर्वं मया नघ स्वपक्षः परपक्षो वा नास्ति तस्य परात्मनः ३६ अनपियामि गृहं साधि
नत्वा तच्चरणांबुजं भजतोनुभजते सैष भक्तिगम्यः सुरेश्वरः ३७ यदि त्वयं समायाति सुग्रीवो हन्मि
तं क्षणात् यदुक्तं यौवराज्याय सुग्रीवस्याभिषेचनं ३८ कथमाद्य प्रमानो हं युद्धाय रिपुणा प्रिये अ
रोहं सर्वलोकानां समतः शुभलक्षणे ३९ भीतभीतमिदं वाक्यं कथं वाली वदेत्प्रिये तस्मात्छोकं
परित्यज्य तिष्ठ सुंदरि वेश्मनि ४० एवमाश्वास्य तारां तां शोचंतीमश्रुलोचनं गतो वाली समु
द्यतः सुग्रीवस्य वधाय सः ४१ उत्सपात गले बद्धपुष्पमालः पतंगवत् ४२ दृष्ट्वा वालिनमायां
तं सुग्रीवो भीमविक्रमः

कथं तदभिषेचनं कुर्यामिति शेषः यतो हं सर्वलोकानां संमतः स्मरः ३९ वाली भीतभीतं असंतभयपयस्त्वं चकमि
दं वाक्यं कथं वदेत् ४० ४१ उत्पपात युद्धायतत्समुखमिति शेषः ४२

राम॰

१

अहन्नूहतवान् ४३ रामंविकलोकयन्शीघ्रमेनन्जहीतिदृष्पासूचयन् ४४ ऐंद्रेधनुषिअगस्त्यदत्तेऐंद्रमिति
पाठेऐंद्रास्त्राभिमंत्रितमिसर्थः दृक्षखंडगः वृक्षसमूहगः ४५ तद्भृदयंलक्ष्यंहत्वेतिशेषः ४६ महीकंपय

मुष्टिभ्यांताडयामासवालिनंसोपितंथा अहनवालीचसुग्रीवोवालिनंतंतथा ४३ रामंवि
लोकयन्नेवसुग्रीवोयुयुधेयुधि इत्येवंयुध्यमानौतौदृष्ट्वारामःप्रतापवान् ४४ बाणमादायपत्
णीरादैंद्रेधनुषिसंदधे आकृष्यकर्णपर्यंतमदृश्योवृक्षखंडगः ४५ निरीक्ष्यवालिनंसम्यग्ल
क्ष्यंतद्धृदयंहरिः उत्ससर्जासनिसमंमहावेगंमहाबलः ४६ विभेदसशरोवक्षोवालिनःकंपय
न्महीं उत्पपातमहाशब्दंमुंचन्सनिपपातह ४७ तदामुहूर्तंनिःसंज्ञोभूत्वाचेतनमा
पसः ततोवालीददर्शाग्रेरामंराजीवलोचनं धनुरालंब्यवामेनहस्तेनान्येनसायकं
४८ बिभ्राणंचीरवसनंजटामुकुटधारिणं विशालवक्षसंभ्राजद्वनमालाविभूषितं ४९
पीनचार्वायतभुजंनवदूर्वादलछविं सुग्रीवलक्ष्मणाभ्यांचपार्श्वयोःपरिसेवितं ५०

न्सशरोरामधनुःसकाशात्महाशब्दंमुंचन्उत्पपातआकाशेइतिशेषः ततःसनिपपातवालिवक्षसिततं
स्तद्विभेदेतदावक्षोभेदकालेचेतनंनैवतन्यंवामेनधनुरन्येनसायकमन्ममालंब्यस्थितमितिशेषः ४७ ४८ वन

ॐ॰
अ॰रा॰कि॰

१०

विगर्हयन् कुत्सयन् ५१ राजधर्ममितितिरोभूयान्येन युद्धं कुर्वति बाणपातः छलत्वान्नराजधर्म इतिभावः लघुभावश्चार्षे ५२ चोरवत्कृतसंगरस्त्वं मोहत्वाय सोलरूपेस किंअपित्वयपशाएवेतिभावः यदितेक्षत्रियदाया

विलोक्यमग्नानवृ आहवालीरामं विगर्हयन् किंमयापकृतं राम तवयेन हतोस्म्यहं ५१ राजधर्ममविज्ञाय गर्हितं कर्मते कृतं वृक्षखंडे तिरोभूत्वा त्यजतामपि सायकं ५२ यशाविलग्नेराम चोरवत्कृतसंगरः यदिक्षत्रियदायादो मनोर्वेश्वासमुद्भवः ५३ युद्धं कृत्वा समक्षं मे प्राश्यसे तत्फलं तदा सुग्रीवेणाकृतं किंतमपावानकृतं विभु ५४ रावणेन हृताभार्यातव राम महावने सुग्रीवं शरणं यातस्तदर्थमिति मुग्धमः ५५ वतरामनजानीषे महत्त्वं लोकविश्रुतं रावणं सकुलं बध्वा ससीतं लंकया सह ५६ आनयामिमुहूर्ताद्धाद्य दिच्छयामि राघव धर्मिष्ठ इति लोकेस्मिन्कथ्यसे रघुनंदन ५७ वानरं याधवद्धत्वा धर्मं कं लक्ष्यसे वद अभक्ष्यं वानरं मांसं हत्वा मां किं करिष्यसि ५८

दत्वाद्यभिमानस्तदा मेमया समक्षं युद्धं कृत्वा तत्फलं यशोमरणं वाप्स्यसे प्राप्तो भवे आनार्थे त्यशब्दः प्रयोगेणासन्नमर्णतासूच्यंते ५३ कृतं उपकृतमित्यर्थः ५७ कं धर्मं कां धर्मकृतां कीर्ति एहिकमपि नमद्धे इत्याह अभक्ष्यमिति ५८

इत्येवं बहुभाषंतं असंबद्धं प्रलपंतमित्यर्थः ५८ अधर्मेति सद्धर्मरक्षणांगत्वात् अधर्मका   रिवधस्य न दोषत्वमिति
भावः अधर्मकारित्वं कलिनः समर्थयते दुहितेत्यादि भ्रातुः कनिष्ठस्येति शेषः ६० एताः सर्वाः समास्तुल्यास्तासां मध्ये
यो विमूढधीरपि एकां रमते स पातकी ज्ञेयः विमूढधीरपीत्यनेन अज्ञानान्न दोष इति परास्तं तदुद्धार्थस्य अज्ञानात्करणेऽपि
महानेव दोषः अत एव तस्य वधपर्यंतो दंडः उत्साहसवध इति ६१ ननु मनुष्याधिकारिकं शास्त्रं न तु तिर्यगादिविषय

इत्येवं बहुभाषंतं वालिनं राघवोऽब्रवीत् धर्मस्य गोप्ता लोकेऽस्मिंश्चरामि सशरासनः ५९ अधर्मका
रिणं हत्वा सद्धर्मं पालयाम्यहं दुहिता भगिनी भ्रातुर्भार्या चैव तथा स्नुषा ६० तं तु भ्रातुः कनिष्ठस्य भा
र्यां रमसे लोभात् अतो मया धर्मविदा हतोऽसि वनगोचर ६१ समा यो रमते तासामेकामपि विमूढ
धीः पातकी स तु विज्ञेयः स वध्यो राजभिः सदा ६२ श्री रा म स म र्थ ॥

मतो तिरश्चामस्माकं कोऽत्र दोष इति चेत् शृणु तिरश्चामनधिकारो हि अज्ञानवत्तः तच्चाज्ञानं न वाल्यादिषु सर्वप्र
तिभातवेद्बलात् देवांशत्वाच्च एवं च कर्तव्याकर्तव्यमज्ञानवताम् अकर्तव्यकरणे दोषो भवत्येव अत एवेंद्रादीनामहल्याद्युति
क्रमणे दोषः श्रुतिः संगच्छते देवानामपि अनधिकारस्तु यजनीयदेवतांतराभावात् अत एव ब्रह्मविद्यायामिंद्रादीना
मप्यधिकारः श्रुतिषु श्रूयते इत्येषोऽत्र भगवतोऽभिप्रायः ६२

किंचमन्निंद्याद्दोषांतरभागपित्वंजापसेइत्माहत्वंकपित्वादितिमंचोरैलोकंधुनानामहांतोविचरंतिपत् यतोतस्ता
न्नातिभाषयेतन्ननिंदित त्वंतुमहांतए वंसंचरंतीतिनजानीषइस न्वयः विवरंतिहीनिपागतरं एवंचत्वाद्दशापवि

त्वंकपित्वान्नजानीषेमहांतोप्रविचरंतियत् लोकंधुनानाःसंचारैरतस्तान्नातिभाषयेत् ६३ तच्छ्रुत्वा
भयसंत्रस्तोज्ञात्वारामंरमापतिं वालीप्रणम्यरभसाप्राग्मंवचनमब्रवीत् ६४ रामरामममहाभा
गज्ञानित्वांपरमेश्वरं अजानतामयाकिंचिदुक्तंतत्क्षंतुमर्हसि ६५ साक्षात्वच्छरघातेनवि
शेषेणतवाग्रतः त्यजाम्यसून्महायोगिदुर्लभंतवदर्शनं ६६ यन्नामविवसोगृह्णन्म्रियमा
णःपरंपदं यातिसाक्षात्सएवाद्यमुमूर्षोर्मेपुरस्थितः ६७ देवजानामिपुरुषंत्वांश्रियंजानकीं
शुभां रावणस्यवधार्थायजातंत्वांब्रह्मणार्थितं ६८ अनुजानाहिमांरामयातंसद्गुत्तमं॥
ममतुल्यवलेवालेअंगदेत्वंदयांकुरु ६९

त्रीकरणार्थएवायंममसंचारइतिध्वनितं ६३ ६४ अजानतात्वदीयंपरमेश्वरत्वमजानतेत्यर्थः ६५ त
वाग्रतइतित्वतत्स्वरूपज्ञानपूर्वकंतवाग्रतइत्यर्थः तवदर्शनंतत्स्वरूपज्ञानंमहायोगिनामपिदुर्लभं ६६ वि
वशाःपुत्रादिममता क्रांतोपिसाक्षात्वांपश्यतोम्रियमाणस्यपरमपदप्राप्तिरिति किंवक्तव्यमित्यर्थः ६७

अमरेंद्रो भवत् तदंगदालाते त्रैवलयमापेत्सर्थः ७० विमृष्टः स्पष्ट इति यावत् परमंपदं अविकारांतेमुक्ति
दत्वा तस्यापि परमपदत्वेन व्यवहार ७१ इति किष्किंधाकांडे द्वितीयः सर्गः २ निहते इति १ परिनोद्य

विशाल्यं कुरु मे राम हृदयं पाणिना स्पृशन् तथेति बाणमुद्धृत्य रामः पस्पर्श पाणिना सत्वात
द्वानरं देहममरेंद्रो भवत् क्षणात् ७० वाली रघूत्तमज्ञारभिहतो विमृष्टो रामेण सीतलकरेण सु
खाकरेण सद्यो विमुच्य कपिदेहम तन्यलभ्यं प्राप्तः पदं परमहंसगणैर्दुरापं ७१ इति श्रीकि
ष्किंधाकांडे द्वितीयः सर्गः २ चतुर्द्वारकपाटादीन्बध्वा रक्षामहे पुरीं वानराणां तु राजानमंग
दं कुरु भामिनि ३ निहतं वालिनं श्रुत्वा तारा शोकविमूर्छिता अताडयत्स्वपाणिभ्यां शि
रो वक्षश्च भूरिशः ४ किमंगदेन राज्येन नगरेण धनेन वा इदानीमेव निधनं यास्यामि प
तिना सह ५ इत्युक्त्वा त्वरिता तत्र रुदंती मुक्तमूर्धजा ययौ तारा तिशोकार्ता यत्र भर्तृकलेव
र ६

परमपदत्वेन व्यवहार ७१ इति किष्किंधाकांडे द्वितीयसर्गः २ निहते इति १ परिनोद्य नगरादिरक्षार्थ
मिति शेषः २ चतुर्द्वारकपाटादीनिति आदिना सूक्ष्मानेकद्वारकपाटपरिखादिसंग्रहः ३ ४ निधनं या
स्यामि वन्हिं प्रवेक्ष्यामीति शेषः ५ ६

७ येनबाणेनवालीहतस्तेनबाणेनमांजहिवालिशरीरस्पृष्टतयातत्स्पर्शस्मिमत्सुखावहत्वादितिभावः ८ ९ पत्नीदानफलामिति तेनधर्मेणतवापिपत्नीलाभोभविष्यतीभाव १० वालिघातिनारामेणदापितंवालि

पतितंवालिनंदृष्ट्वारक्तपांसुभिरावृतं रुदंतीनाथनाथेतिपतितातस्यपादयोः ७ करुणंविलपंती सादिदर्शरघुनंदनं राममांजहिबाणेनयेनवालीहतस्त्वया ८ गच्छामिपतिसालोक्यंपतिर्मामभि कांक्षते स्वर्गेपिनसुखंतस्यमांविनारघुनंदनः ९ पत्नीवियोगजंदुःखमनुभूतंत्वयानघवालि नेमांप्रयच्छाम्युपत्नीदानफलंभवेत् १० सुग्रीवत्वंसुखंराज्यंदापितंवालिघातिना रामेणत्वमया सार्द्धंभुंक्ष्वसापत्न्यवर्जितं ११ इत्येवंविलपंतीतांतारांरामोमहामनाः सांत्वयामासदययातत्त्वज्ञा नोपदेशतः १२ किंभीरुशोचसित्वथंशोकस्याविषयंपतिं पतिस्तवायंदेहोवाजीवोवावदतत्त्वतः १३ पंचात्मकोजडोदेहस्त्वङ्मांसरुधिरास्थिमान् कालकर्मगुणोत्पन्नःसोप्यास्तेद्यापितेपुरः १४

नेतिशेषः वालिनोदातृत्वंचमरणेनस्वत्वत्यागमात्रेणेतिबोध्यं ११ १३ देहजीवयोःपतित्वंविकल्पयना घइत्याह पंचात्मकइतिपंचभूतात्मकइत्यर्थः इदंजउलोपपादकंत्वङ्मांसेत्यादिनासंतवीभत्सत्वंदर्शि तंकालेनकर्मभिर्गुणैः सत्वादिभिश्चोत्पन्नइत्यनेननश्वरत्वमेवंचतत्रात्मसंतत्रीत्स्ययोग्यत्वंकांतेपतित्वबुद्धिरित्यर्थः अथाप्येवंबुद्धिरवतततर्हिसोस्त्येवेतिअर्थः शोकइत्यर्थः १४

राम॰

नांसइत्याह मन्यसेइतिनिरामयः नाशादिरहिततदाहनजायतेइत्यादिसर्वगतश्चेतनोजीवएकएवअद्वि
तीयःसंबंधरहितःस्तेस्वाहाकाशवदलेपकइति अलिप्तइत्यर्थः मायागुणैरितिशेषः सकथमिति अविना
शित्वादितिभावः १५ १६ देहःकाष्टवदचित्अचेतनइत्यर्थः जीवश्चिदात्मकोज्ञानस्वरूपएवनतुसु

मन्यसेजीवमात्मानंजीवस्तर्हिनिरामयः नजायतेनम्रियतेनातिष्ठतिनगच्छति १५ नस्त्रीपुमा
न्वाषंडोवाजीवःसर्वगतोव्ययः एकएवाद्वितीयोयमाकाशवदलेपकः नित्योज्ञानमयःशुद्धःस
कथंशोकमर्हति १६ ताराउवाच देहोचित्काष्टवद्रामजीवोनित्यश्चिदात्मकः सुखदुःखा
दिसंबंधःकस्यस्याद्राममेवद १७ श्रीरामउवाच अहंकारादिसंबंधोयावद्देहेंद्रियैःसह संसा
रस्तावदेहस्यादात्मनस्त्वविवेकिनः १८ श्रीरामजयरामजयजयराम ७ ७ ॐ

खादिसंबंधःकस्याचेतनत्वान्नस्थूलस्यसूक्ष्मस्यवादेहस्यनाप्यपरिणामित्वादात्मनइत्यर्थः १७ उत्तरयति
देहेंद्रियैःसहतेषुइत्यर्थः अहंकारादिसंबंधअहंममेत्येवंबुद्धिविषयताइत्यर्थः प्रायःस्थूलसूक्ष्मदेहयोरुभयो
रप्यहंबुद्धिरेवतेषांचितुस्थूलेदेहेपुत्रादौचममताबुद्धिःसूक्ष्मतुसर्वेषामहंबुद्धिरेवेतिविवेकःतावदेवाविवेकि
नोंतःकरणादिभ्यःस्वस्मिन्विवेकाग्रहवतआत्मनःसंसारस्यादित्यर्थः १८ ७ ७ ७

एवंमुद्धस्यात्मनोन्या विवेकादारोपितः संसारःस्वत एवनिवर्ततियथास्वप्नेमिथ्यागमः स्वाप्नतिथ्यापदार्थ
दर्शनंस्वतोनिवर्त्तते किंतुजायग्रदवस्थयैवतद्वादितिभावः १९ तत्रस्वप्नस्यविषयध्यानवत्संसारमूलकार
णमाह अनात्मन्यात्मबुद्धिर्माया वाअपार्थकः अतस्ततमिथ्याभूतः २० मनएवेतिमनोत्रांतः करणंसंसा

मिथ्यारोपितसंसारोनस्वयंविनिवर्तते विषयानाधममानस्यस्वप्नेमिथ्यागमोयथा १९ अनाद्यवि
द्यासंबंधात्तत्कार्याहंकृतेस्तथा संसारोपार्थकोपिस्याद्रागद्वेषादिसंकुलः २० मनएवहिसंसारोबं
धश्चैवमनःशुभे आत्मामनःसमानत्वमेसतद्गतबंधभाक् २१ यथाविशुद्धःस्फटिकोलक्तकादि
समीपगः तत्तद्वर्णयुगाभातिवस्तुतोनास्तिरंजना २२ बुद्धीन्द्रियादिसामीप्यादात्मनःसंसृतिर्बला
त् आत्मास्वलिंगंतुमनपरिगह्यतदुद्भवान् २३

स्तन्मूलकारणमित्यर्थः बंधसुखादिभोगस्तद्गतमनएवमनसासमानत्वंमनसैक्यंतद्गतबंधभाक् तद्गतबंधेना
त्मानेवद्धमन्यतइत्यर्थः २१ तत्रदृष्टांतमाहयथेतिवस्तुतोनास्तीतिअतएवतद्विगमेनतत्प्रतीतिरितिभावः २२ बुद्धी
तियथालक्तकादिसमीप्यात्स्फटिकस्यरक्तत्वादिव्यवहारः एवंसंसारधर्मकबुद्धीन्द्रियादिसामीप्यादात्मनोबला
द्वशातःसंसारव्यवहारोलौकिकैः क्रियतइत्यर्थः तदेवाहात्मेतिमनसाजडत्वेनज्ञानादिजनकत्वासंभवात्चेतन
स्यात्मनोलिंगमनुमापकंमनोतःकरणंपरिगृह्यतेनाविवेकेप्राप्यतदुद्भावात् २३ श्री रा म ॥

ततो जाता न कामानत्रुषन् मे वन्तुगुणैस्तदपैरागद्वेषादिभिर्वद्धइवावशः संसारे वर्तते विषयाणां मनउद्भवत्वं दर्श
यति आदावितिगुणानुरागद्वेषादीन् ततो रागद्वेषादितः कर्माणि सृष्टवदितिशेषः २४ तत्र कर्मभेदानाह शुक्ले
त्यादिशुक्लकर्माणि हिंसादिरहितजप्यानादिरूपाणि लोहितानि हिंसामिश्रयागादीनि कृष्णानि पापकर्माणि तत्स
मानतः कर्मस्वरूपतुल्यागतया गतीः सृष्टवदितिशेषः गतयइति द्वितीयार्थे आर्षं तत्र शुक्लकर्मणः शुक्लाब्रह्मलोक

कामान्जुषनृगुणैर्वद्धः संसारे वर्तते वशः आदौ मनो गुणान्स्रष्टा ततः कर्माण्यनेकधा २४ शुक्ललो
हितकृष्णानि गतयस्तत्समानतः एवं कर्मवशाज्जीवो भ्रमत्याभूतसंप्लवं २५ सर्वोपसंहृतौ जीवो वास
नाभिः स्वकर्मभिः अनाद्यविद्यावशगस्तिष्ठत्यभिनिवेशतः २६ सृष्टिकाले पुनः पूर्ववासनामानसैः
सह जायते पुनरप्येवं घटीयंत्रमिवावशः २७

प्राप्तिरूपोत्तमा गतिः लोहितकर्मणो मध्यमा स्वर्गगतिः कृष्णकर्मणो धमा नरकगतिरित्यर्थः भूतसंप्लवः प्रलय
स्तावत्पर्यंतं कर्मवशाद्भ्रमति २५ सर्वोपसंहृतौ प्रलये वासनाभिः कर्मभिश्च सहाभिनिवेशतोऽभिनिवेशतः
अंतःकरणादितादात्म्याध्यासात् अंतःकरणादिशादिप्रकृतिभूतानाद्यविद्यावशगस्तल्लीनः सन् तिष्ठति २६ वा
सनाश्च मानसानि कर्माणि च तैः सह तद्युक्त एव जायते वर्षाकाले मंडूकवत्प्रादुर्भवति एवं सृष्टिप्रलययोर्घटीयंत्र
मिवावर्तमानस्तिष्ठति २७

नन्वेवमस्य मुक्तिप्रसादोऽशेवनर्दिनेत्याह यदेतिमद्विषयामति ईश्वरो महानिसेवं बुद्धिर्जायते इतिशेषः २८ ततः ईश्वरेवि
षय बुद्ध्यनंतरं ततः स्वरूपविज्ञानं स्वरूपं विज्ञायते न तत् विषयेषु अनित्यसु चिदुःखरूपताज्ञानरूपं वैराग्यं नित्यवि
वेकादि च जायते इत्यर्थः २९ तस्तादृशवैराग्यादौ जाते आचार्यप्रसादेन तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थज्ञानतः श्रवणमनन

यदा पुण्यविशेषेण लभेत संगतिं सतां मद्भक्तानां सुशांतानां तदा मद्विषया मति २८ मत्कथाश्रवणे
श्रद्धा दुर्लभा जायते ततः ततः स्वरूपविज्ञानमनायासेन जायते २९ तदाचार्यप्रसादेन वाक्यार्थ
ज्ञानतः क्षणात् देहेंद्रियमनःप्राणाहंकृतिभ्यः पृथक् स्थितं ३० स्वात्मानुभवतः सत्यमानंदात्मान
मद्वयं ज्ञात्वा सद्यो भवेन्मुक्तः सत्यमेवमयोदितं सम्यगालोचयति यो चयतियानिर्द्वंसा र दुःखानि न [एवं मयोरितं]
स्पृशंति कदाचन ३१

नरूपात् क्षणात् उत्सभ्रात् श्रवणादिविषयोत्सवात् पुनः पुनरनुष्ठानादितियावत् देहादिभ्यः पृथक् स्थितं सत्य
मानंदरूपमद्वितीयमात्मानं स्वात्मानुभवतः स्वात्मविषयईदृशं ब्रह्माहमेवेत्येवरूपान्निदिध्यासनात् ज्ञात्वा अपरो
क्षीकृत्य सद्यस्तत्कालमेव संसारान्मुक्तो भवेदित्यर्थः ३० ३१ आलोचयति युक्त्या निर्णयति तस्य क्रमेण ज्ञानप्राप्त्या [रामः]
संसारदुःखास्पृष्टिः ३२

कर्मबंधात्कर्मकृताद्बंधात्संसाररूपादित्यर्थः ३३ मे मम पारूपं दर्शितं स्वरूपं दर्शितमित्यर्थः अत्र तारायै भगवता विश्वरूपदर्शनं कारितमिति ध्वनयति यद्वा दर्शितमित्यस्य बोधितमित्यर्थः ३४ मद्रूपपरिदृश्यमानं रूपं दर्शितं वि
श्वरूपं च आलोचय विचारय प्रवाहपतितं संसारप्रवाहपतितं कार्यं सांसारिकं कार्यं कुर्वंस्त्वमपि तद्दोषैर्न लिप्यसे इत्यर्थः

त्वमप्येतन्मया प्रोक्तमालोचय विशुद्धधीः न स्पृश्यसे दुःखजालैः कर्मबंधाद्विमोक्ष्यसे ३३ पूर्वजन्मनि तेऽसुभ्रुकृता मद्भक्तिरुत्तमा अतस्तव विमोक्षाय रूपं मे दर्शितं शुभे ३४ ध्यात्वा मद्रूपमतिश्चाला लोचय मयोदितं प्रवाहपतितं कार्यं कुर्वंस्त्वमपि न लिप्यसे ३५ ध्यात्वा मद्रूपमालोचय मयोदितं प्रवाहपतितं कार्यं कुर्वंस्त्वमपि न लिप्यसे ३५ आत्मानुभवसंतुष्टा जीवन्मुक्ता बभूव ह क्षणसंगममात्रेण रामेण परमात्मना ३६ श्रीरामेणोदितं सर्वं श्रुत्वा तारातिविस्मिता देहाभिमानजं शोकं त्यक्त्वा नत्वा रघूत्तमं ३६ अनादिबंधनिर्मुक्ता सापि विकल्मषा सुग्रीवोऽपि च तच्छ्रुत्वा रामवक्त्रात्समीरितं ३८ जहावज्ञानमखिलं स्वस्थचित्तोऽभवत्तदा तातः सुग्रीवमाहेदं राम एवानरपुंगवं ३८ ६

३५ देहाभिमानजं देहे अहं ममेत्याकारकाभिमानाज्जातं ३६ जीवन्मुक्ता तदवस्था परमात्मना रामेण सद्गुरुणा क्षणसंगेनैव सापि तिर्यग्योनिरपि तारा अनादिबंधं संसाररूपं तिर्धूयति रत्यस्तविकल्मषा निष्पापा रत्ना जीवन्मुक्ता चकृता ३७ ३८ ३९

सुग्रीवं किमोहत्यत्राह भ्रातुरिति ज्येष्ठस्य भ्रातुर्यत्सांपरायिकं पुत्रं तत्पुत्रेणांगदेन कुरु कारयेत्यर्थः ननु भवच्छत्रोः कथमस्माभिः संस्कारादिकार्यं तत्राह ममाज्ञयेति ४० तथेतीत्यस्यो गीर्दत्ते तिशेषः परिणीयनतथा पुष्पके पुर्ष्पके

भ्रातुर्ज्येष्ठस्य पुत्रेण यदुक्तं सांपरायिकं कुरु सर्वं यथान्यायं संस्कारादि ममाज्ञया ४० तथेति वालिभिर्मुख्यैर्वानरैः परिणीय तं वालिनं पुष्पके दिव्ये सर्वराजोपचारकैः ॥४१॥ भेरीदुंदुभिनिर्घोषैर्ब्राह्मणैर्मंत्रिभिः सह यूथपैर्वानरैः पौरैस्तारया चांगदेन च ४२ गत्वा चकार तत्सर्वं यथाशास्त्रं प्रयत्नतः स्नात्वा जगाम रामस्य समीपं मंत्रिभिः सह ४३ नत्वा रामस्य चरणौ सुग्रीवः प्राह हृष्टधीः राज्यं प्रशाधि राजेंद्र वानराणां समृद्धिमत् ४४ दासोहं ते पादपद्मं सेवे लक्ष्मणवच्चिरं इत्युक्तो राघवः प्राह सुग्रीवं सस्मितं वचः ४५

रामः

विमानतुल्ये वाहने सर्वराजोपचारकैर्युक्तं वालिनं क्षिप्त्वा ४१ ४२ ततः स्नातोचितसंस्कारादि ४३ वानराणां राज्यं प्रशाधीत्यन्वयः ४४ ४५

त्वमेवाहंअनेनत्वयाक्रियमाणराज्यभोगएवममभोगइति सूचितंकिंचानासक्तोराज्यंभुंक्ष्वईश्वरप्रेरितोहंराज्यंकुर्वेइ
तिमत्वाचताहृशाबुद्ध्याक्रियमाणयाभगवान्तुष्यत्वेवेति ध्वनितंपुरराज्याधिपत्येकिंचिंधायुरराज्याधिपत्ये ४६ तर्हि

त्वमेवाहंनसंदेहःशीघ्रंगच्छममाज्ञया पुरराज्याधिपत्येत्वंस्वात्मानमभिषेचय ४६ नगरंप्रवेक्ष्या
मिचतुर्द्वासमाःसखे आगमिष्यतिमेभ्रातालक्ष्मणःपत्तनंतव ४७ अंगदंयौवराज्येत्वमभिषेचय
सादरं अहंसमीपेशिखरेपर्वतस्यसहानुजः ४८ वत्स्यामिवर्षदिवसान्ततःस्त्वंयत्नवान्भव किंचि
त्कालंपुरेस्थित्वासीतायाःपरिमार्गणे ४९ साष्टांगंप्रणिपत्याहसुग्रीवोरामपादयोः यदाज्ञापयसे
देवतत्थैवकरोम्यहं ५० अनुज्ञातस्ततोरामेणसुग्रीवस्ततःसलक्ष्मणः गत्वापुरींतथाचक्रेयथारामे
णचोदितः ५१ सुग्रीवेणयथान्याय्यंपूजितोलक्ष्मणस्तदा आगत्यराघवंशीघ्रंप्रणिपत्योपतस्थि
वान् ५२ ततोरामोजगामाशुलक्ष्मणेनसमन्वितः प्रवर्षणगिरेरूर्ध्वशिखरेभूरिविस्तरं ५३

मदभिषेककालेतत्रसंनिधानंकुर्वितिचेतत्राहनगरमिति पत्तनंनगरं ४७ अहंचनगरस्यसमीपेपर्वतस्यशिख
रेवत्स्यामीसन्वयः ४८ वर्षदिवसान्वर्षाकालंततःराज्याभिषेकानंतरंकिंचित्कालंकृषसिमयस्वपुरेस्थित्वा
सीतायाःपरिमार्गणेन्वेषणेयत्नवान्भवेसन्वयः ४९ ५० चोदितःप्रेरितः ५१ ५३

गह्वरं गुहां फलमूलानि समीपगानि यस्य तत् ५४ मौक्तिकोपमो जलौघो जलसमूहो येषु तादृशानि पल्लवा
लानि यस्मिन् तादृशो पर्वतः इत्यर्थः नानावर्णैर्मृगैः पक्षिभिश्च शोभिते ५५ इति तृतीयसर्गः ३ तत्र पर्वते इत्य
र्थः वार्षिकदिनानि व्याप्येति शेषः अवसदिसन्वयः १ वातप्रेरितजलपूर्णमेघानां अंतरमध्ये स्तनितस्तु रुवं घनं वि

तत्रैकं गह्वरं दृष्ट्वा स्फाटिकं दीप्तमद्भुतं वर्षवातातपसहं फलमूलसमीपगं वासायरोचयामास तत्र रामः
सलक्ष्मणः ५४ दिव्यमूलफलपुष्पसंयुते मौक्तिकोपमजलौघपल्वले चित्रवर्णमृगपक्षिशोभि
ते पर्वते रघुकुलोत्तमो वसत् ५५ इति श्रीकिष्किंधाकांडे तृतीयः सर्गः ३ तत्र वार्षिकदिनानि रा
घवो लीलया माणिगुहासु संचरन् पक्वमूलफलभोगतोषितो लक्ष्मणेन सहितः सुकांचनं कक्षा
न् १ नवघासं समास्वाद्य हृष्टपुष्टमृगद्विजाः धावंतः परितो रामं वीक्ष्य विस्फारितेक्षणाः ३

सस्नेहा गर्भे येषां तान् आहितसुकांचनपः कक्षाः पृष्ठास्तरणानि येषां तादृशान् गजयूथान् पद्भ्तूतान् वी क्ष्य
विस्मयमगात् अत्र गजा वंहित युक्ता वोध्या अत एव स्तानितेति नाधिकं २ नवघासं तृणं विस्फारितेक्षणा
भगवत्सौंदर्यदर्शनायेति भावः ३

तादृशाः संतो ध्याननिष्टा मुनीश्वरा इव न चलंतित्तिरामभिसुतरान्वपितत्रैते चरंतो मृगपक्षिगणान किंतु सिद्धगणा
इस पन्हतिर्भंग्या ४ ५ ६ अनादिभूतया विद्यया संभृता जातः संशयो विगत इत्यन्वयः ७ क्रियामार्गेणलो

न चलंति सदा ध्याननिष्टा इव मुनीश्वराः रामं मानुषरूपेण गिरिकाननभूमिषु ४ चरंतं परमा
त्मानं ज्ञात्वा सिद्धगणा भुवि मृगपक्षिगणा भूत्वा राममेवानुसेविरे ५ सौमित्रिरेकदा राममे
कांते ध्यामतत्परं समाधिविरमे भक्त्या प्रणयाद्विनयान्वितः ६ अब्रवीद्देव ते वाक्यास्त्वत्तो
द्विगतो मम अनाद्यविद्यासंभूतः संशयो हृदि संस्थितः ७ इदानीं श्रोतुमिच्छामि क्रियामा
र्गेण राघव भवदाराधनं लोके यथा कुर्वंति योगिनः ८ इदमेव सदा प्राहुर्योगिनो मुक्ति
साधनं नारदोपि तथा व्यासो ब्रह्मा कमलसंभवः ९ ब्रह्मक्षत्रादिवर्णानामाश्रमाणां च
मोक्षदं स्त्रीशूद्राणां च राजेंद्र सुलभं मुक्तिसाधनं तव भक्ताय मे भ्रात्रे ब्रूहि लोकोपकारकं
१० रामउवाच मम पूजाविधानस्य नांतोस्ति रघुनंदन तथापि वक्ष्ये संक्षेपाद्यथावदनुपूर्वशः ११

र्थेन पूजामार्गेण योगिनो भवदाराधनं कुर्वंति तच्छ्रोतुमिच्छामीत्यन्वयः ८ इदमेव क्रियामार्गेणाराधनमेव योगिनए
वाह नारद इत्यादि ९ मम त्वं १० ११

द्विजत्वं उपनयनसंस्कारं प्राप्य त्वात्तयोरारा धयेदित्यन्वयः १२ पूजास्थानान्याह हृदयेइत्यादि स्वदपदेशो इत्यर्थः इदं च मूर्धादीनामपि समुत्तानामुपलक्षणं अनले वन्हौ प्रतिमादौ प्रतिमास्वर्णरूप्यादिमयी आदिना ब्राह्मणे विभासो सूर्यमंडले आर्चेत् पूजयेत् १३ प्रातः स्नानमिति सकलप्रातः कृत्योपलक्षणं १४ वेदेति द्विजो वेदोदितैः मन्त्रादि

स्वगृह्योक्तप्रकारेण द्विजत्वं प्राप्य मानवः सकाशात्स्वगुरोर्मंत्रं लब्ध्वा मद्भक्तिसंयुतः १२ तेन संदर्शि तविधिना मामेवाराधयेत्सुधीः हृदयेवानलेवार्चेत्प्रतिमादौ विभावसौ १३ शालग्रामशिलायां वा पूजये न्मामतंद्रितः प्रातः स्नानं प्रकुर्वीत प्रथमं देहशुद्धये १४ शालग्रामशिलायां वा पूजयेन्मामतंद्रितः संध्यादिकर्म पन्निसंतत्कुर्याद्विधिना बुधः १५ संकल्पमादौ कुर्वीत सिध्यर्थं कर्मणां सुधीः स्वगुरुं पूजयेन्मात्मामद्बुद्ध्या पूजको मम १६ शिलायां स्नपनं र्या प्रतिमासु प्रमार्जनं प्रसिद्धैर्गंधपुष्पा द्यैर्मत्पूजा सिद्धिदायिका १७ श्रीराम जयराम जयजयराम

स्नानविधेरुपलक्षणं तेन स्नानं कुर्वीतेत्यन्वयः संध्यादिना होमतर्पणादि १५ ममपूजकोमद्बुद्ध्या भक्त्या स्वगुरुं पूजये दित्यन्वयः अत्र गुरुर्वसांनिध्यानेन जलादौ गुरुं पूजयेदिति संप्रदायः १६ शिलायां शिलानिर्मितप्रतिमायां प्रति मा सुवर्णद्रव्यादिनिर्मिता स्वित्यर्थः प्रसिद्धैः स्मृति प्रसिद्धैः तेन तन्निषिद्धपुष्पादि पूजानर्हमिति सूचितं ते च निषेधा निबं धेषु द्रष्टव्या विस्तरभयान्नेह लिखिताः १७

भा

अमायिकः मायादंभारूपातः अनुवत्सा गुरूपदिष्टमार्गानुवर्तनेन प्रतिमादिषु प्रतिमारूपेष्वाश्रयेषु आदिशब्द आ
श्रयवाची भाष्यश्चसुयोधन इत्यादौ प्रसिद्धः अलंकारः पुष्पादिरूपः १८ आधारांतरे पूजाविशेषमाह अग्नाविति अ
ग्नौ तत्तद्देवतामंत्रेण होम एव तत्तद्देवतापूजेत्यर्थः स्थंडिले यजेत भास्करं यजेदित्यपूर्वं तत्तदाकारे स्थंडिले
इत्यर्थः भक्तेन मम ह्युपहृतं वार्यपि मम प्रीत्यै भवतीति विशेषः अनेन भक्तेरेव मुख्यत्वं दर्शितं १९ भक्ष्यादिकमुप

अमायिकोनुवत्सा मां पूजयेन्नियतव्रतः प्रतिमादिष्वलंकारः प्रियो मे कुलनंदनः १८ अग्नौ य
जेत हविषा भास्करं स्थंडिले यजेत् भक्तेनोपहृतं प्रीत्यै श्रद्धया मम वार्यपि १९ किं पुनर्भक्ष्य
भोजादि गंधपुष्पाक्षतादिकं पूजाद्रव्याणि सर्वाणि संपाद्यैवं समारभेत् २० चैलाजिनकुशैः
सम्यगासनं परिकल्पयेत् तत्रोपविश्य देवस्य संमुखं शुद्धमानसः २१ श्रीराम

१० भि

हृतं मम प्रीत्यै किं पुनर्वक्तव्यमित्यर्थः समारभेत् पूजामिति विशेषः २० तत्र पूजाप्रकारमाह चैलेति अधः कुशासनं
तदुपर्यजिनं तदुपरि चैलमिति क्रमः तत्रोपविश्य पद्मासनाद्यन्यतमासनेनेत्यर्थः देवस्य संमुखे इत्यनेन न स्थिरा
सु प्रतिमासु पश्चिमाद्यभिमुखतयापि पूजा भवतीति सूचितं २१

ॐ॰

श्री॰रा॰कि॰

मातृका अकारादिपंचाशद्वर्णात्मिकाः तत्प्रकारस्य तंत्रेषु स्फुटः बहिरिति बहिर्न्यासमांतरन्यासं चेत्यर्थः केशवादिकीर्त्ति
चतुर्विंशतिनामभिरित्यर्थः स च नारदपंचरात्रादौ स्पष्टः २२ तत्त्वन्यासोपि तत्रैवोक्तः मन्मूर्तिपंजरन्यासो विष्णुपंज
रस्तोत्रोक्तो न्यासइतिसंप्रदायः मंत्रन्यासं मंत्रवर्णैस्तत्तत्काल्योक्तं षडंगादिन्यासं प्रतिमादावपीतियथात्मनितथा
देवेइत्युक्तः २३ इषद्वामभागावच्छिन्नपुरोभागे कलशं जलपूर्णंस्थापयेदितिशेषः पुष्पादिदक्षिणे क्षिपेत् स्थापयेदि

ततोन्यासं प्रकुर्वीत मातृकां बहिरांतरं केशवादि ततः कुर्यात्तत्त्वन्यासं ततः परं २२ मन्मूर्त्तिपंजरन्यासं
मंत्रन्यासं ततोन्यसेत् प्रतिमादावपि तथा सान्निध्यमतं द्रितः २३ कलशं स्वपुरो वामे क्षिपेत्पुष्पादि
दक्षिणे अर्घ्यपाद्यप्रदानार्थं मधुपर्कार्थमेव च २४ तथैवाचमनार्थं तु न्यसेत्पात्रचतुष्टयं हृत्पद्म
भानुविमलां मत्कलां जीवसंज्ञितां २५

ॐर्

त्यर्थः अर्घ्यादिस्थापने देशः स्मृतावुक्तः उक्तः अर्घ्यपात्रं तु वायव्ये नैऋत्ये पाद्यपात्रकं मध्ये तु नाधुपर्कस्या
हे शालाचमनीयकमिति २४ जीवसंज्ञितां मत्कलामित्यनेन चेतनः सर्वत्रैकएवेति बोधितं युक्तं च तत् व्यापके
नैकचेतचेतनोपपत्तावनेकतत्कल्पनायां माना भावात् प्रतिकर्मव्यवस्था तु अतत्कल्पनायां माना भावात्प्रति
कर्मव्यवस्थातुअतः करणभेदेनैवोपपन्नेति हृत्पद्मेताध्यायेत् तयाचव्याप्तमखिलं स्वदेहं भावयेत् तथा भावयित्वा ता

मेवमत्कलां प्रतिमादिष्वाक्षेपयेत् तदावाहनेन तामपि
चेतनेतेन ध्यातो २५

२६ यावच्छक्यैरुपचारैर्वषोडशभिः पंचभिर्वाषोडशभिः पंचभिर्वा तुपादपूरणार्थः अमायया दंभादिना मां पूजयेत् २७ विभवसतिकर्पूरादिभिः सुगंधपुष्पैर्मंत्रवदर्चयेत् २८ आगमोक्तो आगस्त्यसंहितोक्तां प्रकारेण प्रकुर्वीतेत्यर्थः नीराजनैरितिपाठः क्रमादर्थक्रमस्य बलवत्वाद्धूपदीपनैवेद्यनीराजनानी

ध्यायेत्स्वदेहमखिलं तया व्याप्तमरिंदम तामेवावाहयेन्नित्यं प्रतिमादिषु तत्कलां २६ पा
द्याद्यर्घाचमनीयाद्यैः स्नानवस्त्रविभूषणैः यावच्छक्योपचारैर्वा त्वर्चयेन्मामममायया २७
विभवेसतिकर्पूरकुंकुमागरुचंदनैः अर्चयेन्मंत्रवीन्नित्यं सुगंधकुसुमैः शुभैः २८ दशाव
रणपूजां वै आगमोक्तां प्रकारयेत् नीराजनैर्धूपदीपैर्नैवेद्यैर्बहुविस्तरैः २९ अद्भ्योपह
रेन्नित्यं अद्भ्यो भुग्रहमीश्वरः होमं कुर्याद्यत्नेन विधिना मंत्रकोविदः ३० अगस्त्ये
नोक्तमार्गेण कुंडेनागमवित्तमः जुहूयान्मूलमंत्रेण पुंसूक्तेनाथवा बुधः ३१ ५

ति क्रमः नीराजनं पंचारात्रिकादिभि २९ तद्धुपादि सिद्ध्योपहरेद्यातूपतोहं अद्भ्याभुक् अद्भ्यादत भोक्ता
३० आगस्त्येनेति आगस्त्यसंहितोक्तमार्गेण रतंयत्कुंडं तेन तस्मिन्नित्यर्थः अधिकरणस्य करणत्व वि
वक्षयात् तीयामूलमंत्रेण आगमोक्तेन पुंसूक्तेन पुरुषसूक्तेन एतद्ब्राह्मणाविषयं ३१

ॐ०
अ०रा०कि०
३९

तद्विषये एवाहाथर्वोपासनाग्नाविति चरुणा हविषा हवीरूपेण च रूपेण ३२ ध्यायेत् मामिति शेषः पा
र्षदेभ्यः तं त्रोत हनुमदादिभ्यः ३३ मां ध्यायन् स्मरन्निति सप्त अनवलमिति शेष तदेवाह यतवागिति अ
नेन प्रशस्त तरो मानसो जप उक्तः मुखवासं तद्रूप कर्पूरादियुक्तं ताम्बूलं दत्वेत्यर्थः ३४ मदर्थं मत्प्रीतये इत्यर्थः

अथर्वोपसर्गेनोवा चरुणा हविषा तथा तप्तजाम्बूनदप्रख्यं दिव्याभरणभूषितं ३२ ध्यायेद
नलमध्यस्थं होमकाले सदा बुधः पार्षदेभ्यो बलिं दत्वा होमशेषं समापयेत् ३३ ततो ज
पं प्रकुर्वीत ध्यायन्मां यतवाक् स्मरन् मुखवासं च ताम्बूलं दत्वा प्रीतिसमन्वितः ३४ मद
र्थे नृत्यगीतादिस्तुतिपाठादि कारयेत् प्रणमेद्दण्डवद्भूमौ हृदये मां निधाय च ३५ शिर
स्याधाय मद्दत्तं प्रसादं भावनामयं पाणिभ्यां मत्पदे मूर्ध्नि गृहीत्वातिसंयुतः ३६ राम

कारयेत् कुर्वीत इत्यर्थः निवृत्तप्रेषणाणि च दण्डवदिति तेनाष्टांगप्रणाम उक्तः ३५ भावनामयं मद्दत्तं प्रसा
दं शिरसि आधाय स्थापयित्वा अनेन नमस्य प्रसादं पुष्पादिरूपं भगवान् ददातीति भावनया प्रसादं गृह्णी
यादिति सूचितं तं गृहीत्वा शिरसि स्थापयित्वा भावनाभावितमत्पदे पाणिभ्यां स्वमूर्ध्नि गृहीत्वा धृत्वा ३६

राम०

३९

इत्युत्क्रमणमेदित्यन्वयः प्रसगज्जोतिषिस्वहृदयस्थे यत एवध्याता जीवकलाप्रति मायामावाहितापूर्वं तत्रैवोद्वास्य
ततत्रैवप्रविष्टांध्यायेत् एतदेवविसर्जनं ३७ इहामुत्रचेऐहिकलौकिकींपारलौकिकींचेत्यर्थः ३८ मद्भक्तोयदि
मामेवंध्यात्वाआवाह्यचदिनेप्रतिदिनं ममपूजांकरोतितदा ममसारूप्यंप्राप्नोति ३९ सनातनंपूर्वैरप्येवमेवानु

रक्षमांघोरसंसारादित्युत्क्रमणमेत्सुधीः उद्वासयेयथापूर्वंप्रसग्ज्योतिषिसंस्मरन् ३७ एवमु
क्तप्रकारेणपूजयेद्दिधिवद्यदि इहामुत्रचसंसिद्धिंप्राप्नोतिमदनुग्रहात् ३८ मद्भक्तोयदिमामेवं
पूजांचैवदिनेदिने करोतिममसारूप्यंप्राप्नोत्येवनसंशयः ३९ इदंरहस्यंपरमंचपावनंमयै
वसाक्षात्कथितंसनातनं पठत्यजस्त्रंयदिवाश्रृणोतियःससर्वपूजाफलभाक्नसंशयः ४०
एवंपरात्माश्रीरामःक्रियायोगमनुत्तमं पृष्टःप्राहस्वभक्तायशेषांशायमहात्मने ४१ पुनःप्राकृत
वद्रामोमायामालंब्यदुःखितः हासीतेतिवदन्नेवनिद्रांलेभेकथंचन ४२ एतस्मिन्नंतरेतत्रकिष्किं
धायांसुबुद्धिमान् हनूमान्प्राहसुग्रीवंएकांतेकपिनायकं ४३

ष्ठितं ४० शेषांशायलक्ष्मणाय ४१ प्राकृतवत्प्रकृतिकार्यमनुष्यवत्मायामालंब्यदुःखितइत्यनेनस्वतस्तदुःखलेशो
पिनेतिसूचितं ४२ एकांतेइतिमंत्रत्वादेकांतेकथनं ४३

ॐ॰
अ॰रा॰कि॰

२०

अनुत्तमः नविद्यतेउत्तमंयस्मादित्यर्थः ४४ उपकारमेवाहत्वत्तेइति ४५ दुर्लभांतारामिहिवालिपरिग्रहात्वयासर्व
था कामिभावेनद्रष्टुमप्यशक्यामित्यर्थः ४६ एकाग्रंतन्मात्रचित्तत्वंयथाभवतितथाईक्षतेकार्यस्यसीतान्वेषण

शृणुराजन्प्रवक्ष्यामितवैवहितमुत्तमं रामेणतेकृतःपूर्वमुपकारोह्यनुत्तमः ४४ कृतघ्नवत्त्वयानूनं
विस्मृतः प्रतिभातिमे त्वत्कृतेनिहतोवालीवीरस्त्रैलोक्यसंमतः ४५ राज्यंप्रतिष्ठितोसित्वंतारां
प्राप्तोसिदुर्लभां सःसामःपर्वतस्याग्नेभ्रात्रासहवसत्सुधीः ४६ त्वदागमनमेकाग्रमीक्षतेकार्यगौ
रवात् त्वंतुवानरभावेनस्त्रीसक्तोनावबुध्यसे ४७ करोमीतिप्रतिज्ञायसीतायाःपरिमार्गणं न
करोषित्वंकृतघ्नस्त्वंहन्यसेवालिवद्ध्रुवं ४८ हनुमद्वचनंश्रुत्वासुग्रीवोभयविह्वलः प्रत्युवाचहनूमंतं
सत्यमेवत्वयोदितं ४९ शीघ्रंकुरुमदाज्ञांत्वंवानराणांतरस्विनां सहस्राणिदशेदानींप्रेषयाशुदि
शोदश ५० सप्तद्वीपगतान्सर्वान्वानरानानयंतुते पक्षमध्येसमायांतुसर्वेवानरपुंगवाः ५१

रू स्यगौरवात् खेदकसाध्यत्वादित्यर्थः ४७ कृतघ्नस्त्वंयदिनकरोषितदावालिवत्हन्यसेरामेणेतिशेषः अतःस
र्वथान्वेषणमुचितमितिभावः ४८ ४९ वानराणांमदाज्ञाकुरुबोधय ५० ५१ ५२ ५३ ५४

राम॰

इत्याज्ञानप्य एवं वानरेषु कर्त्तव्यामाज्ञां बोधयित्वा ५२ ५३ अगणिता गुणाः सत्त्वपराक्रमरूपा येषां तान् पर्वत्ता कारसदृशं रूपमाकारो येषां तान् पावनस्य वायोर्हितो ति प्रियः कुमारो हनूमान् दानमानादितस्तानित्यनेनान्वयः

येपक्षमिति वर्त्तते तं वध्यामि न संशयः इत्याज्ञाप्य हनूमंतं सुग्रीवो गृहमाविशत् ५२ सुग्रीवाज्ञां पुरस्सर हनुमान्मंत्रिसत्तमः तत्क्षणे प्रेषयामास हरीन् दश दिशः सुधीः ५३ अगणितगुणसत्त्वान्वा पुंवगप्रचारान् वनचरगणमुख्यान्पर्वताकाररूपान् पवनहितकुमारः प्रेषयामास दूतानतिरभस तरात्मा दानमानादितज्ञान् ५४ इति किष्किंधाकांडे चतुर्थः सर्गः ४ रामस्तु पर्वतस्याग्रे मणिशृंगो निशामुखे सीताविरहजं शोकमसहन्निदमब्रवीत् १ पश्य लक्ष्मण मे सीता राक्षसेन हृता बला तु मृता मृता वा निश्चेतुं न जाने धापि भामिनी २ जीवतीति मम ब्रूयात् कश्चिद्धा प्रियकृत्स मे यदि जानामि तां साध्वीं जीवंतीं पत्र कुत्र वा ३ हत्वा देवा हरिष्यामि सुधामिव पयोनिधेः प्रतिज्ञां शृणु मे भ्रातर्येन मज्जनकात्मजा ४ ५

कार्यसिद्धिकरत्वं दर्शितं ५४ इति किष्किंधाकांडे चतुर्थः सर्गः ४ रामस्त्विति पर्वताग्रस्थितमणिश्रुतः शानो शि र १ न जाने न शक्नोमि स्वर्थः धातूनामनेकार्थत्वात् २ यः कश्चिदपि जीवतीति ब्रूयात् स मे प्रियकृत् पत्र कुत्र वा पत्र कु

ओं०

अ०रा०कि०
२१

वसंतीत्वंकथंप्राणान्धरिष्यसीत्यन्वयः ५ विरहदुःखमभिनयतिचंद्रोपीतिभानुवत्दाहकत्वात् ६ चंद्रमि
ति कर्पूरेतोप्यतिशीतलस्पर्शममकामदुःखमकस्मात्गात्रस्पर्शतवकरा अवितथागुणशोल्म्युक्ताम्रत्वामासु

नीतातंभस्मसात्कुर्यांसपुत्रपत्नवाहनं हासीतिचंद्रचंदनेवसंतीराक्षसालये ५ दुःखार्तमा
मपश्यंतीकथंप्राणान्धरिष्यसि चंद्रोपिभानुवभ्दातिममचंद्राननांविना ६ चंद्रत्वंजानकी
स्पृष्टाकरैर्मांस्पृशशीतलैः सुग्रीवोपिदयाहीनोदुःखितंमांनपश्यति ७ राज्यंनिष्कंटकंमा
प्यस्त्रीभिःपरिवृतोरहः वर्ततेदृश्यतेव्यक्तंपानासक्तोतिकामुकः ८ नायातिशरदंपश्यन्नपिमा
र्गयितुंप्रियां पूर्वोपकारिणंदुष्टःकृतघ्नोविस्मृतोहिमां ९ हन्मिसुग्रीवमप्येवंसपुरंसहबांध
वं वालीयथाहतोमेद्यसुग्रीवोपितथाभवेत् १०

रामः

खयिष्यंतीतिभावः विरहवेदनासहत्वादेवसुग्रीवंनिंदतिसुग्रीवोपीति ७ यन्मांनपश्यतितत्रकृतघ्नः
सन्नेवदृश्यते ८ कृतघ्नत्वमुपपादयतिनायातीति ९ एवंयया सीताहर्ताहरंतुमिच्छामिएवमिएवमित्य
र्थः अद्ययथाममयावालीहतः सुग्रीवदितिशेषः १०

इत्थं क्रोधवंत इदानीमेवेत्याद्युक्त्वा राजाज्ञां विनेदृशाकार्यकरणमनुचितमिति प्रतिसंधायाहमामज्ञापयेति इत्यस्य
प्रथमतोऽप्रतिसंधानं तु रामे रोषेण लक्ष्मणस्यापि रोषाविष्टत्वात् अतो गर्जितं न दोषः ११ १२ १३ वालिवन्नह
निष्यसे इत्युक्तभीषेपेन्वयः न जिकाकुः ततः सुग्रीवप्रतिभाषितं तद्दत्तोत्तरं आदाय १४ अत्रागत्य मां श्रावयेति शेषः ते

इति रुष्टं समालोक्य राघवं लक्ष्मणोऽब्रवीत् इदानीमेव गत्वाहं सुग्रीवं दुष्टमानसं ११ मामाज्ञापय
हन्म्यात्मा यास्यामि रामेति तं इत्युक्त्वा धनुरादाय खड्गं तूणीमेरे वच १२ गंतुमभ्युदितं वीक्ष्य रामो
लक्ष्मणमब्रवीत् न हंतव्यस्त्वया वत्स सुग्रीवो मे प्रियः सखा १३ किंतु भीषय सुग्रीवं वालिवन्न ह
निष्यसे इत्युक्त्वा शीघ्रमादाय सुग्रीवप्रतिभाषितं १४ आगत्य पश्चाद्यत्कार्यं तत्करिष्याम्यसं
शयं तथेति लक्ष्मणो गच्छत्वरितो भीमविक्रमः १५ किष्किंधां प्रति कोपेन निर्दहन्निव वानरान्
सर्वज्ञो नित्यलक्ष्मीको विज्ञानात्मापि राघवः १६

घृत्वा पश्चाद्यत्कार्यं कर्तुं योग्यं तत्करिष्यामि गच्छेदिति शेषः १५ किष्किंधां प्रत्यगच्छदित्यन्वयः नित्यलक्ष्मीकः
अविभक्ता तन्नामकमायाशक्तिः तत्संबंधो देवसर्वज्ञः स्वतस्त्वविज्ञानात्मा निर्विषयज्ञानस्वरूपोपि १६

सीतामनुशुशोचेति विरोधः मानुषो ज्ञो जनः प्राकृतो ज्ञो जनः प्राकृतां संयोगवियोगशालिनीं तत्र शोकं ते बुद्ध्यादि
नाकथमु भवेदिति तेन मायाकार्यातिवर्त्तिनः तदसंभवस्य १७ अतएव रागादिरहितस्य समाधत्ते ब्रह्मणेति ब्र
ह्मप्रार्थितो रावणवधफलकावतरणे स्वतः तत्कर्तुं जातः फलांतरमप्याह राज्ञस्तपसः फलदानाय च १८ मानुष

सीतामनुशोचार्त्तः प्राकृतः प्राकृतामिव बुद्ध्यादिसाक्षिणस्तस्य मायाकार्यातिवर्तिनः १७ रा
गादिरहितस्यास्य तत्कार्यं कथमुभवेत् ब्रह्मणोक्तं कृतं कर्तुं राज्ञो दशरथस्य हि १८ तप
सः फलदानाय जातो मानुषवेषधृक् मायया मोहिताः सर्वे जना अज्ञानसंयुताः १९ कथं भवं
भवेन्मोक्षा इति विष्णुर्विचिंतयन् कथां प्रथयितुं लोके सर्वलोकमलापहां २० रामायणाभि
धां रामो भूत्वा मानुषचेष्टकः क्रोधं मोहं च कामं च व्यवहारार्थसिद्धये २१ श्री राम ॥

वेषधृक् जातः एवं च तद्वेषानिर्वाहार्थं चैवं चेष्टाकरणमिति भावः फलांतरमपि तथा व्यवहरणस्याह मायये
ति मायया मोहिता ये अज्ञानसंयुताः १९ प्रथयितुं विस्तारयितुं २० मानुषचेष्टकः मनुष्यसदृशचेष्टाकर्त्ता लौकि
नां क्रोधादिफलिकस्य व्यवहारस्य सिद्धये ज्ञानार्थस्य तत्फलस्य सिद्धये २१ श्री राम ॥ ॥

गत स्कालो च्चितंग रहन्नव्यवहरन् प्रजामोहयतिरामोप्येवं व्यवहृतवान् तस्मादेवं व्यवहारोयुक्त इतिवोधयतिमोह कत्वंचास्यनिवर्तिमार्गविपरीतत्वेन गुण वर्जितोपिअशेषगुणेषु शत्रुवधकांतानुगादिषु अनुरक्त इवततद्यवहर न् अत एवमोहयति २२ कामाद्यलिप्तत्वमेवहेतुपूर्वं निरूपयति विज्ञानेतिस्वयं विज्ञानमूर्तिस्ततद्युतः तथावि ज्ञानरूपैवप्युक्तिर्यस्येतनशक्तिसंसर्गरूतिमथाभावोवारितः अत एवसर्वत्राणि नाम्नुभाग्नुभसक्षी विशिष्टज्ञान

पुगग

ततस्कालोच्चितंगरहन्मोहयत्सवशाःप्रजाः अनुरक्त इवाशेषगुणैर्वर्जितः २२ विज्ञानमूर्तिर्ज्ञा नशक्तिःसाक्ष्यगुणान्वितः अतःकामादिभिर्नित्समविलिप्तोयथानभः २३ विंदंतिमुनयःके चिज्जानंतिसनकादयः तद्भक्ता निर्मलात्मानःसम्यग्जानंतिनित्सदा २४ भक्तचित्तानुसा रेणजायतेभगवानजः लक्ष्मणोपितदागत्वाकिंचिंधानगरांतिके २५ भि

शक्तित्वात् अगुणान्वितःगुणान्वितभिन्नःनिर्गुण इतियावत् अत इतिस्पष्टं यथानभोवाघानीलमालालिप्तंतद्वत् २३ नन्वेवं भक्तास्माभिर्नगृह्यतेकिंतत्राह वदंतीतिकेचिद्वसनकादयोजानंतिश्रुतिवाक्येभ्विंदंतिलभंतेअपरो क्षतयापिसाक्षात्कुर्वंतीतियावत् तत्किमन्येनजानंत्येवसर्वथानेत्याह तद्भक्ता इतिदृष्टाःसम्यग्जानंत्येतिभा

ज्ञानविष्णोः तिजायते माहात्म्ये तत्त्वेषु २५ ं

मतत्त्वसर्गः २४

ॐ
अ॰रा॰किं॰

२३

वप्रंप्राकार २६ किलकिलाशब्दोवानराणांक्रोधभयादिकलिकःशब्दः २७ समागमगृहाच्चलित्वा २८ लक्ष्मणसा
मीप्यंगत्वाप्राप्य २९ प्रियवर्धनःप्रियाणांवृद्धिकरणशीलः ३० रौद्रमूर्त्तिनावालिवधकालिकमूर्त्तिसदृशमूर्त्तिना

ज्याघोषमकरोतीव्रंभीषयन्सर्ववानरान् तंदृष्ट्वाप्राकारतास्तत्रवानरावप्रमूर्द्धनि २६ चक्रुःकिलकिला
शब्दंधृतपाषाणपादपाः तान्दृष्ट्वाक्रोधताम्राक्षोवानरान्लक्ष्मणस्तदा २७ निर्मूलान्कर्तुमुद्युक्तो
धनुरानम्यवीर्यवान् ततःशीघ्रंसमागत्यज्ञात्वालक्ष्मणमागतं २८ निवार्यवानरान्सर्वानंगदोमं
त्रिसत्तमः गत्वालक्ष्मणसामीप्यंप्रणनामसदंडवत् २९ ततोंगदंपरिष्वज्यलक्ष्मणःप्रियवर्द्धनः
उवाचत्संगच्छत्वंपितृव्यायनिवेदय ३० मामागतंराघवेणचोदितंरौद्रमूर्त्तिना तथेतित्वरितंतात ग
सुग्रीवायन्यवेदयत् ३१ लक्ष्मणःक्रोधताम्राक्षःपुरद्वारिबहिस्थितः तच्छ्रुत्वातीवसंत्रस्तःसुग्री
वोवानरेश्वरः ३२ आहूयमंत्रिणांश्रेष्ठंहनूमंतमथाब्रवीत् गच्छत्वमंगदेनाशुलक्ष्मणंविनयान्वि
तः ३३ सांत्वयन्कोपितंवीरंशनैरानयमंदिरं प्रेषयित्वाहनूमंततारामाहकपीश्वरः ३४

३१ लक्ष्मणोवहिःस्थितइतितन्यवेदयदित्यन्वयः ३२ लक्ष्मणंतन्निकटं ३३ कोपितंसंजातकोपंसांत्वय
न्क्षमावंतंकुर्वन्मंदिरमानयप्रापय ३४ श्रीराम ॥

राम:

२३

न

मृदुभाषितैः सांत्वयंतीलक्ष्मणंप्रतिगच्छतुतंततःशांतंशांतकोपंकृत्वाततोंतःपुरंनीत्वाअनेनात्संतमित्रताप्रदर्शनं
मेमांदर्शय ३५ मध्यकक्ष्यंस्त्रीणांसंचारयोग्यस्थलं ३६ अशंकितमेहियतइदंभवतुगृहं ३७ राजदारादीन्

तांगच्छसांत्वयंतीतंलक्ष्मणंमृदुभाषितैः शांतमंतःपुरंनीत्वापश्चाद्दर्शयिमेनघ ३५ भव
त॰ तितितस्तारामध्यकक्ष्यंसमाविशत् हनुमानंगदश्चैवसहितोलक्ष्मणांतिके ३६ गत्वाननाम
शिरसाभक्त्यास्वागतमब्रवीत् प्रहिवीरमहाभागभवद्गृहमशंकितं ३७ प्रविश्यराजदारा
दीन्दृष्ट्वासुग्रीवमेवच्च यद्दाज्ञापयसेपश्चात्तत्सर्वंकरवाणिभो ३८ इत्युक्तालक्ष्मणंभक्त्याक
रेगृह्यसमारुतिः आनयामासनगरमध्याद्राजगृहंप्रति ३९ पश्यंतत्रमहासौधानूयूथ न॰
पानांसमंततः जगामभवनंराज्ञःसुरेंद्रभवनोपमं ४० मध्यकक्ष्यगतातत्रताराधिपान तारा
ना सर्वाभरणसंपन्नामदरक्तांतलोचना ४१

दृष्ट्वेत्सनेनसेवकदारदर्शनेयथाराज्ञोनसंचस्तथास्मद्राजदारदर्शनेतवसंकोचोनोचितइतितिभावः ३८
गृहीत्वासार्धं ३९ यूथपानांमहासौधान्गृहातिनिसर्थः ४० ताराधिपाननाचंद्रमुखी ४१ ६७॥

ॐ
अ०रा०कि

२४

आदोस्यस्यसेवकस्यलक्ष्मणस्यभगवदवतारत्वाच्चनत्वापश्वान्मित्रभावेनदेवेरस्तुतिः त्वंसाधर्भक्तवत्सलो
तोभक्तेष्वीदृशःकोपोनुचितइतिभावः ४२ आकार्षीः आतिशयेवहृतवान् अनाश्वासं निरंतरमित्यर्थः ४३

उवाचलक्ष्मणंनत्वास्मितपूर्वाभिभाषिणी माहिदेवरभद्रंतेसाधस्त्वंभक्तवत्सलः ४२ किमर्थं
कोपमाकार्षीर्भक्ते त्वंसकपीश्वरे वहुकालमनाश्वासंदुःखमेवानुभूतवान् ४३ इदानीवहुदुःखौ
घाभ्द्वबद्धिरभिरक्षितः भवत्प्रसादात्सुग्रीवःप्राप्तसौख्योमहामतिः ४४ कामासक्तोरघुपतेःसे
वार्थंनागतोहरिः आगमिष्यंतिहरयोनानादेशगताःप्रभो ४५ प्रेषितादशसाहस्राहरयोर
घुसत्तम आनेतुंवानरान्दिग्भ्योमहापर्वतसंनिभान् ४६ सुग्रीवःस्वयमागत्यसर्ववानर
युथपैः विधमिष्यतिदैत्यौघान्रावणंचहनिष्यति ४७ त्वयैवसहितोद्यैवगतावानरपुंगव
पश्यांतर्भवनंतत्रपुंसुहृद्धृतं ४८

हचा

राद्धार

रामः

वहुदुःखौघातवालितःप्राप्यमाणात् ४४ प्राप्तसौख्यौतः कामासक्तोपिसेवार्थंनागतइतिन अपित्वा
गतएवकाकुरत्रकथमागतस्तत्राह गमिष्यंतीति एवंचैवमुद्यमकरणात्सेवांकृतवानेवेतिभावः ४५
४६ ४७ रामभ्रातस्त्वात्वयैवसहितोवानरपुंगवोद्य वंगतारामसमीपभितिशेषः अंतर्भवनस्यमध्ये ४८

२४

तेसहैवनयस्वेनैवसहनयेसमर्थः तारावचनेननातिमधुरेणललितेनदृष्टाक्रोधः ४९ यत्रसुग्रीवःस्थितः
ग्रीवःस्थितस्तत्रप्रांतःपुरंजगाम ५० असमर्थअतिशयेनातिभीतवदुत्सपातपर्यंकादितिशेषः मदविह्व

दृष्ट्वासुग्रीवमभयंदत्वानयसेहैवते तारायावचनंश्रुत्वादृष्टाक्रोधोथलक्ष्मणः ४९ जगा
मांतःपुरंयत्रसुग्रीवोवानरेश्वरः रुमामालिंग्यसुग्रीवःपर्यंकेपर्यवस्थितः ५० दृष्ट्वाल
क्ष्मणमत्यर्थमुत्पपाताभीतवत् तंदृष्ट्वालक्ष्मणःक्रुद्धोमदविह्वलितेक्षणं ५१ सुग्रीवंप्राहदुर्वृत्तविस्म
तोसिरघूत्तमं वालीयेनहतोवीरःसबाणोद्यप्रतीक्षते ५२ त्वमेववालिनोमार्गंगमिष्यसिमयाहतः
एवमुक्तंतेपरुषंवदंतंलक्ष्मणंतदा ५३ उवाचहनुमान्वीरःकथमेवंप्रभाषसे त्वत्तोधिकतरोरा
मेभक्तोयंवानराधिपः ५४ रामकार्यार्थमनिशंजागर्तिनतुविस्मृतः आगताःपरितःपश्यवान
राःकोटिशःप्रभो ५५ गमिष्यत्यचिरेणैवसीतायाःपरिमार्गणे साधयिष्यतिसुग्रीवोराम
कार्यमशेषतः ५६

लितेक्षणंमदविकलनेत्रं॥५१ प्रतीक्षतेत्वांहंतुमितिशेषः ५२ ५३ ५४ जागर्तिउद्यमवान्भवति अस्मि
न्नेवसमयेप्राकारणार्थंगताःवानराःसेनाकर्षंतत्रआगताइत्साहआगताइति ५५ परिमार्गणंकर्तुमितिशेषः
५६

५७ ५८ यत्किंचिन्मयोदितं तत्क्षमस्वेसन्वयः ५८ प्रणयात्त्वश्रीशासावाकोपात् ६० ६१ ६२ इतिटीकापंचस
सर्गः ५ दृष्ट्वेतिचेलं जीर्णवासोजिनंच १ स्मितेनचारुसुंदरं मुखांबुयस्यतं २ ३ श्रीराम प्रसन

अथाहनुमतोवाक्यंसौमित्रिर्लज्जितोभवत् सुग्रीवोप्यर्घ्यपाद्याद्यैर्लक्ष्मणंसमपूजयत् ५७ आलिंग्य
प्राहरामस्य दासोहंतेनरक्षितः रामःस्वतेजसालोकान्रक्षणार्हेनैवजेष्यति ५८ सहायमात्रमेवाहंवा
हंवानरैःसहितःप्रभोः सौमित्रिरपिसुग्रीवंप्राहकिंचिन्मयोदितं ५९ तत्क्षमस्वमहाभागप्रणया
द्भाषितंमया गच्छामोद्यैवसुग्रीवरामस्तिष्ठतिकानने ६० एकएंवातिदुःखार्तोजानकीविरहात्प्रभुः
तथेतिरथमारुह्यलक्ष्मणेनसमन्वितः ६१ वानरैःसहितोराजारामंमेवान्वपद्यत भेरीमृदंगैर्बहु
ऋक्षवानरैःश्वेतातपत्रव्यजनैश्चशोभितः नीलांगदाद्यैर्हनुमत्प्रधानैःसमावृतोराघवमभ्यगा
द्धरिः ६२ इतिश्रीकिष्किंधाकांडेपंचमसर्गः ५ दृष्ट्वारामंसमासीनंगुहाद्वारिशिलातले चैला
जिनधरंश्यामंजटामौलिविराजितं १ विशालनयनंशांतंस्मितचारुमुखांबुजं सीताविरहसं
तप्तंपश्यंतंमृगपक्षिणः २ रथाद्दूरात्समुत्पत्यवेगात्सुग्रीवलक्ष्मणौ रामस्यपादयोरग्रेपेततुर्भक्ति २
संयुतौ ३ रामःसुग्रीवमालिंग्यपप्रच्छानामयंमंतिके स्थापयित्वायथान्यायंपूजयामासधर्मवित् ४ रा
टीका अनामयमारोग्यंअंतिकेस्वसमीपे ४ ५

कुलाचलाहिमालयादयःसप्तपर्वताः ६ ७ अमितबलाइतिच्छेदः ८ ९ १० ११ कोटिभल्लू

ततोऽब्रवीद्रघुश्रेष्ठंसुग्रीवोभक्तिनम्रधीः स्वपक्षपसमायातंवानराणांमहाचमूं ५ कुलाचला
द्रिसंभूतामेरुमंदिरसन्निभाः नानाद्वीपसरिच्छैलवासिनःपर्वतोपमाः ६ असंख्याताःसमायां
तिरयःकामरूपिणः सर्वेदेवांशसंभूताःसर्वेयुद्धविशारदाः ७ अत्रकेचिद्गजबलाःकेचिद्द
शगजोपमाः गजायुतबलाःकेचिदन्येमितबलाःप्रभो ८ केचिदंजनकूटाभाःकेचित्कनकस
निभाः केचिद्रक्तांतवदनादीर्घवालास्तथापरे ९ शुद्धस्फटिकसंकाशाःकेचिद्राक्षससन्निभाः
गर्जंतःपरितोयांतिवानरायुद्धकांक्षिणः १० त्वदाज्ञाकारिणःसर्वेफलमूलाशनाःप्रभो ऋक्षाणामधि
पोवीरोजांबवान्नामबुद्धिमान् ११ एषमेमंत्रिणांश्रेष्ठःकोटिभल्लूकवृंदपः हनूमानेषविख्यातोमह
सत्वपराक्रमः १२ वायुपुत्रोतितेजस्वीमंत्रीबुद्धिमतांवरः नलोनीलश्चगवयोगवाक्षोगंधमादनः १३
शरभोमैंदवश्चैवगजःपनसएवच बलीमुखोदधिमुखःसुषेणस्तारएवच १४ श्री रा म ५

कवृंदपःकोटीतिवृंदविशेषणं १२ १३ १४ श्रीरामायनमः रामभाहे

ॐ
अ·रा·कि·
२६

१५ अत्येककृतः सर्वविभक्तिकस्तसिः एकैकइत्यर्थः १६ १७ १८ १९ कार्यगौरवं जानासि अतो यस्यां दिशि

केसरी च महासत्त्वः पिता हनुमतो वली एते मे यूथपा राम प्राधान्येन मयोदिताः १५ महात्मानो महावीर्याः
शक्रतुल्यपराक्रमाः एते प्रत्येककृतः कोटिकोटि वानरयूथपाः १६ तवाज्ञाकारिणः सर्वे सर्वे देवांशसंभवाः
एष वालिसुतः श्रीमानंगदो नाम विश्रुतः १७ वालितुल्यवलो वीरो राक्षसानां कुलांतकः एते चान्ये च वह
हवस्त्वदर्थे सत्यक्तजीविताः १८ योद्धारः पर्वताग्रैश्च निपुणाः शत्रुघातने आज्ञापय रघुश्रेष्ठ सर्वे ते वशव
शवर्तिनः १८ रामः सुग्रीवमालिंग्य हर्षपूर्णाश्रुलोचनः प्राह सुग्रीव जानासि सर्वं त्वं कार्यगौरवं
२० मार्गणार्थं हि जानक्या नियुंक्ष्व यदि रोचते श्रुत्वा रामस्य वचनं सुग्रीवः प्रीतमानसः २१ प्रेष
यामास वलिनो वानरान्वानरर्षभः दिक्षु सर्वासु विविधान्वानरान्प्रेष्य सत्वरं २२ दक्षिणां दिशमा
समत्यर्थं प्रयत्नेन महाबलान् युवराजं जांववंतं हनूमंतं महावलं २३ नलं सुषेणं शरभं मैंदं द्विवि
दमेव च प्रेषयामास सुग्रीवो वचनं चेदमब्रवीत् २४ श्री राम प्रसंन ६

यथायोग्यस्तांस्तत्र नियुंक्ष्वेत्यर्थः २० २२ अत्यर्थमतिशयितमहाबलान् ज्ञात्वा प्रयत्नेन तानेव प्रेषयामास स नृपः ४

किष्किंधाकांड भूषण टीका २३ २४ ६

रामः
२६

मघ्यासनपुरःसराःमध्यासनंपुरःसममेग्रेयेषांततादृशाश्रनेनमध्यासनंनविस्मर्त्तंमतिस्सूचितं २५ प्राणाति
कंप्राणांतसंबंधिनंतत्संपादकमितियावत् अध्यात्मादित्वादन् २६ श्रीरामंनत्वातत्पार्श्वेउपवेशोसन्वयः २७

विचिन्वंतुप्रयत्नेनभवंतेजानकींशुभां मासादर्वाक्निवर्तध्वंमध्यासनपुरःसराः २५ सीताम
दृष्ट्वायदिवोमासादूर्ध्वंदिनंभवेत् तदाप्राणांतिकंदंडंमत्तप्राप्स्यथवानराः २६ इतिप्रस्थाप्यसु
ग्रीवोवानरान्भीमविक्रमान् रामस्यपार्श्वेश्रीरामंनत्वाचोपविवेशसः २७ गच्छंतंमारुतिंदृ
ष्ट्वारामोवचनमब्रवीत् अभिज्ञानार्थमेतन्मेह्यंगुलीयकमुत्तमं २८ मन्नामाक्षरसंयुक्तंसीता
यैदीयतांरहः अस्मिन्कार्येप्रमाणंहित्वमेककपिसत्तम जानामिसत्त्वंतेसर्वंगच्छपंथाःशुभस्त
वः २९ एवंकपीनांराज्ञातेविसृष्टाःपरिमार्गणे सीतांअंगदमुखावभ्रमुस्तत्रतत्रह ३० भ्र पा
मंतोविंध्यगहनेददृशुःपर्वतोपमं राक्षसंभीषणाकारंभक्षयंतंमृगान्गजात् ३१ रावणे
यमितिज्ञात्वाकेचिद्वानरपुंगवाः जघ्नुःकिलकिलाशब्दंमुंचंतोमुष्टिभिःक्षणात् ३२ राम

मेनमांगुलीयकंगृहाणेतिशेषः हियादपूरणे २८ नत्वंगदादीन्विहायमत्वमेवकिमर्थंवीयतेतत्राहास्मिनिति
सत्त्वंबलंबुद्धिंच २९ परिमार्गणेनन्निमित्तमिसर्प्पः ३० ३१ किलकिलाशब्दंमुंचंतोमुष्टिभिःक्षणाज्जघ्नुःराक्ष

समतितिषः ३४

ॐ
श्री॰रा॰किं॰
२७

नायमितिसुकरवधत्वादितिभावः ३३ मुष्कंकंठोतालुकंयेषांते ३४ ततःगव्हरात् ३५ उत्सुकाः नलविषयोत्कं
ठावंतइत्यर्थः परस्परंबाहुभिर्वाह्निनूधत्वासर्वेहनूमंतमन्वयुः अत्यंकारादेवंकरणं ३६ महद्दूरंबहुदूरमित्यर्थः

नायंरावणइत्युक्त्वापुरन्महद्वनं तृषार्तःसलिलंतत्रनाविंदन्हरिपुंगवाः ३३ विभ्रमंतोम
हारण्येमुष्ककंठोष्टतालुकाः ददृशुर्गह्वरंतत्रतृणगुल्मावृतंमहत् ३४ आर्द्रपाक्षान्क्रौंचहंसा
न्निस्सृतान्ददृशुस्ततः अत्रास्तिसलिलंनूनंप्रविशामोमहागुहां ३५ इत्युक्त्वाहनूमानग्रेप्रवि
वेशातमन्वयुः सर्वेपरस्परंधृत्वाबाहून्बाहुभिरुत्सुकाः ३६ अंधकारेमहद्दूरंगत्वापश्यन्कपी
श्वराः जलाशयान्मणिनिभतोयान्कल्पद्रुमोपमान् ३७ वृक्षान्बहुफलैर्नम्रान्मधुद्रोणसम
न्वितान् गृहान्सर्वगुणोपेतान्मणिवस्त्रादिपूरितान् ३८ दिव्यभक्ष्यान्नसहितान्मानुषैःपरि
वर्जितान् विस्मितास्तत्रभवनेदिव्येकनकविष्टरे ३९ प्रभयादीप्यमानांतद्ददृशुःस्त्रियमे
कलां ध्यायंतींचीरपवतींयोगिनींयोगमास्थितां ४०

मणिनिभजलान् मणितुल्यनिर्मलत्वात कल्पद्रुमोपमानित्युत्तरान्वयिः ३७ मधुद्रोणसमन्वितानद्रोण
परिमितमधुयुतान गृहानगृहाणिअर्धर्चादिः ३८ अतएवस्मितालब्धाश्चर्याः ३९ योगमास्थितांचित्तवृत्तिनि

भक्तिभीतीयोगिविषये किमर्थमागताः कुतः आगताइतिशेषः मत्स्थानंकिंप्रधर्षयथाकिमितिवलान्नविष्टा ४२ ४७

श्री

अथेमुस्तांमहाभागांभक्त्याभीसाश्चवानराः दृष्ट्वातान्वरान्देवीप्राहयूयंकिमागताः ४१ कुतोवा
कस्यदूतावामत्स्थानंकिंप्रधर्षथ तच्छ्रुत्वाहनूमानाहमृणुवक्ष्यामिदेविते ४२ अयोध्याधि
पतिःश्रीमान्राजादशरथःप्रभुः तस्यपुत्रोमहाभागोज्येष्ठोरामइतिश्रुतः ४३ पितुराज्ञांपु
रस्कृत्यसभार्यःसानुजोवनं गतस्तत्रहृताभार्यातस्यसाध्वीदुरात्मना ४४ रावणेनततोरामः
सुग्रीवंसानुजोययौ सुग्रीवोमित्रभावनरामस्यप्रियवल्लभः ४५ मृगयध्वमितिप्राहततोव
यमुपागताः ततोवयंविचिन्वंतोजानकींजलकांक्षिणः ४६ प्रविष्टागह्वरंघोरंदैवादत्रसमा
गताः त्वंवाकिमर्थमत्रासिकावात्वंवदनःशुभे ४७ योगिनीचतथादृष्ट्वावानरानाहहृष्टधीः
पयेष्टफलमूलानिजग्ध्वापीत्वामृतंपयः ४८ आगच्छततोवक्ष्येममवृत्तांतमादितः तथे
तिभुक्त्वापीत्वाचहृष्टास्तेसर्ववानराः ४९ देव्याःसमीपंगत्वातेवद्धांजलिपुटास्थिताः ततःप्राह
हनूमंतंयोगिनीदिव्यदर्शना ५० हेमानामपुरादिव्यरूपिणीविश्वकर्मणः पुत्रीमहेशान्नृत्यसनतोष
यामसभामिनी ५१

तथारदृष्टाक्षुत्तृषुतान्दृष्ट्वा ४८ ४९ ५० ५१ रामायम

अदेहीहेमायैइतिशेषः ५२ दिव्यगंधर्वेदिव्याख्योगधर्वस्तत्कन्या ५३ सोहमा ५४ ५५ तानुवानरानूरामंगला

तुष्टोमेरुखाःअदादाविदंदिव्यंपुरंमहत् अत्रस्थितासासुदतीवर्षाणामयुतायुतं ५२ तस्यास्त्रहंसखी नि
त्युतत्पुरामोक्षकांक्षिणी नाम्नास्वयंप्रभादिव्यगंधर्वतनयापुरा ५३ गच्छतीब्रह्मलोकंसामामाहं
दतपःस्वरः अत्रैववनिवसंतीत्वंसर्वभूताणिविवर्जिते ५४ त्रेतायुगदाशरथिर्भूत्वानारायणोव्ययः भू
भारहरणार्थायविचरिष्यतिकानने ५५ मार्गतोवानरास्तस्यभार्यामायांतितेगुहां पूजयित्वारा
मंस्तुत्वाप्रयत्नतः ५६ यातासिभवनंविष्णोर्योगिगम्यंसनातनं॥ इतोहंगंतुमिच्छामिरामंद्रष्टुं प तांऽकला
त्वरान्विता ५७ पूयंपिदध्वमक्षीणिगमिष्यथवहिर्गुहां तथैवचक्रुस्तेवेगाद्गताःपूर्वस्थितंवनं
५८ सापिसत्वरंगुहांशीघ्रमयौराघवसन्निधिं तत्ररामंसुग्रीवंलक्ष्मणंचददर्शह ५८ कृत्वा
प्रदक्षिणंरामंमंप्रणम्यवहुशःसुधीः आहगद्गदयावाचारोमांचिततनूरुहा ६० श्रीराम

तत्समीपंगत्वास्तुत्वार्घ्यहामममेव ५६ यातासिलुटिरूपंइतः पूर्वोक्तहेमानियोगात्अस्मादेशाच्च ५७ वेगात्वे
वेगाविवतस्तोणेनेवसर्थःपूर्वस्थितंवनंगताः ५८ ५९ रोमोचिततनूरुहाजातेरामांचित तनूरुहा ६० ५

नग

६१ मायायाःपरतःस्थितंतदनधीनं ६२ विवर्त्तोपादानयोतर्यामितयाचसर्वभूतानांवहिरंतरवास्थितमपितै
रलक्ष्यंजवनिकानटानांवेषग्रहणस्थानावरणंपटनिर्मितंनटाश्चतत्रप्रविष्टास्तयाछन्नाभवंतितद्वद्योगमायया
त्वंछन्नोगुप्तःकृतःसन् ६३ अज्ञानदृशांतैरित्यर्थः तलक्ष्यसेरूपधृक्ततद्रामादिरूपधृक्शैलूषोनटइवसयथा
रामादिवेषंकृत्वारामाद्यनुकरणंकरोतितितदारामइत्येवगृह्यतेनतुपूर्वदृष्टोपितत्स्वरूपेणतद्वत् ६४ भागवतानांभगव

द्दीसीतवाहंराजेंद्रदर्शनार्थमिहागता बहुवर्षसहस्राणितप्तंमेदुश्चरंतपः ६१ गुहायांदर्शनार्थं
तेफलितंमेधृततपः अद्यहित्वांनमस्यामिमायायाःपरतःस्थितं ६२ सर्वभूतेषुचालक्ष्यंवहिरं
तरवस्थितं योगमायाजवनिकाछन्नोमानुषविग्रहः ६३ नलक्ष्यसेज्ञानदृशांशैलूषइववेरू
पधृक् महाभागवतानांत्वंभक्तियोगविधित्सया ६४ अवतीर्णोसिभगवन्कथंजानामितामसी
लोकेजानातुयःकश्चितवतत्त्वंरघूत्तम ६५ ममैतदेवरूपंतेसदाभातुहृदालये राममेतपादयुगलं
दर्शितंमोक्षदर्शनं ६६

भक्तिशिक्षावतांएवंभूतेरूपेभक्तियोगविधित्सयाभक्तिरूपोयोगस्तदानेच्छयाऽवतीर्णोसितादृशंत्वांस्त्रीशरीर
त्वात्तामसीअहंकथंजानामि अथयोग्यतासेल्पितद्ज्ञानापेक्षामेनास्तीत लोकइतितव तत्वंचिदानंदादिरू
प ६५ स्वापेक्ष्यमर्थमाहममेतदितिमोक्षदर्शनंमोक्षोपायदर्शकंपादयुगलंतेत्वयादर्शितंअतान्माकामनास्ति

ॐ
अ.रा.टी.

२९

तदेवविशिनष्टि अक्षुद्वनिमिति भवार्णानांभवार्णवानामित्यर्थः वर्णलोपआर्षः सन्मार्गस्तत्त्वज्ञानोपायः धनादि
गर्विताजन अकिंचनास्तत्सर्वविषयाणांधनभूतंदरिद्रस्यधनमिच्छाविषयंत्वांअभिधातुंवार्त्तालापंकर्तुंस्तोतुं
वार्त्तालापंकर्तुंस्तोतुंवाना हतितथापिस्तोमीतिशेषः ६७ निवृत्तोगुणमार्गरूपः संसारःस्वतएवयस्मात्तस्मै
६८ आत्मनेप्यवचिदानंदरूपे ऽभिरमंतेतस्मै अतरावतिर्गुणायगुणानांविषयामपिविवर्त्तोपादानत्वादात्मने

प्रवृत्तिमार्ग

अक्षुद्वनिंभवार्णानांसन्मार्गपरिदर्शनिं धनपुत्रकलत्रादिविभूतिपरिदर्पितः ६७ अकिंचनधनंत्वा
घनाभिधातुंजनोर्हति निवृत्तगुणमार्गायनिष्किंचनधनायते ६८ नमःस्वात्मारामाभिरामायनिर्गु
णात्मने कालरूपिणमीशानमादिमध्यांतवर्जितं ६९ समंचरंतंसर्वत्रमन्येत्वांपुरुषंपरं देव
तेचेष्टितंकश्चिन्नवेदन्नृविडंवनं ७० नतेस्तिकश्चिद्दयितोद्वेष्योवापरएवच त्वन्मायापिहिता
त्मानस्त्वांपश्यंतितथाविधं ७१

मनुष्या

कालरूपिणंतेनसर्वसंहर्त्तृत्वं ईशानत्वेनजगत्स्रष्टृत्वंतत्पालकत्वंतउक्तेसर्वस्रष्टृत्वादेवतस्या द्यमध्यांतवर्जित
त्वमध्यस्याद्यंतसापेक्षत्वात्तस्याप्यभावः ६९ समंचरंतंअतर्पामितयेत्यर्थः नृविडंवनंमनुष्यव्यवहारानुकरण
सीरूपंपत्रअनुकरणमतादितिकश्चिन्नवेद ७० समत्वादेवाहनतेइत्यादिपरोभिन्नःसर्वरूपत्वात्तेवतिभावः
यद्वाद्दयितद्वेष्याभ्यांपरउदासीनः तथाविधंशत्रुमित्रोदासीनेवंतेयथारावणःशत्रुर्विभीषणोमित्रंअन्यउदा

राम

अजस्य सर्वकारण त्वात्सकारणहीनस्य अकर्तुः कर्तृत्वादिधर्महीनस्य अपरिणामित्वादितिभावः ईश्वरस्यसंनि
धानमात्रेणसर्वं नियंतुः तिर्यङ्नरादिषु तिर्यंचोमत्स्यादयः तेषुमनुष्येषुचयज्जन्मकर्मादितद्दसंतंविडंवनं अनुक

अजस्याकर्तुरीशस्यदेवतिर्यङ्नरादिषु जन्मकर्मादिकंयद्यत्तद्दसंतविडंबनं ७२ त्वामाहुरक्षरं
जातंथास्त्रयणसिद्धये केचित्कोशलराजस्यतपसःफलसिद्धये केचित्कोशलराजस्यतपसः
फलसिद्धये ७३ कौशल्यायाप्रार्थ्यमानंजातमाहुःपरेजनाः दुष्टराक्षसभूभारहरणायार्थि
तोविभुः ७४ ब्रह्मणानररूपेणजातोयंतिकेचन भृएवंमिगायंतिचतेकथास्तेरघुनंदन ७५

यशांतज्ज्ञातेरितिभावः ७२ तत्रप्रकृतावतारप्रयोजनमाहत्वामिति अक्षरमपिलोकानांस्वकथाश्रवण
जसिद्धिप्राप्तयेजातमाहुः केचित कोशलराजस्यदाशरथस्य ७३ ब्रह्मणाप्रार्थितोनररूपेणजातइत्यन्वयः
७४ आद्यप्रयोजनस्यैवमुख्यत्वंप्रतिपादयितुंतच्छ्रवणादिजांसिद्धिमाह भृएवंनीत्यादिना ७५ राम

ॐ
अ॰रा॰कि॰

२०

पश्यंतीति त्वत्प्रसादाज्जं पश्यंतीत्यन्वयः त्वत्प्रसादाज्जद्दर्शनमेव तच्छ्रवणजा मुख्या सिद्धिरित्यर्थः त्वत्प्रसादाज्ज शब्देन मुख्यं चि
दानंदात्मकं त्वत्स्वरूपमेव विवक्षितमित्याह तन्मायेति तन्मायागुणैः सत्त्वरजस्तमोभिर्बद्धायेहमः अहंकारविशिष्टा
स्तेभ्यो व्यतिरिक्तं तद्दोषास्पृष्टं गुणानामाश्रयप्रवर्त्तकरूपं तद्दर्शनमेव तज्जन्मा सिद्धिरित्यर्थः ७६ अविषयं वाङ्म

पश्यंति तव पादाब्जं भवार्णवसुतारणं तन्मायागुणबद्धाहं यति गुणाश्रयं ७६ कथं त्वां देव जानीयां
स्तोतुं वा विषयं विभुं नमस्यामि रघुश्रेष्ठ बाणासनशरान्वितं लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सुग्रीवादिभिरन्वि
तं ७७ एवं स्तुतो रघुश्रेष्ठः प्रसन्नः प्रणतार्तिहृत् उवाच योगिनी भक्त्या किं ते मनसि कांक्षितं ७८
सा प्राह राघवं भक्त्या भक्तिं ते भक्तवत्सल यत्र कुत्रापि जातायां निश्चलां देहि मे प्रभो ७९ त्वद्भ
क्तेषु सदा संगो भूयान्मे प्राकृतेषु न जिह्वा मे राम रामेति भक्त्या वदतु सर्वदा ८० श्रीराम प्रसन्न

नसो अविषयं त्वां स्तोतुं वा कथं जानीयां प्रत्यक्षाभेदेन तज्ज्ञानं तु दुर्लभमेव स्तोतुमपि न सामर्थ्यमिति भावः एवं स्तुते
रघाकुलालकवलं प्रणाममेव करोमीत्याह नमस्यामीति ७७ प्रसन्नः सन् प्रणतानामघस्य पापस्य हर्ता ७८ नि
श्चलां भक्तिं देहीत्यन्वयः ७९ मा प्राकृतेषु त्वद्भक्तिहीनेषु संसारासक्तेष्विति यावत् ८० श्रीराम जय राम

राम

२०

मे मानसं वक्ष्यमाणगुणविशिष्टं रूपं स्मरतु पीतवाससं भांतमिति पुरुत्वमार्षं ८१ ८२ वदरीवनं वदरिकाश्रमं दं भूतं पंचकं भूतपंचकात्मकमिमं देहमित्यर्थः ८३ परमात्मानं मां प्रतिपद्यसे वर्तमानसामीपे लट् अनेन नत्वसायुज

२७४

मानसं श्यामलं रूपं सीतालक्ष्मणसंयुतं धनुर्बाणधरं पीतवाससं मुकुटोज्वलं ८१ अंगदैर्नूपुरैर्मु
क्ताहारैः कौस्तुभकुंडलैः भांतं स्मरतु मे रामवरनाम्नं वरेणश्रभो ८२ रामउवाच भवत्वेवं महाभाग
ग च्छत्वं वदरीवनं तत्रैव मां स्मरंती त्वं सत्यजे देहभूतपंचकं ८३ मामेव परमात्मानमचिरात्प्रतिपद्यसे
श्रुत्वा रघूत्तमवचोऽमृतसारकल्पं गत्वा तदैव वदरीतरुषंडजुष्टं तीर्थं तदा रघुपतिं मनसा स्मरंती त्य
क्त्वा कलेवरमवाप परं पदं सा ८४ इति श्रीकिष्किंधाकांडे षष्ठः सर्गः ६ अथ तत्र समासीना वृक्षखं
डेषु वानराः चिंतयंतो विमुह्यंतः सीतामार्गणकांक्षिताः १ तत्रोवाचांगदः कांश्चिद्वानरान्वानरर्ष
भः भ्रमतां गह्वरेऽस्माकं मासो नूनं गतोऽभवत् २

रूपामुक्तिस्तपःपूर्वकं तत्रैव देहसामेन दर्शिता तरूणां खंडं तरुसमूहः ८४ इतिषष्टमः सर्गः अथ तत्रेति विमुह्यंतः सी
तालाभाभावादिति शेषः सीतामार्गणे ततत्र प्राप्तं लक्षणं कांक्षिताः लक्षणं प्राप्ताः १ तदेसागतः सुग्रीवाज्ञाप्तकाला
दधिकः कालो गत इत्यर्थः २

ॐ

अ॰रा॰कि॰

३१ राजशासनं मासांतःसीतान्वेषणरूपं ३ मिषात् रामकार्याकरणरूपात् ४ तदेवाह इदमिति ५ तन्वेवमरक्षितं दधरूपं सु॰
ग्रीवः कथं कुर्यातित्राह मातृकल्पामिति ज्येष्ठभ्रातृपत्नीत्वात् तेन तस्याः कार्यविचारो नेति भावः एवोक्तिर्वालिभार्याचेतसि तेभ

सीतानाधिगतास्माभिर्नकृतं राजशासनं यदि गच्छामः किष्किंधां सुग्रीवोस्मान् हनिष्यति ३ विशेषतः श॰
त्रुसुतं मां मिषान्निहनिष्यति मयि तस्य कुतोप्रीतिरहं रामेणरक्षितः ४ इदानीं रामकार्यमेनकृतं तन्निमित्तं
भवेत् तस्य मद्धनेन नूनं सुग्रीवस्य दुरात्मनः ५ मातृकल्पां भ्रातृभार्यां पापात्मानुभवत्यसौ न गच्छेयं॰
मतः पार्श्वं तस्य वानरपुंगवाः ६ त्यक्ष्यामि जीवितं चात्र येनकेनापि मृत्युना इत्यश्रुनयनं दृष्ट्वा
वानरपुंगवाः ७ व्यथिताः साश्रुनयनाः युवराजमथाब्रुवन् ८ किमर्थं तव शोकोत्र वयं ते प्राणरक्ष॰
काः भवामो निवसामोत्र गुहायां भयवर्जिताः ९ सर्वसौभाग्यसहितं पुरं देवपुरोपमं शनैः परस्परं
वाक्यं वदतां मारुतात्मजः १०

रामः

तरित्रैवर्णिकव्यतिरिक्तस्त्रियाश्च मोपगमस्यादूषणात् ६ येनकेनापि उद्बंधनादिप्रकारेण ७ ८ वयं ते प्राण॰
रक्षका भवामः तदुपायमाह अत्र गुहायां वसाम इति ९ शनैः परस्परमेवं वदतां वाक्यं श्रुत्वेत्यन्वयः १० श्रीरामः

३१

किमर्थं विचार्यते सुग्रीवतो वधादिकमिति शेषः अपमितरवानरो तैउर्विचारो नौ गुहावासरूपस्तत्सर्वथा न युज्यते ११ तत्र सुग्रीवतो भयं वा रपतिराज्ञइति तारापुत्र इ सेनन तारायामतिप्रीतिस्त्वयि नतथा व्यवहारसंभा

कृत्वांगदं समालिंग्य प्रोवाचनयकोविदः विचार्यते किमर्थं ते दुर्विचारो न युज्यते ११ राज्ञोऽत्यंतं प्रियस्त्वं हि तारापुत्रोऽतिवल्लभः रामस्य लक्ष्मणात्प्रीतिस्त्वयि नित्यं प्रवर्द्धते १२ अतो न राघवाद्भीतिस्तव राज्ञो विशेषतः अहं तव हिते सक्तो वत्स नात्मविचारय १३ गुहावासश्च निर्भेद्य इत्य(?)क्तं वानरैस्तु यत् तदेवत द्रामवाणानामभेद्यं किं जगत्त्रये १४ ये त्वां दुर्बोधयं त्येते वानरा वानरर्षभ पुत्रदारादिकं त्यक्त्वा कथं स्थास्यंति ते त्वया १५ अन्यत्कुह्यतमं वक्ष्ये रहस्यं शृणु मे सुतः रामो न मानुषो देवः साक्षान्नारायणोऽव्ययः १६ सीता भगवती माया जनसंमोहकारिणी लक्ष्मणो भुवनाधारः साक्षाच्छेषः फणीश्वरः १७

यनाभावः रामादपि न भयमित्याह राज्ञ इति सीतालाभोऽपि भाव्यस्तावाहमिति अतो हे वत्सात्मविचारं न विचारय ३२. ३३. वानरी यां गुहावासोक्तिं दूषयति गुहेति निर्भेद्यो भेद्यः तदेतद्युक्तमिति शेषः यतो जगत्त्रये रामवाणानामभेद्यं किं न किमपीत्यर्थः तेनात्रवासेऽपि महद्रामभयमिति भावः ये दुर्बोधयंति ते रक्षकाद्लुक्तं

रक्षोगणविनाशनेतन्निमित्तंप्रार्थिताइत्यन्वयः मायामानुषभावेनेतिनतेषांवास्तवंमनुष्यत्वंकिंतुमाययैवेषे
तिभावः १८ १९ नन्वेवंवानररूपमस्माकंकिमर्थंतत्राहतस्यैवमाययेति २० २१ २२ दक्षिणांबुधेस्तीरे

ब्रह्मणाप्रार्थितासर्वेरक्षोगणविनाशने मायामानुषभावेनजातालोकैकरक्षका १८ वयंच
पार्षदाःसर्वेविष्णोर्वैकुंठवासिनः मनुष्यभावमापन्नेस्वेच्छयापरमात्मनि १९ वयंचवा
नररूपेणजातास्तस्यैवमायया वयंतुतपसापूर्वमाराध्यजगतांपतिं २० तेनैवानुगृहीताःस्मः
पार्षदत्वमुपागताः इदानीमपितस्यैवसेवांकृत्वाविमायया २१ पुनर्वैकुंठमासाद्यसुखंस्थास्या
महेवयं इत्यंगदंसमाश्वास्यगत्वाविंध्यंमहाचलं २२ विचिन्वंतोऽथशनकैर्जानकींदक्षिणांबु
धेः तीरेमहेंद्रशैलाग्रेपवित्रेपादमाययुः २३ दृष्ट्वासमुद्रंदुष्पारमगाधंभयवर्द्धनं वानराभ
यसंतप्ताःकिंकुर्मइतिवादिनः २४ निषेदुरुदधेस्तीरेसर्वेचिंतासमन्विताः मंत्रयामासुरन्यो
न्यमंगदाद्यामहाबलाः २५

महेंद्राख्यगिरेःपादंप्रसंतपर्वतमाययुरित्यन्वयः २३ भयवर्द्धनंदर्शनमात्रेणभयवृद्धिकरंकिंकुर्मइतिवादिनो
वदनशीलाः संतउदधेस्तीरेनिषेदुरथमंत्रयामासुरित्यन्वयः २४ २५ ६२ श्रीराम ६

गुहांतरेगुहामध्येवाशब्दवष्यर्थौ २६ सुग्रीववधतःसुग्रीवात्त्राप्स्यमानवधतःप्रायोपवेशनंतत्त्रास्तुपायाभावे
नशनेनमरणसंकल्पः २७ उपाविवेमुरित्यत्रगुणआर्षः २८ २९ वहुविपुलोवहुसंरवस्त्र ३० ३१ किंचित्तिकिंचि

भ्रमतामेवनोमासोगतोत्रैवगुहांतरे नदृष्टोरावणोवापिसीतावाजनकात्मजा २६ सुग्रीवस्तीक्ष्णदं
डोस्मान्निहंत्येवनसंशयः सुग्रीववधतोस्माकंश्रेयःप्रायोपवेशनं २७ इतिनिश्चित्यतेतत्रैवदर्भाता
स्तीर्यसर्वतः उपाविवेमुस्तेसर्वेमरणेकृतनिश्चयाः २८ एतस्मिन्नंतरेतत्रमहेंद्राद्रिगुहांतरात् नि
र्गत्यशनकैरागाद्गृध्रःपर्वतसन्निभः २९ दृष्ट्वाप्रायोपवेशेनास्थितान्वानरपुंगवान् उवाचशनकै
र्गृध्रःप्राप्ताभक्ष्याद्यमेवहुः ३० एकैकशःक्रमात्सर्वान्भक्षयामिदिनेदिने श्रुत्वातद्गृध्रवचनंवान
राभीतमानसाः ३१ भक्षयिष्यतिनःसर्वानसौगृध्रोनसंशयः रामकार्यंचनास्माभिःकृतंकिंचिद्धरी
श्वराः ३२ सुग्रीवस्यापिचहितंनकृतंस्वात्मनामपि वृथानेनवधंप्राप्तागच्छामोयमसादनं ३३

दपीसर्धःहरीश्वराइसंगदहनूमदादीन्संबोध्येतरवानरवाक्यं ३२ सुग्रीवहितंजानकीसमाचरोतयारामसंतोषरूपं
आत्मनोहितंसुग्रीवतोषरूपंअनेनगृध्रेणवृथावधंनाशंप्राप्ताःप्रापिताःयमसादनंयमगृहंगच्छामःवर्तमानसामी

कि० ३३

अ०रा०कि०

३३

योगिनामपिदुरापमित्सन्वयः दुराउःश्रवपूर्वादामोतेः खलषघ्मात्रोषेवा ३४ कर्णपीयूषसन्निभंकर्णयोगम्

अहोजटायुर्धर्मात्मारामस्यार्थेमृतःसुधीः मोक्षंप्रापदुरावापंयोगिनामप्यरिंदमः ३४ संपाति
स्तुतदावाक्यंश्रुत्वावानरभाषितं कवाश्रूयंममभ्रातुःकर्णपूयसन्निभं ३५ जटायुरितिनामाघया
हरंतःपरस्परं उच्यतांवोभयंमाभून्मतःप्लवगसत्तमाः ३६ तमुवाचांगदःश्रीमानुत्थितागृध्रसन्नि
धौ रामोदाशरथिःश्रीमान्लक्ष्मणेनसमन्वितः ३७ सीतयाभार्ययासार्धंविचचारवनांतरे तस्य
सीताहृतासाध्वीरावणेनदुरात्मना ३८ मृगयांनिर्गतेरामेलक्ष्मणेचहृताबलात् रामरामेतिक्रो
शंतीश्रुत्वागृध्रः प्रतापवान् ३९ जटायुर्नामपक्षींद्रोयुद्धंकृत्वासुदारुणं रावणेनहतोवीरोराघवा
र्थेमहाबलः ४० रामेणदग्धोरामस्यसायुज्यमगमत्क्षणात् रामःसुग्रीवमासाद्यसख्यंकृत्वाग्निसा
क्षिकं ४१ सुग्रीवचोदितोहत्वावालिनंसुदुरासदं राज्यंददौवानराणांसुग्रीवायमहाबलः ४२

रामः

ततुल्यमित्यर्थःजत्मसुरिति नमितसनोनान्वयः ३५ श्रूयंवेतउच्यतामित्यर्थः ३६ ३७ ३८ लक्ष्मणेचनिर्गतेइ
त्यनुकर्षः रामरामेतिक्रोशंतीहृतेत्सन्वयः श्रुत्वातंक्रोशनंश्रुत्वेत्यर्थ ३९ ४० ४१ ४२

३३

परिमार्गणेतन्निमित्तं विषयसप्तमीयं वानरवृंदान् तद्युक्तान् अस्मान् हनूमदापेक्षया बहुवचनं ४३ गह्वरं गुहां भ्र
मतइत्यस्य स्थिताइतिशेषः ४४ गतोमासइत्यस्यैवं भ्रमतामित्यादिः ४५ ४७ नयध्वं मां जलांतिकमित्युक्तवान्

सुग्रीवः प्रेषयामास सीतायाः परिमार्गणे अस्मान्वानरवृंदान्वै महासत्वान्महाबलः ४३ मासादर्वाङ्नि
वर्तध्वं नोचेत्प्राणान्हरामि वः इत्याज्ञया भ्रमंतोस्मिन्वने गह्वरमध्यगाः ४४ गतोमासो न जानीमः सीतां
वार्तावर्णं च वा मर्तुं प्रायोपविष्टास्म स्तीरे लवणवारिधेः ४५ यदि जानासि हे पक्षिन् सीतां कथय नः
शुभां अंगदस्य वचः श्रुत्वा संपातिर्हृष्टमानसः ४६ उवाच मत्प्रियो भ्राता जटायुः प्लवगेश्वराः बहुवर्ष
सहस्रांते भ्रातृवार्ता श्रुता मया वाक्सहायं करिष्येहं भवतां प्लवगेश्वराः भ्रातुः सलिलदानाय नयध्वं
मां जलांतिकं पश्चात्सर्वं शुभं वक्ष्ये भवतां कार्यसिद्धये ४८ तथेति निन्युस्ते तीरं समुद्रस्य वि
हंगमं सोपि तत्सलिले स्नात्वा भ्रातुर्दत्वा जलांजलिं ४९ पुनः स्वस्थानमासाद्य स्थितो हरिभिर्वृतः सं
पातिः कथयामास वानरान्परिहर्षयन् ५० लंकानाम नगर्यास्ते त्रिकूटगिरिमूर्द्धनि तत्राशोकवने
सीता राक्षसीभिः सुरक्षिता ५१

गपक्ष्यादीनामपि यथा ज्ञानं धर्माधिकारोस्तीति सूचयति ४८ तत्सलिले समुद्रजले ४९ हरिभिर्वैर्नीतः स्वस्था

नं प्राप्य सर्वैः ५० सुग्रीवमासादितवान् ५१

समुद्रमध्येइत्यनेनचतुर्दिक्षुसमुपरिखमेवत तद्वीपमितिसूचितंलकामेमयादृश्यतेसीतावदृश्यते ५२ तत्रेहेतुमाह गृध्रत्वादितिनात्रसंशयितुक्षमाः अत्रसंशयोनकार्यइत्यर्थः ५३ ५४ पक्षविवर्जितइत्यनेनवलातिशयपि

समुद्रमध्येशालंकाशतयोजनदूरतः दृश्यतेमेनसंदेहःसीताचपरिदृश्यते ५२ गृध्रत्वातूदूरदृष्टिर्मेनात्रसंशयितुंक्षमाः शतयोजनविस्तीर्णंसमुद्रंयस्तुलंघयेत ५३ सएवजानकींदृष्ट्वापुनरायास्यतिध्रुवं अहमेवदुरात्मानंरावणंहंतुमुत्सहे ५४ भ्रातृहंतारमेकाकीकिंतुपक्षविवर्जितः यतध्वमतियत्नेनलंकांप्रविश्याथविदेहकन्यकां दृष्ट्वासमाभाष्यचवोरिधिंपुनस्तर्तुंसमर्थःकृतमोविचार्यतां ५६ किष्किंधाकांडेसप्तमःसर्गः ७ संपातिःकथयामासस्ववृत्तांतंपुराकृतं अहंपुराजटायुश्चभ्रातरौरूढयौवनौ १ वलेनदर्पितावावांवलजिज्ञासयाखगौ सूर्यमंडलपर्यंतंगंतुमुत्पतितौमदात् २ श्री राम

गमनशक्तिहीनत्वंसूचितं ५५ ५६ सप्तमसर्गः ७ पक्षहीनत्वमस्यकुतइतिवानराणांजिज्ञासांज्ञात्वातदुत्तरमाहसंपातिपुराकृतंस्ववृत्तांतंस्वशब्दआत्मात्मीयोभयवाचीस्वस्यभ्रातुश्चवृत्तांततदेवाह अहमित्यादि रूढयौवनौवनमध्यप्राप्तौ १ अतएववलदर्पितौ २ श्रीराम

जटायुः प्रतापितः कनिष्ठत्वान्मोहात्तस्तं परित्रातुं पक्षैराच्छाद्य स्थितोहं सूर्यरश्मिभिर्दग्धपक्षोत्र पतितो दूरपतना
न्मूर्छितः आसमिति शेषः ३ ४ दिनत्रयात दुत्तरं पुनः प्राणसहितो दग्धपक्षकोपन्तो भ्रांतमानसो देशान्वीन

वृद्धो योजनसाहस्रं गत्वा तत्र प्रतापितः जटायुस्तं परित्रातुं पक्षैराच्छाद्य मोहतः ३ स्थितोहं रविरश्मिभिः
दग्धपक्षोस्मिन्विंध्यमूर्धनि पतितो दूरपतनान्मूर्छितोहं कपीश्वराः ४ दिनत्रयात्पुनः प्राण
सहितो दग्धपक्षकः देशं वा गिरिकूटान्वा न जाने भ्रांतमानसः ५ शनैरुन्मील्य नयने दृष्ट्वा तत्रा
श्रमं शुभं शनैः शनैराश्रमस्य समीपं गतवानहं ६ चंद्रमा नाम मुनिराट् दृष्ट्वा मां विस्मितो
वदत् संपाते किमिदं तेद्य विरूपं केन वा कृतं ७ जानामि त्वामहं पूर्वमसंतबलवानसि दग्धौ
किमर्थं ते पक्षौ कथ्यतां यदि मन्यसे ८ ततः स्वचेष्टितं सर्वं कथयित्वातिदुःखितः अब्रुवं मु
निशार्दूलं दग्धोहं दाववह्निना ९ कथं धारयितुं शक्तो विपक्षो जीवितं प्रभो इत्युक्तोथ मुनि
र्वीक्ष्य मां दयार्द्रविलोचनः १०

जाने ५ ६ अद्य ते इदं रूपं किं केन वा पूर्वं दृष्टं त्वद्रूपं मनोरूपं विरूपं कृतं ७ पूर्वं बलवानसीति वर्तमानसामीप्ये
लट् ८ दाववह्निना तातुल्य चिंतयेत्सर्थः ९ चिंतामभिनयति कथमिति १० श्रीरामप्रसंन्न ६८

तत्रदेहस्य तन्मूलस्य च तत्वज्ञानं विना छेत्तुमशक्यतया भोगैकनाश्यं दुःखमिति कर्त्तुमुपक्रमते देहेति ११ न नु कोशावहं पदार्थो यद्बुद्धिर्देहे तत्राह अहंकार इति अविद्याया जडत्वात् तत्संभवो सावपि जड इति भावः अवि विद्यासंभवत्वेपि संभवकालापरिछेदादनादिरित्युक्तः १२ तप्तायःपिंडो यथा वह्निनायुक्तस्ततः दाथकर्तुम

शृणु वत्स वचो मे द्य श्रुत्वा कुरु यथेरितं देहमूलमिदं दुःखं देहः कर्मसमुद्भवः ११ कर्म प्रवर्तते देहेऽहंबुद्ध्या पुरुषस्य हि अहंकारस्त्वनादिः स्यादविद्यासंभवो जडः १२ चिच्छायया सदा युक्तस्तप्तायःपिंडवत् सदा तेन देहस्य तादात्म्याद्देहश्चेतनवान् भवेत् १३ देहोहमिति बुद्धिः स्यादात्मनोहंकृतेर्बलात् तन्मूल कर्त्ताहमिति संकल्प्यः सर्वदा १४ श्री राम जय राम

रामः

शक्यस्तथायमहंकारश्चितेरित्यर्थः तेन चिता तादात्म्यापन्नाहंकारेण चेतनवान् चैतन्यवानिव १३ एवमात्मश्चेतनस्य अहंकृतेर्बलात् तत्संबंधबलात् अहं देह इति बुद्धिः तत्स्तत्पः संसारः सुखादिसाधकः कर्मद्वारेति बोध्यं १४ एवं निर्विकारस्यापि आत्मनो हंकारादिभिर्मिथ्यातादात्म्यात् देहोहमुपहृततोतरिक्तोपि कर्मकर्ताहमिति संकल्प्यपूर्वकं प्राप्नोति यो देहोहमिति बुद्धिरेव सर्वस्य चित्त्यागभवप्राप्यवशात् तद्बुद्धिविलयेपि कर्म कर्तेति बुद्धिरस्त्येवेति

कर्माणि करोति अहं करोमीति रोमीति संकल्पादेवावशस्तत्फलैः सुखादिभिर्बध्यते अनेन तयोनाहं कर्त्तेतिभा
वयति तस्यैनेव बंध्य इति सूचितं तदेव प्रकारमाह उर्ध्वेति पुण्येनोर्ध्वं पापेनाधो भ्रमते इत्यर्थः १६ तदेवविवृ
णोति कृतमिति इति संकल्पवान् भवेत् स्वर्गगः सुखभोगी विशेषः १७ तथैवाध्यासतः अहं बहुपुण्यकर्त्तेत्यध्यासेन तत्र

जीवः करोति कर्माणि तत्फलैर्बध्यते वशः उर्ध्वाधो भ्रमते नित्यं पापपुण्यात्मकः स्वयं १६ कृतं
मयाधिकं पुण्यं यज्ञदानादि निश्चितं स्वर्गं गत्वा सुखं भोक्ष्ये इति संकल्पवान् भवेत् १७ तथैवा
ध्यासतस्तत्र चिरं भुक्त्वा सुखं महत् क्षीणपुण्यः पतत्यर्वाग् अनिच्छन् कर्मचोदितः १८ पतित्वा
मंडले चंद्रात्ततो नीहारसंयुतः भूमौ पतित्वा व्रीह्यादौ तत्र स्थित्वा चिरं पुनः १९ भूत्वा चतु
र्विधं भोज्यं पुरुषैर्भुज्यते ततः रेतो भूत्वा पुनस्तेन ऋतौ स्त्रीयोनिसिंचितः २० स्त्री

त्र स्वर्गे अनिच्छन्नपि पततीति अवशाइत्युक्तस्य विवरणं १८ ततः पातपूर्वकं येन प्रकारेण गर्भवासस्तदुपपादयति
पतित्वेति इंदोर्मंडलपतित्वात् ततो नीहारैः स्तत् किरणद्वा भूत्वा संबद्धः संबद्धो भूत्वा भूमौ पततितत्व्रीह्यादौ अनुशयितेव
स्थित्वा च तुर्विधं भोज्यं भक्ष्यभोज्यलेह्य चोष्यरूपं तद्वस्तत मयभूत्वा पुरुषैर्भुज्यते नतो भोजनानंतरं रेतो भूत्वा स्थित इति
शेषः ततस्तेन पुरुषेण स्त्रीयोनौ ऋतुकाले सिंचितः सिक्तः आर्षत्वात्साधुः २०

सिक्तः सजीव एकेन दिनेन जरायुपरिवेष्टितं योनिरक्तेन संयुतं कललं कललाख्यपरिणामवद्भूतारूढं तदा दर्शमाप्नुयात्
जरायुर्गर्भवेष्टनं २१ वुद्बुदाकारतां तदाकारपरिणामविशेषं एवमग्रेपि २२ रुधिरेण परिप्लुता भवतीति शेषः तस्या

योग्निरक्तेन संयुक्तं जरायुपरिवेष्टितं २१ ततस्तु पंचरात्रेण वुद्बुदाकारतामियात् सप्तरात्रेण तदपि
मांसपेशिलमाप्नुयात् २२ पक्षमात्रेण सा पेशी रुधिरेण परिप्लुता तस्या एवांकुरोत्पत्तिः पंचविंशति
रात्रिषु २३ ग्रीवा शिरश्च स्कंधश्च पृष्ठवंशस्तथोदरं पंचधांगानि चैवैवं जायंते मासतः क्र
मात् २४ पाणिपादौ तथा पार्श्वः कटिजानुस्तथैव च मासद्वयात् प्रजायंते क्रमेणैव न चान्यथा
२५ त्रिभिर्मासैः प्रजायंते अंगानां संधयः क्रमात् सर्वा गुल्मः प्रजायंते क्रमान्मास चतुष्टये
२६ नासा कर्णौ च तेनेत्रे च जायंते पञ्चमासतः दंतपंक्तिर्नखा गुह्यं पंचमे जायते तथा २७

तद्वपेशीरूपपरिणामस्यैवः पंचविंशतिरात्रिषु गतास्विति शेषः समाङ्गांतो भावोऽनिसत्वात् २३ अंकुरान्वाह
ग्रीवेत्यादि पंचधांगानि पंचधा गोकुत्राः मासतः मासेनेत्यर्थः क्रमात् प्रथमं ग्रीवोत्पादिक्रमेण २४ पाणीत्याद्यमेवमे
व २५ २६ पंच मासतः पंचमे मासि दंताद्यपि पंचमे एव मासि २७

२८ विभक्तावयवत्वंपृथक्ज्ञानविषयावयवत्वंएतद्दक्षमाणंचगर्भोपनिषदिवैद्यकसंहितासुशारीरकेचस्फुटंविस्त
रभयान्नलिख्यते २९ एवंरीसावर्धतइत्यन्वयः चैतनांप्राप्नोतिदभिव्यक्तिंप्राप्नोतीत्यर्थः ३० नाभीतिनाभिसूत्रं

अर्वाक्षण्मासतःस्विदंकर्णयोर्भवतिस्फुटं यायुर्मेहमुपस्थंचनाभिश्चापिभवेन्नृणां २८ सप्त
मेमासिरोमाणिशिरःकेशास्तथैवच विभक्तावयवत्वंचसर्वंसंपद्यतेष्टमे २९ जठरेवर्धतेगर्भःस्त्रि
यएवविहंगमः पंचमेमासिचैतन्यंजीवःप्राप्नोतिसर्वशः ३० नाभिसूत्राल्परंध्रेणमातृभुक्तान्नसार
तः वर्धतेगर्भगःपिंडोनाम्रियतस्वकर्मतः ३१ स्मृत्वासर्वाणिजन्मानिपूर्वकर्माणिसर्वशः जठ
रानलतप्तापमिदंवचनमब्रवीत् ३२ नानायोनिसहस्त्रेषुजायमानोनुभूतवान् पुत्रदारादिसं
बंधंकोटिशःपशुबांधवान् ३३

नालाख्यंमातृरसनाडीसंबद्धंतदीयाल्परंध्रेणगर्भजठरंप्राप्तान्मातृभुक्तान्नसारतोगर्भःपिंडोवर्धत्ति अल्परंध्रत्वा
त्राल्पाहारत्वेपिस्वकर्मतोनतम्रियतनाम्रियतइत्यर्थः ३१ सर्वाणिजन्मानितत्रतानिकर्माणिचस्मृत्वाजठरानलयोगादति
संतप्तः ३२ वचनमाहनानेति पुत्रादिसंबंधमनुभूतवानितिसंबंधः ३३ श्रीराम

ॐ॰
अ॰रा॰कि॰

३७

तथा कुटुंबभरणासक्त्या तन्मात्रासक्त्या न तु धर्मज्ञात्या न्यायान्यायैर्धर्माधर्मैः पापैर्धनार्जनं कृतं मयेति शेषः तथापि विष्णुश्चिंतास्वप्नेपि ना करवमहं कृतवान् इत्यर्थः तत्फलभूतं गर्भदुःखं भुंजे इत्यन्वयः अशाश्वते तत्पायः पतितजलबिंदुवन्नश्वरे देहे शाश्वतवस्तुनीव ममेदं स्यादित्यध्यासयुतः ३५ नरकं तमित्यस्य मयेति शेषः अनुभूयेत्यस्य इदानीं गर्भदुःखं

कुटुंबभरणासक्त्या न्यायान्यायैर्धनार्जनं कृतं ना करवं विष्णुचिंतां स्वप्नेपि दुर्भगः ३४ इदानीं तत्फलं भुंजे गर्भदुःखं महत्तरं अशाश्वते शाश्वतवद्देहे तृष्णासमन्वितः ३५ अकार्याण्येव कृतवान्न कृतं हितमात्मनः इत्येवं बहुधा दुःखमनुभूय स्वकर्मतः ३६ कदाहं निष्क्रमाणं स्यां गर्भान्निरयसन्निभात् इत ऊर्ध्वं नित्यमहं विष्णुमेवानुपूजये ३७ इत्यादि चिंतयन् जीवो योनियंत्रप्रपीडितः जायमानोतिदुःखेन नरकात्पातकी यथा ३८ पूतिव्रणान्निपतितः कृमिरेष इवापरः ततो बाल्यादिदुःखानि सर्व एवं विभुंजते ३९

भुंजे इत्यनेनान्वयः ३६ ३७ योनियंत्रप्रपीडितः जन्मकाले अत एवातिदुःखेन जायमानः बहिर्निःपततीति शेषः नरकात्पातकी त्येको दृष्टांत ३८ तथा पूतिव्रणात् दुर्गंधिव्रणान्निपतितोऽपरः कृमिरिव एष पततीति शेषः ततो बाल्यादिदुःखानि भुनक्ति एवं सर्वजंतवो विभुंजते न कश्चिदेवेत्यर्थः ३९

रामः

३७

यानिसर्वाविदितानितानिमयावर्णितानियानितुयौवनादिषुदुःखानिसर्वतःसौर्वप्राप्याणिसर्वेषुजंतुषुविदितानि
सर्वज्ञातानित्वयाचानुभूतानिसर्वविदितत्वादेवमायानवर्णितानि ५० एवमितिइत्यस्मादिसाकाराभ्यासा
ज्ञातादभिनिवेशातःअहंकर्तेत्याद्याकारात् निरयस्वर्गादिकंगर्भवासादिदुःखानिचभवंतीत्यन्वयः ५१ देहह

त्वयाचैवानुभूतानिसर्वत्रविदितानिच नवर्णितानिमेरुध्रयौवनादिषुसर्वतः ५० एवंदेहो
हमित्यस्मादभ्यासान्निरयादिकं गर्भवाशादिदुःखानिभवंत्यभिनिवेशातः ५१ तस्माद्देहद
यादन्यमात्मानंप्रकृतेःपर ज्ञात्वादेहादिममतांत्यक्त्वात्मज्ञानवान्भवेत् ५२ जाग्रदादिविनि
र्मुक्तंसत्यज्ञानादिलक्षणं शुद्धंबुद्धंसदाशांतंआत्मानमवधारयेत् ५३ चिदात्मनिपरिज्ञा
तेनष्टेमोहेज्ञसंभवे देहःपततुवारब्धकर्मवेगनतिष्ठतु ५४ ५ ५ ५

यात्स्थूलसूक्ष्मरूपात्प्रागुक्तादन्यंतंहिप्रकृतिरेवसानेत्याह प्रकृतेःपरंज्ञात्वादेहादिषुममतांअहंममेतिबुद्धि
विषयतांत्यक्त्वाआत्मज्ञानवान्आत्मैवेदंसर्वंइतिज्ञानवान्भवेत ५२ ध्येयात्मस्वरूपमाह जाग्रदादीति जाग्रत्स्व
प्नसुषुप्त्याख्यावस्थात्रयरहितंशुद्धंमायादोषालिप्तंबुद्धंबोधस्वरूपं ५३ अज्ञानमविद्यातज्जन्येमोहेदेहादिष्वहंममता

नष्टेनाशंप्राप्तेदेहस्थितौनासेवा ५५

योगिनश्चात्मज्ञस्याज्ञानजेसुखदुःखेनभवतःयावत्प्रारब्धक्षयोभवतितावद्देहेनसहितः सुखंतिष्ठयथाकंचुकत्वा
सर्पोयावत्त्यागकालंतावद्धत्तेनंतरंत्यजतितद्वत् ५५ ५८ परिमार्गणेतन्निमित्तं ४९. तीरमागमिष्यंतितेऽस

योगिनोनहिदुःखंवासुखंवाज्ञानसंभवं तस्माद्देहेनसहितोयावत्प्रारब्धसंक्षयः ५५ तावत्तिष्ट
सुखेनत्वंधृतकंचुकसर्पवत् अस्मद्दृष्ट्यामितपक्षिन्मणुमेपरमंहितं ५६ त्रेतायुगेदाशरथि
र्भूत्वानारायणोव्ययः रावणस्यवधार्थायदंडकानागमिष्यति ५७ सीतयासार्द्धंलक्ष्मणेन भार्यया
समन्वितःतत्राश्रमेजनकजांभ्रातभ्यांरहितेवने ५८ रावणश्चोरवन्नीत्वालंकायांस्थापयिष्
ष्यति तस्याःसुग्रीवनिर्देशाद्वानरापरिमार्गणे ५९ आगमिष्यंतिजलधेस्तीरंतत्रसमा
गमः त्वयातैःकारणवशाद्भविष्यतिनसंशयः ५० तदासीतास्थितिंतेभ्यःकथयस्वयथा
र्थतः तदैवतवपक्षौद्वावुत्पत्स्येतेपुनर्नवौ ५१ संपातिरुवाच बोधयामासमांचंद्रनामा
मुनिकुलेश्वरः पश्यपतुपक्षौमेजातौनूतनावतिकोमलौ ५२

तुकारणवशात्फलमिहकारणंपक्षोत्प तिरूपफलायतेऽसमागमोभविष्यति ५० तदेवाहतदैवेति ५१ ५२

रामः

निश्चयं द्रक्ष्यथ तान्युक्तभवननिश्चयेन तदुक्तरावणवधोऽवश्यं भावी वसंचनसीतादर्शनं विनेति तदप्यवश्यं भविष्यतीति निश्चयः ५३ यन्नामस्मरणमात्रात् यः कश्चिद्दुर्जनोपि इयां नितिपरिच्छेदरहितं संसारसमुद्रं तीर्त्वा विष्णोः पदं गच्छति एवं हनूपमानप्रकारेण त्रिजगतां स्थितिकारिणः सर्वजगदुत्पत्तिस्थितिलयकर्तुः स्थिति

स्वस्ति वोस्तु गमिष्यामि सीतां द्रक्ष्यथ निश्चयं यत्नं कुरुध्वं दुर्लंघ्यसमुद्रस्य विलंघने ५३ यन्नामस्मृतिमात्रतोऽपरिमितं संसारवारांनिधिं तीर्त्वा गच्छति दुर्जनोपि परमं विष्णोः पदं शाश्वतं तस्यैवास्थितिकारिणस्त्रिजगतां रामस्य भक्ताः प्रियापूर्यं किं तमसमुद्रमात्रतरणेऽशक्ताः कथं वानराः ५४ इति श्रीकिष्किंधाकांडेऽष्टमः सर्गः ८ गते विहायसा गरुध्रराजे वानरपुंगवाः हर्षेणाभिहता विष्टाः सीतादर्शनलालसाः १ ऊचुः समुद्रं पश्यंतो नक्रचक्रभयंकरं तरंगादिभिरुन्नाहमाकाशमिव दुर्ग्रहं २

पद्देते तरदप्युपलक्ष्यते रामस्य भक्ताः प्रियाल्पस्यापंशतयोजनपरिच्छिन्नस्य समुद्रमात्रस्य तरणे किं कुतो न शक्ताः कथं च न शक्ता इति व्यतिरेकालंकारः ५४ अष्टमसर्गः गते इति पक्षिला भादिति भावः हर्षेणेति महद्दारिद्र्यं गतमिति हर्षेण तत्पक्ष्यदर्शनप्रत्ययेन सीतादर्शनमवश्यं भावीति हर्षेण च १ नक्रचक्रेन नक्रसमूहैः तरंगाः अत्मा आदिनामहसालहर्षैः दुर्ग्रहं दुःस्पर्शं आकाशस्पर्शत्वं अनुग्रहादि युतत्वान् २ श्री रा म ७ ७

ॐ
अ॰रा॰कि॰

३९

कथमेनंतरामहेइतिपरस्परमवोचन्नित्यन्वयः ३ कृतविक्रमाः पूर्वंबहुशः कृतपराक्रमाः कोराजकार्यंकरिष्यतीतद्वदंत्विति शेषः ४ यस्तद्दास्यतिअहंकर्तेतिसएषांप्राणदाता अतःयोमहाबलः ससीघ्रमुत्तिष्ठत्विति सार्षः संधिः ५ भूयात् भवेदित्यर्थे आर्षं ६ ७ सर्वैर्युष्माभिर्वैनिश्चयेनप्रत्येकं स्वबलंउच्यतां ततः कार्यसाधकं निश्चेष्यामइत्यर्थः दशोत्तरगु

परस्परमवोचन्नेवंकथमेनंतरामहे उवाच चांगदस्तत्रमध्ये वानरोत्तमाः ३ भवंतोसंतबलिनःशूराश्चकृतविक्रमा कोवात्रवारिधिंतीर्त्वाराजकार्यंकरिष्यति ४ एतेषांवानराणांचप्राणदातानसंशयः अतोतिष्ठतुमेशीघ्रंपुरतोयोमहाबलः ५ वानराणांचसर्वेषांरामसुग्रीवयोरपि सएवपालकोभूयान्नात्रकार्याविचारणा ६ इत्युक्तेयुवराजेनतूष्णींवानरसैनिकाः आसन्नोचुःकिंचिदपिपरस्परविकिनः ७ अंगदउवाच उच्यतांवैबलंसर्वैःप्रत्येकंकार्यसिद्धये केनवासाध्यतेकार्यंजानीमस्तदनंतरं ८ अंगदस्यवचः श्रुत्वाप्रोचुर्वीराबलंपृथक् योजनानांदशारभ्यदशोत्तरगुणंजगुः ९ शताद्र्वाकजांबवांस्तुप्राहमध्येपनौकसां पुरात्रिविक्रमेदेवेपादभ्रमानलक्षणं १० त्रिःसप्तकृत्वोहमहोगांप्रदक्षिणविधानतः इदानींवार्धकग्रस्तोनशक्नोमिविलंधितुं ११ अंगदोप्याहमेगंतुंशक्यंपारंमहोदधेः पुनर्लंघनसामर्थ्यंनजानाम्यस्तिवानवा १२

एं दशसंख्योत्तरगुणोयस्यतंएकादशापरोविंशापरोविंशतिपरास्त्रिंशदित्येवक्रमेण ९ जांबवांस्तुनवतीयोजनानीसाहेत्यर्थः पुरात्रिविक्रमेदेवेग्वतीएसतितदीयंभ्रमानंभूपरिघ्रेदःलक्षणंकार्यंयस्यतादृशेभूपरिघ्रेदकंपादं १० एकविंशतिवारानितवारंप्रदक्षिणविधानेनाहमगांतत्सरितइतिशेषः ११ १२

रामः

३९

त्वंनोनियामकोस्माकमाज्ञाकर्ताराजात्वंयद्यपिसमर्थोसितथापित्वंनियोक्तुमेयुक्तं १३ कार्यंकेनापिरूतंनजी
वितुंचनक्षमतेराजेभयात्तोमरणानिश्चयेनस्वस्मामइत्सर्थः १४ कार्यसिद्धिर्भविष्यतिअचिरेणचभविष्य
तितंदर्शयिष्यामि १५ कार्यगोरवेप्राप्तेगुरुतरकार्येप्राप्तेअज्ञेनेवंकिंतूष्णींस्थीयतइत्सन्वयः १६ अतःसा

तमाहजांबवान्वीवस्त्वंराजानोनियामकः नयुक्तंत्वांनियोक्तुमेत्वंसमर्थोसिपद्यपि १३ अंगदउ
वाच एवंचेत्सूर्ववत्सर्वस्वक्ष्यामोदर्भविष्टरे केनापिनरूतंकार्यंजीवितुंचनशक्ष्मते १४ तमाह
जांबवान्वीरोदर्शयिष्यामितेसुतः येनास्माकंकार्यसिद्धिर्भविष्यत्यचिरेणच १५ इत्युक्त्वाजांब
वान्आहहनुमंतमवस्थितं हनुमान्किंरहस्त्वंतूष्णींस्थीयतेकार्यगोरवे १६ प्राप्तेज्ञेनेवसामर्थ्यं
दर्शयाद्यमहावल त्वंसाक्षाद्वायुतुल्यपराक्रमः १७ रामकार्यार्थमेवत्वंजनितोसिमहात्मना
जातमात्रेणतेपूर्वंदृष्टोद्यंतंविभावसुं १८ पक्वंफलंजिघृक्ष्यामीत्युत्प्लुतंबालवेष्ठया योजनानांपंच
शतंचशतंपतितोसितताभुवि १९ अतस्त्वद्वलमाहात्म्यंकोवावक्तास्तिवर्णितुंउत्तिष्ठकुरुरामसका
र्यंनःपाहिसुव्रत २० इत्युक्तोजांबवतावाक्यंहनुमानतिहर्षितः चकारनादंसिंहस्यब्रह्मांडंस्फोटयन्निव २१

मर्थ्यंदर्शयपनत्सुसामर्थ्याभावेकिं दर्शनीयमितितिचिन्नसाहत्वमिति १७ जनितोसिउत्पादितोसिविभावसुंसूर्यं
१८ जिघृक्ष्यामीतिग्रहीष्यामीत्सर्थं आर्षयोजनानांपंचशतमुत्प्लुतेततोभुविपतितः १९ नोस्मान्पाहिरक्ष २०
सिंहस्यनादंतस्य [illegible] र्थः २१

२२ श्रानेष्येइतिछेदः रावणगलेवध्वाएकहस्तेनगृहीत्वा ... पाणिनासपर्वतांलंकांधृत्वारामाग्रेक्षिप्याम ... येइतिसीतायाश्रानयनेरामाज्ञाभावदितिभावः २४ दृष्टेवातेनत्वनुतांगृहीत्वानापिरावणादीन्ग ... सप ... २५ भवतात्श्राशिषिलोट् २६ वायुस्त्वामनुगच्छत्विति शाकुनप्रार्थनंसमामंत्र्यबोजिला २७ श्रत्युतदर्शी

वीभत्सपर्वताकारस्त्रिविक्रमइवापरः लंघयित्वाजलनिधिंदग्ध्वालंकांचभस्मसात् २२ रावणंसकुलंहत्वा ऽऽनेष्येजनकनंदिनीं यद्वावध्वागलेरज्वारावणंवामपाणिना २३ लंकांसपर्वतांधृत्वारामस्याग्रेक्षि पाम्यहंयद्यदेष्टस्त्वयास्वामि जानकींप्रभलक्षणां २४ श्रलाहनूमतोवाक्यंजांववानिदमब्रवीत् दृष्टेतागच्छभद्रंतेजीनकींप्रभुभां २५ पश्चाद्रामेणसहितोदर्शयिष्यसिपौरुषं कल्याणंभवतात्भद्रगच्छतस्तेविहायसा २६ गच्छंतंरामकार्यार्थिवायुस्त्वामनुगच्छत् इत्याशीर्भिःसमामंत्र्यविसृष्टःप्लवगाधिपैः २७ महेंद्राद्विशिरोगत्वावभूवाद्भुतदर्शनः २८ महानगेंद्रप्रतिमोमहात्मासुवर्णवर्णोरुणचारुवक्त्रः महाफणींद्राभसुदीर्घवाहुर्वातात्मजोऽदृश्यतसर्वभूतैः २९ इतिश्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेकिष्किंधाकांडेनवमःसर्गः ९ किष्किंधाकांडेशिवप्रोक्तेसुपुण्येनवसर्गाः पंचशतानिश्लोकाःदुरितहराःप्रचाहत किष्किंधाकांडसमाप्तम्

नःश्रतिमहाशरीरत्वात् २८ तदेवाह महानगेंद्रेति २९ इतिश्रीमत्सकलराजविपद्धद्रणसमर्थेसाहित्यविरुदावलीवि ... जमानस्यभ्रातिवर्मणःपुत्रस्यश्रीरामवर्मणःकृताव ... पा ... रामायणसेतौकिष्किंधाकांडेनवमःसर्गः ९

ततस्तदृषिमंडलमभ्यैत् ६२ विविक्तमेकांतदेशवर्त्ति ६३ कदलीषंडः कदलीसमूहः ६४ एवंमुनिभिर्दर्शितर
घुश्रेष्ठभवनंअग्रतोभरतःसमालोक्यमंत्रिणासहहर्षाधिया वितिसंबंधः ६५ रामाभिरामंरामेणरामवासेभिरा

अदृष्ट्वारामभवनमपृच्छदृषिमंडं कुत्रास्तेसीतयासार्धंलक्ष्मणेनरघूत्तमः ६२ उच्चुरग्रेगिरेः
पार्श्वाद्गंगायाउत्तरेतटे विविक्तंरामसदनंरम्यंकाननमंडितं ६३ सफलैराम्रपनसैःकदली
षंडसंस्तृतंचंपकैःकोविदारैश्चपुन्नागैर्विपुलैस्तथा ६४ एवंदर्शितमालोक्यमुनिभिर्भर
तोग्रतः हर्षाद्ययौरघुश्रेष्ठभवनंमंत्रिणासह ६५ ददर्शदूरादत्तिभासुरंशुभंरामस्यगेहं
मुनिवृंदसेवितं वृक्षाग्रसंलग्नसुवल्कलाजिनंरामाभिरामंभरतःसहानुजः ६६ इति
अयोध्याकांडेअष्टमःसर्गः ८ अथगत्वाश्रमपदसमीपंभरतोमुदा सीतारामपदैर्युक्तंपवित्रमतिशोभनं १ सतत्रवज्रांकुशवारिजांचितध्वजादिचिन्हानिपदानिसर्वतः
ददर्शरामस्यभुवोतिमंगलान्यचेष्टयत्पादरजःसुसानुजः २ ५ ५ ५

मं ६६ इतिअष्टमसर्गः ८ सीतारामपदयुक्तत्वादितिविशिष्टमाश्रमपदसमीपंआश्रमस्यानसमीपदे
शंगत्वा १ तत्रवज्रांकुशकमलपूजितध्वजादिचिन्हयुतानिददर्शध्वजेपूजिततलंस्पष्टरेखत्वंदृष्ट्वातत्पादचि
न्हितदेशरजःसुचेष्टयत्लुलुठे २

यत्पादरजेत्यादिव्याख्यातंप्राक् ३ अद्भुतोयःप्रेमरसःप्रीतिरसस्तेनाप्लुतोव्याप्तआशयोंतःकरणंयस्यरघुनाभा
वनेविगाढचतातस्यरचित्तइत्यर्थः ४ ५ त्वरातरयेत्यर्थः ६ ७ तृषार्त्तागौर्यथाजलंप्रतिएवंमातरोराघवंप्रति

अहोसुधन्योहमम्‌निरामपदारविंदांकितभूतलानि पश्यामियत्पादरजोविमृग्यंब्रह्मादिदेवैः
श्रुतिभिश्चनित्यं ३ इत्यद्भुतप्रेमरसप्लुताशयोविगाढचेतारघुनाथभावने आनंदजाश्रुस्न
पितस्तनांतरःशनैरवापाश्रमसन्निधिंहरः ४ सतत्रदृष्ट्वारघुनाथमास्थितंदूर्वादलस्यामलमा
यतेक्षणं जटाकिरीटंनववल्कलांबरंप्रसन्नवक्त्रंतरुणारुणाद्युतिं ५ विनोदयंतंजनकात्मजांमु
हुःसौमित्रिणासेवितपादपंकजं तदाभिदुद्राववरघुत्तमंप्रभुंचाहर्षात्त्वतत्पादयुगंत्वराग्रहीत् ६
रामस्तमाकृष्यसुदीर्घबाहुर्दोर्भ्यांपरिष्वज्यसिषिंचनेत्रजैः जलैरथांकोपरिसन्न्यवेशयत्पुनःपुनःसं
परिष्वज्यविभुः ७ अथतामातरःसर्वाःसमाजग्मुस्त्वरान्विताः राघवंद्रष्टुकामास्तास्तृषार्त्तागौ
र्यथाजलं ८ रामस्वमातरंवीक्ष्यद्रुतमुत्थायपादयोः ववंदेसाश्रुसापुत्रमालिंग्यातीवदुःखिता ९
इतराश्चतथानत्वाजननीरघुनंदनः ततःसमागतंदृष्ट्वावसिष्ठंमुनिपुंगवं १० साष्टांगंप्रणिप
त्याहधन्योस्मीतिपुनःपुनः यथार्हमुपवेश्याहसर्वाविरघूद्वहः ११

गच्छतिएवंमातरोराघवंप्रतिजग्मुः ८ साश्रुयथातथाववंदेसाचपुत्रमालिंग्यपत्युर्वियोगस्मरणेनातीवदुःखिताआसी
दितिशेषः ९ इतराश्चजननीस्तथासाश्रुनत्वास्थितइतिशेषः १० धन्योस्मित्वद्दर्शनादितिभावः यथार्हंयथायोग्यं
११

पितामेकुशलीति मम्भःस्ववियोगेकुशलसभावमिसाशयेनात् किंवेतितथैवसंभावनयाहातिदुःखितःप्राणवियोग
जनकपीडयापीडितःकिंमाह ३२ रामरामेतीत्सोर्द्ध्वंदन्निति शेषः ३३ कर्णमूलाभंकर्णयोःमूलरोगतुल्यं ३४ घृ

पितामेकुशलीकिंवामांकिमाहातिदुःखितः वसिष्ठस्तमुवाचेदंपितातेरघुनंदन ३२ त्वद्वियो
गाभितप्तात्मात्वामेवपरिचिंतयन् रामरामेतिसीतेतिलक्ष्मणेतिममारह ३३ श्रुत्वातत्क
र्णमूलाभंगुरोर्वचनमंजसा हाहतोस्मीतिपतितोरुदन्रामःसलक्ष्मणः ३४ ततोनुरुरु
दुःसर्वामातरश्चतथापरे हातातमांपरित्यज्यक्कगतोसिघृणाकर ३५ अनाथोस्मिमहावा
होमांकोवालालयेदितः सीताचलक्ष्मणश्चैवविलेपतुरतोभृशं ३६ वसिष्ठःशांतवचनैः
शेमयासतांश्चुचं ततोमंदाकिनींगत्वास्नात्वातेवीतकल्मषाः ३७

णाकरदयासमुद्र ३५ अतोभृशंरामविलापाद्यधिकमित्यर्थः ३६ शांतवचनैःपूर्वजवियोगचरितैःसंसारानित्यताप्रति
पादकैर्वचनैस्तत्वज्ञानोपदेशैश्च ३७ जलकांक्षिणेरामइत्यादि ३८ इंगुदीतापसजायोग्यमेतत्तत्राहवपमिति ३९ २०
२१ २२ पितृव्रतंयथापिताज्येष्ठस्त्वंमेतथापितृद्वाःएवंचपितरिजीवतियथाराज्यानाधिकारस्तथात्वयिजीवत्यप्रीतिभा

भावः किंचुतवाप्ययमेवधर्मसार् प्राह क्षत्रियाणामिति
२३ श्रीराम प्रसन्न ५ ५

तस्माद्दिष्ट्येति तं त्वेवं वंशाविच्छेदाय २४ यन्मम मातुः किंचित् दुष्कृतं तत् स्मार्तुं नार्हसि इति संबंधः २५ २६ अतिभ
भरतस्यातिभक्तिं दृष्ट्वेत्यर्थः २७ तदुक्तं तथैव सत्यं भवतु तथापि पित्राज्ञापालनं मे आवश्यकमित्याह लितिनवपंच

दृष्ट्वा ये ज्ञेर्बहुविधैः पुत्रानुत्पाद्य तं तवे राज्ये पुत्रं समारोप्य गमिष्यसि ततो वनं २४ इदानीं
वनवासस्य कालो नैव प्रसीद मे मातुर्मे दुष्कृतं किंचित् स्मर्तुं नार्हसि पापाहिनः २५ इत्युक्त्वाच
रणौ भ्रातुः शिरधाय भक्तितः रामस्य पुरतः साक्षाद्दंडवत् पतितो भुवि २६ उत्थाप्य राघवः शी
घ्रमारोप्यांके तिभक्तितः उवाच भरतं रामः स्नेहार्द्रनयनः शनैः २७ शृणु वत्स प्रवक्ष्यामि त्व
योक्तं सत्यं तथैव तत् किं तु मामब्रवीत्तातो नव वर्षाणि पंच च २८ उषित्वा दंडकारण्ये पुरं पश्चा
त्समाविश इदानीं भरतायेदं राज्यं दत्तं मयाखिलं २९ ततः पित्रैव सुव्यक्तं राज्यं दत्तं तवैव हि दं
डकारण्य राज्यं मे दत्तं पित्रा तथैव च ३० अतः पितुर्वचः कार्यमावाभ्यामतियत्नतः पितुर्व
चनमुल्लंघ्य स्वतंत्रो यस्तु वर्तते ३१ स जीवन्नेव मृतको देहांते निरयं व्रजेत् तस्माद्राज्यं प्रशा
धि त्वं वयं दंडकपालकाः ३२ भरतस्त्वब्रवीद्रामं कामुको मूढधीः पिता स्त्रीजितो भ्रांतहृदय
उन्मत्तो यद्विवक्ष्यति ३३

चतुर्दश २८ अखिलं दत्तमित्यब्रवीदित्यन्वयः २९ ३० अतियत्नतः पितृवचनकर्तव्यत्वे हेतुमाह पितुरिति स्वतंत्रः
स्वेच्छाचारी ३१ ३२ कामुकत्वादेव मूढधीः यद्विवक्षति यद्वक्ष्यतीत्यर्थः ३३

सुधीः सुरूपोयथाभ्रांतवाक्यंसत्यमिति नगृह्णातितथालयोत्तमगुणविशिष्टपित्तवाक्यं नग्राह्यमित्यर्थः ब्रूयात् उक्तवा
नित्यर्थः नजत्रयमेकमपितत्रासंभावितंकिंपुनः समुदितमितवोधयितुंप्रतिश्रुतं प्रति ज्ञातं मयाप्रतिज्ञाभंगभयात् ३४
यतोमहतांनरकादप्यधिकासत्याद्भीतिःतेषांफलतोप्युपाये ऽतिभयमित्यर्थः अहमपि राघवएवसन्नृतसोकेकेप्यसत्यंक

तत्सत्यमितिनग्राह्यंभ्रांतवाक्यंयथासुधीः श्रीरामउवाच नस्त्रीजितःपिताब्रूयान्नकामीनैवमूढ
धीः पूर्वंप्रातंतस्यैसत्यंवादीद्ददौभयात् ३४ असत्याद्भीतिरधिकामहतांनरकादपिकरोमीत्यहमप्य
तत्सत्यंतस्यैप्रतिश्रुतं ३५ कथंवाक्यमहंकुर्यामसत्यंराघवोहिसन् इत्युदीरितमाकर्ण्यरामस्यभरतो
ब्रवीत् ३६ तथैवचीरवसनोवनेवत्स्यामिसुव्रत चतुर्दशसमास्त्वंतुराज्यंकुरुयथासुखं ३७ श्रीरा
मउवाच पित्रादत्तंतवैवैतद्राज्यंमह्यंवनंददौ व्यत्ययंपद्यहंकुर्यामसत्यंपूर्ववस्थितं ३८ अहमप्याग
मिष्यामित्येवत्वांलक्ष्मणोयथा नेच्छेयायापवेशेनत्यजामितत्कलेवरं ३९ इत्येवंनिश्चयंकृत्वादर्भा
नास्तीर्यचांतये मनसापिविनिश्चित्यप्राङ्मुखोपाविवेशः ४० भरतस्यातिनिर्वंधंदृष्ट्वारामोऽति
विस्मितः नेत्रांतसंज्ञांगुरवेचकाररघुनंदनः ४१ एकांतेभरतंप्राहवसिष्ठोज्ञानिनांवरः वत्स
गुह्यंश्रृणुष्वेदंममवाक्यात्सुनिश्चितं ४२ रामोनारायणःसाक्षाद्ब्रह्मणायाचितःपुरा रावणस्यवधार्था

रोमिवनवासादिकमित्यसत्यत्तिश्रुतंवाक्यं ३५ कथमसत्यंकुर्यामित्यर्थः ३६ तथैवत्वत्प्रतिनिधितयात्वदुद्देशेनेत्यर्थः ३७ व्यत्ययं
राज्यवनवासयोरित्यर्थः ३८ आगमिष्यामिवनंमितिशेषः ३९ निश्चयंकृत्वेतिशेषः आतंयइत्यनेनसर्वथाजीविताशाप
रित्यागःप्राङ्मुखउपविवेशासंधिरार्षः ४० नेत्रांतसंज्ञांनेत्रांतेनास्योत्थापनंकुर्विंतिसूचनं ४१ ४२ साक्षान्नारायणः
सर्वांतर्यामीत्यर्थः ४३

योगमायातच्छक्तिरूपा ४४ ४५ सादृश्यार्थस्त्रीअलंतरामेप्रीतिमतीच ४६ ५७ ५८ राज्यायराज्यपालनसाम
र्थ्यलाभाय: ४९ ५० ५१ नवपंचसमातेंचतुर्दशाब्दांते ५२ ५३ ५४ स्रवन्नेत्रजलाकुलासतीआकुलावृता

योगमायापिसीतेतिजाताजनकनंदिनी शेषोपिलक्ष्मणोजातोराममन्वेतिसर्वदा ४४ रावणंह
तुकामास्तेगमिष्यंतिनसंशयः कैकेय्यावरदानादियन्निष्ठुरभाषणं ४५ सर्वंदेवकृतंनोचेदेव
साभाषयेत्कथं तस्मात्त्यजाग्रहंतातरामस्यविनिवर्तने ४६ निवर्तस्वमहासैन्यैर्मातृभि:सहित:पु
रं रावणंसकुलंहत्वाशीघ्रमेवागमिष्यति ४७ इतिश्रुत्वागुरोर्वाक्यंभरतोविस्मयान्वित: गत्वा
समीपंरामस्यविस्मयोत्फुल्ललोचन: ४८ पादुकेदेहिराजेंद्रराज्यायतवपूजिते तयो:सेवांकरो
म्येवयावदागमनंतव ४९ इत्युक्त्वापादुकेदिव्येयोजयामासपादयो: रामस्यतद्दौरामोभरता
यातिभक्तित: ५० गृहीत्वापादुकेदिव्येभरतोरत्नभूषिते रामंपुन:परिक्रम्यप्रणनामपुन:पुन:
५१ भरत:पुनराहेदंभक्त्यागद्गदयागिरा नवपंचसमांतेतुप्रथमेदिवसेयदि ५२ नागमिष्य
सिचेद्रामप्रविशामिमहानलं बाढमित्येवतंरामोभरतंसंन्यवर्तयत् ५३ ससैन्य:सवसिष्ठश्चशत्रु
घ्नसहित:सुधी: मातृभिर्मंत्रिभि:सार्द्धंगमनायोपचक्रमे ५४ कैकेयीराममेकांतेस्रवन्नेत्रजलाकु
ला प्रांजलि:प्राहहेरामतवराज्यविघातनं ५५ कृतंमयादुष्टधियामायामोहितचेतसा क्षमस्व
ममदौरात्म्यंक्षमासारा हिसाधव: त्वंसाक्षाद्विष्णुरव्यक्त:परमात्मासनातन: ५६ श्रीराम ७

पराधत्वाद्व्याकुलेसर्थ:राज्यविघातनंराज्यविघात: ५५ मायामोहितचेतसेत्सनेनवक्ष्यमाणोमद्पराधरवनेतिसूचितं अंगी
कृत्यापिस्वापराधंमाहक्षमस्वेति क्षमैवसार:सर्वगुणप्रधानंयेषामित्सर्थ: संप्रतिमयापगमंध्वनयतित्वमिति ५६ ६

राम॰

नन्वहं मनुष्यो न परमात्मेति चेत्तत्राह मायेति एषा ते मायैवेति भावः त्वयैवेति तस्मादं तत्पराधीनत्वमिति भावः एवं त्वत्प्रे
रणयैव तथा कृतवत्या मे नापराध इति ध्वनिः ५७ तदेवोपपादयति त्वदिति स्वतो ऽस्वतंत्रं त्वत्प्रेरणां विना किं करोति न
किमपि करोतीति भावः कुहकोविस्मापकः गुप्ततया तत्तत्सूत्रचालनेन तन्नर्तनादिसमयोत्पादक इति यावत् ५८ त्वदधी

माया मानुषरूपेण मोहयस्यखिलं जगत् त्वयैवं प्रेरितो लोकः कुरुते साध्वसाधु वा ५७ त्वदधीन
मिदं विश्वमस्वतंत्रं करोति किं यथा कृत्रिमनर्तक्यो नृत्यंति कुहकेच्छया ५८ त्वदधीना तथा माया
नर्तकी बहुरूपिणी त्वयैव प्रेरिताहं च देवकार्यं करिष्यता ५९ पापिष्ठं पापमनसा कर्माचारमरिं
दम अधिक्षेपतीति सि मम देवानामप्यगोचर ६० पाहि विश्वेश्वरानंत जगन्नाथ नमोस्तु ते छि
धि स्नेहमयं पाशं पुत्रवित्तादिगोचरं ६१ त्वज्ज्ञानामलखड्गेन त्वामहं शरणं गता कैकेय्या वचनं श्रु
त्वा रामः सस्मितमब्रवीत् ६२ यदस्य मां महाभागे नानृतं सत्यमेव तत् मयैव प्रेरिता वाणी तव वक्त्रा
द्विनिर्गता ६३ देवकार्यार्थसिध्यर्थमत्र दोषः कुतस्तव गच्छ त्वं हृदि मां नित्यं भावयंती दिवानिशं ६४

नेति अनेन मायाया स्तत्कार्यस्य चातिजडत्वं सूचितं नन्वेवं स्वदुःखफलकेत्वत्प्रेरणां मया कथं कर्तव्यमेतत्राह देवकार्यं क
रिष्यतेति ५८ मम मया शोषिषष्ठी प्रतीतोसि चास्त वस्वरूपेण ज्ञातोसि इदमपि त्वत्प्रसादादेवेति भावः अन्यथा देवाना
मप्यविषयस्य कथं मज्ज्ञानविषयता स्यादिति भावः ६० अथ प्रार्थयते पाहीति पुत्रावित्तादिविषयस्नेहरूपं पाशं छिंधीत्यर्थः ६१
त्वज्ज्ञानामलखड्गेनेत्यन्वयः ६२ ६३ देवकार्यरूपार्थसिध्यर्थमित्यर्थः ६४

मत्स्त्वया सर्वविषयेषु स्नेहत्यागपूर्वमरण्ये निर्ममङ्घवनमेवमत्स्तिसया ममरागद्वेषाभावान्मतो भयं मास्त्विसाह अह
मिति ममद्वेष्योवाप्रियोवानास्तिकल्म कस्येवमायाकिनोयथास्यमायाकल्पितपदार्थेषु द्वेषप्रीतिराहित्यं स्वकल्पित
तत्वेनमिथ्यात्वनिश्चयात् तथाममापिसर्वत्रमिथ्यात्वनिश्चयात्तन्नद्वेषरागाविति नमत्तस्तेभयमिति भावः तथाप्ययंमत्स्व

सर्वत्रविगतस्नेहा मत्स्त्वया मोक्ष्यसे चिरात् अहं सर्वत्र समदृक् द्वेष्यो वा प्रिय एव वा ६५ नास्ति मे कल्म
कस्येव भजतो न भजाम्यहं मन्मायामोहितधियो मामेवमनुजाकृतिं ६६ सुखदुःखाद्यनुगतं जाने
ति न तु तत्वतः दिष्ट्या मद्गोचरं ज्ञानमुत्पन्नं ते भवापहं ६७ स्मरन्तीतिष्ठ भवने न लिप्यसे न च कर्मभिः इ
त्युक्ता सा परिक्रम्य रामं सानंदविस्मया ६८ प्रणम्य ज्ञातशोभेमो यया योगेहं मुदान्विता भरतस्तु सहा
मात्यैर्मातृभिर्गुरुणा सह ६९ अयोध्यामगमच्छीघ्रं राममेवानुचिंतयन् पौरजानपदान्सर्वान
योध्यायां सुदारधी ७० स्थापयित्वा यथान्यायं नंदिग्राममयपौरस्वयं तत्र सिंहासने निस्य पादुके स्था

भाव इत्याह भजतोन्विति अतो न वैषम्यनैर्घृण्ये ६५ ६६ न तु तत्वतः अहंता दृशा इति शेषः भवापहमित्यनेन भयां
तरस्यावकाश एव नेति सूचितं ६७ मां स्मरन्तीतिष्ठ मां जगत्स्वरूपत्वेन स्मरन्तीतिष्ठ एवं च स्वस्मिन्नत्यन्ताभिमानापग
मान्न कर्मभिर्लिप्यसे सोभिमान एव कर्मलेपक इति भावः ६८ ६९ ७० स्थाप्य स्थापयित्वा आर्षो ल्यप् ७१ ५

राजोपचारैः राजयोग्यैः पुष्पादिभीरामभिवेत्पूजयितेत्यर्थः ७२ भरतस्यापिरामसमव्रतत्वमाह फलेतिदांतोजि
तोजितेंद्रियः ७३ ७४ ब्रह्ममुनिःब्रह्मर्षिः ७५ रामश्चित्रकूटाद्रौमुनिभिःसीतयालक्ष्मणेनावृतोवसन्नपिकिं
चित्कालमेवोपावसदित्यन्वयः एवस्याधाहारोनतुबहुकालमित्यर्थः ७६ तत्रहेतुमाहनागराश्चेतिलक्ष्मणेनचेति

पूजयित्वायथारामंगधपुष्पाक्षतादिभिः राज्योपचारैरखिलैःअसहंनियतव्रतः ७२ फलमूलासनो
दांतोजटावल्कलधारकः अधःशायीब्रह्मचारीशत्रुघ्नसहितस्तदा ७३ राजकार्याणिसर्वाणिया
वंतिपृथिवीतले तानिपादुकयोसम्यक्निवेदयतिराघवः ७४ गणयन्दिवसान्येवरामागमनकां
क्षया स्थितोरामार्पितमनाःसाक्षाद्ब्रह्ममुनिर्यथा ७५ रामस्तुचित्रकूटाद्रौवसन्मुनिभिरावृतः
सीतयालक्ष्मणेनापिकिंचित्कालमुपावसत् ७६ नागराश्चसदायांतिरामदर्शनलालसाः चि
त्रकूटेस्थितंज्ञात्वासीतयालक्ष्मणेनच ७७ दृष्ट्वातज्जनसंबाधंरामस्त्यक्त्वाजगामगिरिं दंडकारण्य
गमनेकार्यमप्यनुचिंतयन् ७८ गत्वामुनिमुपासीनंभासयंत्राश्यत्रेराश्रममुत्तमं सर्वत्रसुखसंवा
संजनसंबाधवर्जितं ७९ गत्वामुनिमुपासीनंभासयंतंतपोधनं दंडवत्प्रणिपत्याहरामोहमभिवा
दये ८० पितुराज्ञांपुरस्कृत्यदंडकानहमागतः वनवासमिषेणापिधन्योहंदर्शनात्तव ८१ श्रुत्वारा
मस्यवचनंरामंज्ञात्वाहरींपरं पूजयामासविधिवद्दत्त्वापरमयामुनिः ८२ श्रीरामप्रसन ६

सेहेतिव्रोषः ७७ कार्यंरावणवधरूपं ७८ जनसंधावर्जितंनागरजनसंवाधहीनं ७९ गत्वाअत्र्याश्रममितिशेषः
अत्रिंदंडवत्प्रणम्यरामोहमभिवादये इत्याहेत्यन्वयः ८० प्रसंगादागत्यापित्वद्दर्शनेनाहंधन्यः किंवत्तव्यंत्वद्दर्शनेवा

लक्ष्मणंचैवेति द्वेष्टतिशेषः वाक्यमब्रवीत् राममितिशेषः ८३ अतीवसंवद्धा असंतंवद्धतराधर्मवत्सलाधर्मप्रिया ८४
८५ सीतारामवचनंतथाअत्रवश्यमित्यंगीकृत्यतथाकरोत तत्समीपगमनमकरोत् ८६ सीतेइतिच्छेदः संधिरार्षः
भक्तिसंयुतासाक्षादीश्वरीयमितिमती ८८ तत्सकृत्पतेकदाचिद्पीतिशेषः ८९ अथशिक्ष्यपतिपातिव्रत्यमिति ॥

वन्यैःफलैःकृतातिथ्यमुपविष्टंरघूत्तमं सीतांचलक्ष्मणंचैवसंतुष्टोवाक्यमब्रवीत ८३ भार्यामेतीवसं
वद्धाघनस्येयमिविश्रुता तपश्चरंतीसुचिरंधर्मज्ञाधर्मवत्सला ८४ अंतस्तिष्ठत्तितांसीतांसीताप
श्रपत्यरिनिषूदन तथेतिजानकीप्राहरामोराजीवलोचनः ८५ गछदेवीनमस्कृत्यश्रीघ्रमेहिपुनःशुभे
तथेत्तिरामवचनंसीताचापितथाकरोत ८६ दंडवत्पतितामग्रेसीतांदृष्ट्वातिहृष्टधीः अनसूया
समालिंग्यवत्ससीतेतिसादरं ८७ दिव्येदद्दौकुंडलेद्वेनिर्मितेविश्वकर्मणा दुकूलेद्वेददौतस्यैनिर्मलेभ
त्तिसंयुता ८८ अंगरागंचसीतायैददौदिव्यंशुभाननां नसक्ष्यतेंगरागेणशोभातांकमलानने ८९
पातिव्रत्यंपरस्कृत्यराममन्वेहिजानकि कुशलीराघवोयातुत्वयासहपुनर्गृहं ९० भोजयित्वायथा
न्यायंरामंसीतासमन्वितं लक्ष्मणंचततोरामंपुनःप्राहकृतांजलिः ९१ रामत्वमेवभुवनानिविधायतेषां
संरक्षणायसुरमानुषतिर्यगादीन् देहान्विभर्षिनचदेहगुणैर्विलिप्तस्त्वत्तोविभेत्यखिललोककृता
माया ९२ इतिश्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेअयोध्याकांडेनवमःसर्गः ९ अयोध्याका०

अथशिष्यमाह कुशलीति ९० ९१ सुरदेहोवामनादिःमानुषदेहोरामादिःतिर्यग्देहोमत्स्यादिःनचदेहेतिमायिकत्वादि
तिभावःत्वत्तोविभेतीत्वज्ञाननाश्यत्वादितिभावः ९२ इतिअध्यात्मरामायणेअयोध्याकांडेनवमःसर्गसमाप्तः ९ ९

[OrderDescription]
,CREATED=30.12.19 12:26
,TRANSFERRED=2019/12/30 at 13:48:30
,PAGES=302
,TYPE=STD
,NAME=S0002414
,Book Name=M-2377-AADHYATMAY RAMAYAN
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF

FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF

FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF

FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF
,FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF

FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
,FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF
,FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF
,FILE96=00000096.TIF
,FILE97=00000097.TIF
,FILE98=00000098.TIF
,FILE99=00000099.TIF
,FILE100=00000100.TIF
,FILE101=00000101.TIF
,FILE102=00000102.TIF
,FILE103=00000103.TIF
,FILE104=00000104.TIF
,FILE105=00000105.TIF
,FILE106=00000106.TIF
,FILE107=00000107.TIF
,FILE108=00000108.TIF
,FILE109=00000109.TIF
,FILE110=00000110.TIF
,FILE111=00000111.TIF

FILE112=00000112.TIF
,FILE113=00000113.TIF
,FILE114=00000114.TIF
,FILE115=00000115.TIF
,FILE116=00000116.TIF
,FILE117=00000117.TIF
,FILE118=00000118.TIF
,FILE119=00000119.TIF
,FILE120=00000120.TIF
,FILE121=00000121.TIF
,FILE122=00000122.TIF
,FILE123=00000123.TIF
,FILE124=00000124.TIF
,FILE125=00000125.TIF
,FILE126=00000126.TIF
,FILE127=00000127.TIF
,FILE128=00000128.TIF
,FILE129=00000129.TIF
,FILE130=00000130.TIF
,FILE131=00000131.TIF
,FILE132=00000132.TIF
,FILE133=00000133.TIF
,FILE134=00000134.TIF
,FILE135=00000135.TIF

FILE136=00000136.TIF
,FILE137=00000137.TIF
,FILE138=00000138.TIF
,FILE139=00000139.TIF
,FILE140=00000140.TIF
,FILE141=00000141.TIF
,FILE142=00000142.TIF
,FILE143=00000143.TIF
,FILE144=00000144.TIF
,FILE145=00000145.TIF
,FILE146=00000146.TIF
,FILE147=00000147.TIF
,FILE148=00000148.TIF
,FILE149=00000149.TIF
,FILE150=00000150.TIF
,FILE151=00000151.TIF
,FILE152=00000152.TIF
,FILE153=00000153.TIF
,FILE154=00000154.TIF
,FILE155=00000155.TIF
,FILE156=00000156.TIF
,FILE157=00000157.TIF
,FILE158=00000158.TIF
,FILE159=00000159.TIF

FILE160=00000160.TIF
,FILE161=00000161.TIF
,FILE162=00000162.TIF
,FILE163=00000163.TIF
,FILE164=00000164.TIF
,FILE165=00000165.TIF
,FILE166=00000166.TIF
,FILE167=00000167.TIF
,FILE168=00000168.TIF
,FILE169=00000169.TIF
,FILE170=00000170.TIF
,FILE171=00000171.TIF
,FILE172=00000172.TIF
,FILE173=00000173.TIF
,FILE174=00000174.TIF
,FILE175=00000175.TIF
,FILE176=00000176.TIF
,FILE177=00000177.TIF
,FILE178=00000178.TIF
,FILE179=00000179.TIF
,FILE180=00000180.TIF
,FILE181=00000181.TIF
,FILE182=00000182.TIF
,FILE183=00000183.TIF

FILE184=00000184.TIF
,FILE185=00000185.TIF
,FILE186=00000186.TIF
,FILE187=00000187.TIF
,FILE188=00000188.TIF
,FILE189=00000189.TIF
,FILE190=00000190.TIF
,FILE191=00000191.TIF
,FILE192=00000192.TIF
,FILE193=00000193.TIF
,FILE194=00000194.TIF
,FILE195=00000195.TIF
,FILE196=00000196.TIF
,FILE197=00000197.TIF
,FILE198=00000198.TIF
,FILE199=00000199.TIF
,FILE200=00000200.TIF
,FILE201=00000201.TIF
,FILE202=00000202.TIF
,FILE203=00000203.TIF
,FILE204=00000204.TIF
,FILE205=00000205.TIF
,FILE206=00000206.TIF
,FILE207=00000207.TIF

FILE208=00000208.TIF
,FILE209=00000209.TIF
,FILE210=00000210.TIF
,FILE211=00000211.TIF
,FILE212=00000212.TIF
,FILE213=00000213.TIF
,FILE214=00000214.TIF
,FILE215=00000215.TIF
,FILE216=00000216.TIF
,FILE217=00000217.TIF
,FILE218=00000218.TIF
,FILE219=00000219.TIF
,FILE220=00000220.TIF
,FILE221=00000221.TIF
,FILE222=00000222.TIF
,FILE223=00000223.TIF
,FILE224=00000224.TIF
,FILE225=00000225.TIF
,FILE226=00000226.TIF
,FILE227=00000227.TIF
,FILE228=00000228.TIF
,FILE229=00000229.TIF
,FILE230=00000230.TIF
,FILE231=00000231.TIF

FILE232=00000232.TIF
,FILE233=00000233.TIF
,FILE234=00000234.TIF
,FILE235=00000235.TIF
,FILE236=00000236.TIF
,FILE237=00000237.TIF
,FILE238=00000238.TIF
,FILE239=00000239.TIF
,FILE240=00000240.TIF
,FILE241=00000241.TIF
,FILE242=00000242.TIF
,FILE243=00000243.TIF
,FILE244=00000244.TIF
,FILE245=00000245.TIF
,FILE246=00000246.TIF
,FILE247=00000247.TIF
,FILE248=00000248.TIF
,FILE249=00000249.TIF
,FILE250=00000250.TIF
,FILE251=00000251.TIF
,FILE252=00000252.TIF
,FILE253=00000253.TIF
,FILE254=00000254.TIF
,FILE255=00000255.TIF

FILE256=00000256.TIF
,FILE257=00000257.TIF
,FILE258=00000258.TIF
,FILE259=00000259.TIF
,FILE260=00000260.TIF
,FILE261=00000261.TIF
,FILE262=00000262.TIF
,FILE263=00000263.TIF
,FILE264=00000264.TIF
,FILE265=00000265.TIF
,FILE266=00000266.TIF
,FILE267=00000267.TIF
,FILE268=00000268.TIF
,FILE269=00000269.TIF
,FILE270=00000270.TIF
,FILE271=00000271.TIF
,FILE272=00000272.TIF
,FILE273=00000273.TIF
,FILE274=00000274.TIF
,FILE275=00000275.TIF
,FILE276=00000276.TIF
,FILE277=00000277.TIF
,FILE278=00000278.TIF
,FILE279=00000279.TIF

FILE280=00000280.TIF
,FILE281=00000281.TIF
,FILE282=00000282.TIF
,FILE283=00000283.TIF
,FILE284=00000284.TIF
,FILE285=00000285.TIF
,FILE286=00000286.TIF
,FILE287=00000287.TIF
,FILE288=00000288.TIF
,FILE289=00000289.TIF
,FILE290=00000290.TIF
,FILE291=00000291.TIF
,FILE292=00000292.TIF
,FILE293=00000293.TIF
,FILE294=00000294.TIF
,FILE295=00000295.TIF
,FILE296=00000296.TIF
,FILE297=00000297.TIF
,FILE298=00000298.TIF
,FILE299=00000299.TIF
,FILE300=00000300.TIF
,FILE301=00000301.TIF
,FILE302=00000302.TIF
,